

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA
ROMA KALELERİ VE SAVUNMA SİSTEMİ

Nurşen SÖYLER

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet UHRİ

İZMİR-2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Nurşen SÖYLER
Öğrenci No : 2012800424
Tez Başlığı : Güneydoğu Anadolu'da Roma Kaleleri ve Savunma Sistemi

Savunma Tarihi : 14/10/2019
Danışmanı : Dr.Öğr.Üyesi Ahmet UHRI

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Dr.Öğr.Üyesi Ahmet UHRI	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof.Dr.Binnur GÜRLER	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç.Dr.Haluk SAĞLAMTİMUR	- Ege Üniversitesi

İmza

.....
.....
.....

Nurşen SÖYLER tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği () / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Müdür V.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Güneydoğu Anadolu’da Roma Kaleleri ve Savunma Sistemi” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Güneydoğu Anadolu’da Roma Kaleleri ve Savunma Sistemi
Nurşen SÖYLER

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı
Arkeoloji Programı

İnsanlık, tarihi boyunca sürekli mücadele içindedir. Gerek doğaya karşı gerek kendi ırkına karşı yaşam mücadelesi içine girmiştir. Başlar da kendini vahşi doğadan koruma içgüdüğü içindeyken sonraları beraberinde yaşadığı farklı kültürden insanlara karşı korumaya başlamıştır. Bu koruma güdüsü ile yaşadığı alanın etrafını çevreleyerek sur sistemini oluşturmuş dolayısı ile tarihteki ilk kale mimarisinin de temellerini atmıştır.

Güneydoğu Anadolu Kaleleri, Roma, Bizans ve Türk Dönemi mimari yapılarıdır. Bu çalışmada, kalelerin hangi dönem de ilk kez inşa edildiği ve sonrasında hangi kültürlerin etkisi altında kaldığı incelenerek değerlendirilmiştir. Kalelerin mimari özellikleri, tarihsel süreç içerisindeki rolleri, inşa ve malzeme teknikleri, geçirdiği onarım ve eklerle ele alınarak, Roma Dönemi’nde savunma mimarisi ve şehir tarihi konusunda tespitlerine varılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu, Roma, Kale, Savunma sistemi.

ABSTRACT

Roman Fortresses and Defense System in Southeastern Anatolia

Master Thesis

NURŞEN SÖYLER

Dokuz Eylül University

Institute of Social Sciences

Department of Archaeology

Archeology Program

Humanity has been in constant struggle throughout its history. It has entered into a struggle for survival both against nature and against its own race. Beginning with the instinct to protect himself from the wilderness, he began to protect himself against people from different cultures. With this protection motive, he built the fortification system by surrounding the area he lived in, thus laying the foundations of the first castle architecture in history.

Castles of Southeastern Anatolia are Roman, Byzantine and Turkish Period architectural structures. In this study, the period in which the castles were built for the first time and which cultures were under the influence of the cast were evaluated. The architectural characteristics of the castles, their roles in the historical process, construction and material techniques, the repair and additions it has undergone are aimed to determine the defensive architecture and the history of the city during the Roman period.

Keywords: Southeastern Anatolia, Rome, Castle, Defensive System.

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA ROMA KALELERİ VE SAVUNMA SİSTEMİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
EKLER LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KISA ROMA TARİHÇESİ

1.1.ROMA'NIN KRALLIK, CUMHURİYET VE İMPARATORLUK DÖNEMİ	4
---	---

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GÜNEYDOĞU ANADOLU YAYILIMI

2.1.ROMA'NIN GÜNEYDOĞU ANADOLUDAKİ SEFERLERİ, COĞRAFİ YAYILIMI VE BUNUN KÜLTÜREL SONUÇLARI	16
2.1.1.ROMA PARTH İLİŞKİSİ	18
2.1.2.ROMA SASANİ İLİŞKİSİ	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU ROMA KALELERİ

3.1.KALE MMİMARİSİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	37
3.2.AMİDA KALESİ (Diyarbakır)	41

3.6. NİSİBİS(Nusaybin)	51
3.8. CEPHAS (Hasankeyf)	61
3.5. DARA	68
3.4. MARTYROPOLİS (Silvan)	78
3.9. BAZABDE (Cizre -Şırnak)	85
3.7. ERZEN /ARZEN (CHLOMARON)	90
3.10.ÇATTEPE (TİLLİ-TİLİ-TİL)	95
3.3.ZERZEVAN KALESİ (Diyarbakır)	104

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA SİSTEMİ

4.1.SAVUNMA MİMARİSİNİN ANADOLU ‘DAKİ GELİŞİMİ	114
4.2. -ROMA ERKEN İMPARATORLUK DÖNEMİ ASKERİ SAVUNMA SİSTEMİ	118
SONUÇ	123
KAYNAKÇA	127
EKLER	

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
ev.	Çevirmen
Ed.	Editör
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Şekiller

Ek s.1

Ek 2: Haritalar

Eks.16

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu'nun bilinen en eski yerleşim tarihi bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Neolitikten başlamaktadır. Yine bölge de yapılan yüzey araştırmaları Paleolitik döneme kadar bu tarihin gittiğini göstermektedir. MÖ 10.000 lere tarihlenen Güneydoğu Anadolu'nun yerleşim hikâyesi Dicle-Fırat boyunca birçok yerde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda neolitikten günümüze kadar kesintisiz yerleşim yerlerinin varlığından bahsetmektedir.

Bu çalışmamız Yukarı Dicle Havzası olarak nitelendirilen, Diyarbakır, Batman, Mardin, Siirt ve Şırnak ilini doğrudan içine alan. Kısacası Dicle nehrinin kuzeyin de bulunan coğrafyanın, MÖ I. yüzyılın başlarından MÖ VI. yüzyılın sonuna kadar geçen dönemin coğrafi, siyasi, mimari ve sosyo-kültürel tarihini kapsamaktadır. MÖ I. yüzyılın başlarında, bu havza da varlığını göstermeye başlayan Roma İmparatorluğu, bölgedeki ticari faaliyetleri kontrol altına alabilmek ve nehrin doğusuna yapılma ihtimali olan ani saldırıları önlemek için Fırat Nehri'nin önemli geçitlerinde askeri önlemler amacıyla çeşitli kale şehirleri kurmuştur.

Güneydoğu Anadolu'nun ortaçağ verileri bölgede bu alanda yapılan çalışmaların eksikliği nedeniyle tez çalışmamızda bizi kısıtlamaktadır. Bazı çalışmalar arkeolojik çalışmalar olmuş olsa da, Roma – Bizans devri hakkında kapsamlı hiçbir araştırma yoktur.

Roma İmparatorluğu, Fırat Nehri çevresine ilk yerleşme sürecinde bölgeye büyük ordular yerleştiremediği için yerel halk olarak bu alan da bulunan Armenia, Osroene, Kommagene, Edessa gibi krallıkları kendisine müttefik ederek bölgeye Parthların yerleşmesini engellemeye çalışmışlardır. MÖ 1. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Roma İmparatorluğu'nun doğu politikasının temelini oluşturan, yerel krallıkları destekleyerek Parthların bölgeden uzak tutulması politikası bırakılıp. Fırat Nehri'nin önemli geçitleri olan Melitene, Samosata, Zeugma kentlerine lejyonlar yerleştirilmiştir. Bu lejyonların kurulmasının temelinde Parthların Fırat Nehri'nin batısına ani saldırılar düzenlemesinin engellenmesi gelmekteyken bunun yanı sıra ticari yolları denetim altına almak, bölgeye yerleşmiş olan Roma vatandaşlarının güvenliğini sağlamak gibi sebepler bulunmuştur. İlk dönemde şehrin yanında kurulan

çadır kamplarına yerleştirilen lejyonlar zamanla tahkimatlı yapılarla korunmuş ya da şehirler tahkimatlar la çevrilerek lejyonlar şehirlere yerleştirilmiştir.

MÖ 92 de başlayan Roma Parth mücadelesi Fırat'ın doğusunda Roma imparatorluğun askeri üsler yerleştirmesine sebep olmuştur. Armenia krallığı üzerinden oynanan bu siyasi gerilim iki tarafında sürekli olarak bir biri ile mücadelesine yol açmıştır. Fırat'ın doğal sınırlarını kendileri içinde belirleyici bir hat oluşturarak bulundukları yerin tam karşılarında ki düşmana karşı koruma ve savunma güdüsü içerisine girmişlerdir. Macrinus dönemi de dâhil olmak üzere birçok Roma imparatoru zamanında Roma- Parth ilişkileri ticaret yollarının anahtarı olan Fırat nehri üzerinden yürütülmüştür. Jeopolitik olarak önemli bir noktada olan Fırat nehri dönem dönem askeri bir sınır olmuştur MÖ 92 yılında başlayan Roma ve Parth ilişkileri ilk dönemlerinde Fırat Nehri (Euphrates) boyunca birçok kale inşa edilmiştir. Roma imparatorluğunun bu kaleleri Parth hanedanlığının batıya doğru ilerleme politikası karşısında bir duvar gibi dikilmektedir. Aynı zaman da Romanın doğuya doğru yayılım politikasında da bir avantaj sağlamaktadır.

MS 117 de Tranianus döneminde doğuda en geniş sınıra ulaşan Roma kaleleri askeri anlamda beslenmek için Septimus Severus döneminde bölgede üç yeni Lejyon oluşturulmuştur. Severus doğu politikasında işgal edeceği topraklara ilerlerken yolda karşısına çıkan her şeyi tüketip yağmalamıştır. Yağmaladığı bu yerlerdeki kaynakları tükettiği için sefer dönüşü başka güzergâhlar belirleyerek ilerlemiştir. Ancak bir fetih politikası olmayan dönüş seferleri esnasında da geçtiği yeni yerleri aynı düşünce ile yağmalayıp kendine kaynak sağlamıştır.

Roma ve Parth çekişmesi Fırat – Dicle çevresinin siyasetini ve kaderini belirlemiştir. Ancak sağlam bir Roma askeri gücü karşısında daha fazla dayanamayan Parth hanedanlığının yıkılması ile bu kaderi artık Roma ve Sasani ilişkileri belirleyecektir. Pers Krallığı'nın devamı olduğunu söyleyen Sasaniler, Makedonya Kralı Büyük İskender (MÖ 336-323) tarafından MÖ 330 yılında yıkılan Perslerin topraklarını yeniden fethetmek ve söz konusu dönemin zenginliğine yeniden ulaşmak için istemişlerdir. I. Ardaşır'ın bu amaç doğrultusunda atalarının Asya'da hüküm sürdüğü toprakları Roma'dan politikayla ve ya savaşla alma yoluna gitmesi Roma-Sasani ilişkilerinin ana nedenini oluşturmaktadır.

Tarih boyunca bulunduğu mevki itibariyle bir kavşak noktası ve bereketli toprakları sayesinde birçok medeniyete de ev sahipliğı yapan bu bölge, bilhassa Roma – İran çatışmaları esnasında en aktif yüzyıllarını yaşamıştır. Öyle ki bugün bölgede görülen kale ve şehirlerin birçoğı, varlıklarını bu döneme borçludur. III. yüzyılda başlayan Roma – İran mücadelesi, VII. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Yukarı Dicle Havzası iki devletin sınırı olması sebebiyle bu mücadelenin merkezinde yer almıştır. Dönemin kalabalık şehirlerinden olan Diyarbakır ve Urfa, bugün dahi bu özelliğini sürdürmektedir. Bunun yanında yine aynı dönemde bölgede güçlü bir şekilde örgütlenen dini kurumların ve manastır hayatının izleri, bilhassa Tur Abdin bölgesinde canlı olarak izlenebilmektedir.

Roma imparatorluğunun karşısına çıkan Sasaniler sınırlarını genişletme politikası ile karşı karşıya gelmiştir. Bu iki imparatorluk yaklaşık olarak 400 yıl boyunca karşı karşıya gelmiştir. MS III. yüzyılın ilk çeyreğinden VII. yüzyılın başlarına kadar stratejik, ekonomik ve ticari açıdan önem taşıyan özellikle Armenia, Mezopotamya ve Akdeniz coğrafyası üzerinde güç ve egemenlik savaşları meydana gelmiştir. Bu tez çalışmamız da savaşlar neticesinden Romanın aldığı önemler olarak kurulan Dicle-Fırat nehri eksenindeki kalelerin siyasi, kültürel ve mimari oluşumları incelenmiştir.

Tez çalışmamda ele aldığım dokuz kale Roma imparatorluğunun bölgedeki tek kaleleri değildir. Ancak daha öncede bahsettiğim gibi bölgede Roma çalışmalarının azlığı yüzünden sadece mimari açıdan bize en fazla bilgiyi veren yerleşim yerlerini temel aldım. Antik kaynaklar da yer alan bu kaleler den bazılarında ciddi lokalizasyon sorunu vardır. Bu yüzden ele aldığım kalelerin bazılarında kaynak yetersizliği söz konusudur.

Tez çalışmamız, ana konusunu oluşturan Roma-Part, Roma-Sasani siyasi ilişki ve mücadelelerinin, izinde kurulan “Kale şehirleri” ve bu şehirlerin mimari düzeni doğrultusunda Romanın bölgede kendisince oluşturduğu savunma sisteminin nedenlerini, etkileri ile birlikte incelenip ortaya koymaktadır.

Bu yüksek lisans tezinin, kusursuz ve tam olduğu iddiası olmamakla birlikte ele alınan konunun yol gösterici olmasını temenni ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

KISA ROMA TARİHÇESİ

1.1.ROMA’NIN KRALLIK, CUMHURİYET VE İMPARATORLUK DÖNEMİ

Roma Anadolu’da Çanakkale boğazında, bu gün *Hisarlık* denilen yerde kalıntıları meydana çıkarılan *Troia* şehri prenslerinden Aeneas’ın soyu tarafından kurulmuştur: Troia şehrinin Aka ‘lar tarafından tahribi sırasında kaçıp kurtulan Aeneas, berberindekiler ile birlikte Akdeniz’de bir müddet dolaştıktan sonra, Batı İtalya’da Latium sahillerine çıktı. O zamanlar orada Kral Latinus Hüküm sürüyordu.

Aeneas onunla anlaşarak kızı Lavinia ile evlendi. Aeneas ile birlikte Troia’dan gelmiş olan oğlu Ascanius ise daha yukarıda ki *Alba* şehrini kurdu. Ascanius’ un soyu ile bu ada da uzun zaman hüküm sürdüler¹. Bunlardan Procas öldüğü zaman Numitor ve Amulius adında iki çocuk bıraktı. Amulius büyük kardeşi Numitor’u tahttan attı ve kardeşinin kızı Rhea Silvia’yı Vesta tapınağına rahibe yaptı. Fakat alınan bu tedbire rağmen kız harp tanrısı Mars’tan ikiz oğlan çocukları doğurdu ve bunlara Romulus ve Remus adlarını koydu. Amulius bunu anlayınca çocukları bir sepet içerisinde Tiber nehrinin sularına baktırdı. Fakat çocuklar sahile sürüklendiler. Dışı bir kurt tarafında emzirildiler. Sonra bir çoban tarafından büyütüldüler. Delikanlı olunca Alba şehrine gidip Amulius’u öldürdüler; Numitor’u tekrar tahta çıkardılar ve bundan, Tiber nehrinde sahile sürüklendikleri yerde, bir şehir kurma müsaadesini aldılar. Fakat bu işe başladıklarında aralarında anlaşmazlık çıktı: Romulus Remus’u öldürdü ve kendi başına, Platinus tepesinde Roma şehrini kurdu.(Romalılar, cumhuriyet devrinin sonlarında, bu kuruluşu MÖ 21 Nisan 753 olarak tarihlendirmişlerdir).²

Tüm modern araştırmalara ve bunların büyük başarılarına rağmen, Erken Roma Tarihi üzerindeki mitos ve efsaneler karanlığı, söz konusu dönemin başlangıcını kesin olarak belirleyebilmemizi hala önlemektedir. Daha Antikçağ ’da Roma’nın kuruluş yılını belirleme yolunda girişimler yapılmış olmakla birlikte, bu girişimler de tam bir fikir birliğine ulaşamamıştır. Bu yoldaki tüm hesapların çıkış ya

¹ Demircioğlu, Roma Tarihi, s.36.

² Demircioğlu, Roma Tarihi, ss.36-37.

da dayanak noktası, Hellen Olimpiyatları olmuştur. Roma'nın kuruluş yılı sorusu, aynı zamanda Cumhuriyet'in başlangıcı sorusu bakımından da önemli idi. Roma'da Krallık Devri'nin süresiyle ilgili olarak iddia edilen 244 yıl, daha önce Roma'nın kuruluş yılı olarak tahmin edilen MÖ 753'ten (MÖ 756'daki 6. Olimpiyatın 3. yılı) çıkarılacak olursa, MÖ 509 yılına gelinmektedir. Fakat şurası kesindir ki, bu hesaplama tarihî değildir ve spekülatif yoldan oluşa gelmiştir. Ayrıca söylendiğine göre yedi kralın 244 yıl Roma'ya egemen olmuş olması da olanaksızdır. Bugün tarihçiler, Etrüsk kralları ya da beylerinin Roma'daki egemenliklerinin başlangıcı olarak MÖ 550 yılını önermektedirler³.

Geleneksel inanca göre, Roma MÖ 753'te kurulmuştu. Ancak bu tarih tamamıyla mitolojik bir tarihtir. MÖ 1. yüzyılda yaşamış Romalı yazarlardan Varro, yıllık seçilen *consul* (konsül) listelerini temel alarak Roma'nın kuruluş tarihini MÖ 753 olarak önerdi ve o zamandan itibaren bu tarih Roma'nın geleneksel kuruluş tarihi olarak kabul edildi. Fakat gerçekte bu tarih tartışmaya açık olup gerçeği yansıtmamaktadır.⁴

İki ana sınıftan oluşan Roma Devleti'nin ilk evresi; krallık rejimi altında bir şehir devleti niteliğinde olup toplum patricii (*patricius*'lar) ve plebler den oluşmaktaydı. Roma şehri, kaynaklara göre Kral Romulus tarafından MÖ 21 Nisan 753 tarihinde kurulduğu varsayılmaktadır⁵. Daha önce bahsettiğimiz efsanevi kuruluş hikâyesine göre Romulus sadece Roma'nın değil aynı zamanda monarşi bir düzenin kurucusu olarak da kabul edilmektedir⁶.

Roma'da Krallık rejimi ile birlikte kan bağı yerine seçimle iş başına gelen ve Etrüsklerden miras kalan *imperium* yetkisi Roma krallarının en etkin özelliğidir. Bu yetki kralın savaş zamanında üstün kumanda gücünü kullanması noktasında kendini göstermiştir⁷.

Devlet, İhtiyar Meclisi'nin (*Senatus*) teklifi ile *curia* (aile birliği) tarafından seçilen bir kral (*Rex*) tarafından yönetilmekte idi⁸. Kral devletin en yüksek mülki amiri, komutanı ve hâkimi konumundaydı. Krallık dönemi toplumsal yapısında

³ İplikçioğlu, s.66.

⁴ Tekin, Eskişehir, s.79.

⁵ Tekin, Eskişehir, s.79.

⁶ K. M. McGeough, **The Romans**, New York and London, 2009, s. 157.

⁷ M. Sage, **The Republican Roman Army A Sourcebook**, New York and London, 2008, s. 4.

⁸ Demircioğlu, Roma Tarihi, ss.53-55.

Romalılar, krallarına savaşta gösterdikleri liderlik, tapınaklar vb. inşa faaliyetleri ile dini törenlerin yerine getirilmesindeki performansları gibi faktörlere bağlı olarak itaatlerini artırmışlardır. Bu ilk krallar çevredeki şehir ve halklara karşı mücadele içerisinde olmuşlardır.⁹

Krallık rejimi döneminde Roma toprakları yaklaşık 300 millik bir alanı kapsıyor ve 40.000'den fazla insanı içine alıyordu.¹⁰ Genel olarak bakıldığında Roma halkı bir kralın yönetimi altında tam hukuklu (*patricii*) ve sınırlı hukuka sahip (plebler) vatandaşlardan başka bir ifade ile geniş haklara sahip ve kısıtlı hakları olan yurttaşlardan oluşmaktaydı.¹¹ Bu rejim de tanımlanan dört ayrı saftan bahsetmek mümkündür. Bunlardan *patricius*'lar olarak adlandırılan toprak sahibi soylular; siyasal haklara sahip, askerlik yapmakla zorunlu, *Senatus* ve *Comitia Curiata* meclislerini oluşturan gruptu. Plebler ise küçük çiftçiler, zanaatçılar, tüccarlar, çobanlardan oluşan bir sınıftı.¹² Bu toplumsal yapı içerisinde diğer bir sınıf, aile reisinin himayesine sığınmış olan köylüler (*clientes*) idi ve bunların efendileri *patronus* olarak adlandırılıyordu.¹³

Romanın toplumsal yapısının siyasi bir ayağı olan *Senatus*, aristokratların arasından kralı seçmek, kralın politika üretmesine yardımcı olmak kimi zaman da muhalefet etmek üzere toplandıkları yedir.¹⁴ *Senatus* kraldan sonra gelen bir tür danışma meclisi niteliğinde ihtiyar heyetidir. Başlangıçta 300 üyesi varken daha sonra bu sayı 600'e; Iulius Caesar zamanında 900'e yükselmiş ve *Senatus*'a girebilmek için 1.000.000 *sestertii* servet koşulu aranmıştır.¹⁵

Senatus askeri sorumluluklarının yanı sıra buna bağlı olarak iç işlerin işleyişi ve güvenliği, mali işler, devlet harcamaları, savaşlarda elde edilen toprakların (*ager publicus*) dağıtılması konularında hüküm verirdi, ayrıca diplomatik anlaşmalar da söz sahibidir.¹⁶

⁹ Demircioğlu, Roma Tarihi ss.53-55.

¹⁰ M. Burgan, **Empire of Ancient Roma**, New York 2009, s. 22.

¹¹ Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010,(Eski Yunan),s. 190.

¹² İplikçoğlu, s. 69.

¹³ Tekin, Eski Yunan, s. 191.

¹⁴ M. Boadwright, T. Gargola, R. J. A. Talbert, **The Romans From Village to Empire**, New York, 2004, ss. 32-41.

¹⁵ Tekin, Eski Yunan, s. 193.

¹⁶ İplikçoğlu, s. 74.

Romulus'un hemen ardından Numa Pompilus kral seçilmiştir. Numa Pompilus'un düzenlemeleri genelde dinsel içerikli olmuştur. Numa Pompilus'tan sonra Tullus Hostilius kral seçilmiştir. Tullus Hostilius zamanı Etrüsklerle çarpışmaların yaşandığı bir dönemdir.¹⁷

Hostilius'tan sonra Roma'nın dördüncü kralı olarak Ancus Marcius görülmektedir. Ancus Marcius'tan sonraki krallık sırasını Etrüsk kökenli üç kralla sonlandırmaktadır. Bu son üç kraldan krallardan ilki [Roma'nın beşinci kralı] Tarquinius Priscus, Capitolium Tepesi'nde *Iupiter*'e büyük bir tapınak yaptırmış ve vadideki bataklığı kurutmak için şehirde geniş çaplı bir kanalizasyon sistemi (*cloaca maxima*) kurdurmuştur. Ayrıca surlar ve bir de meydan (*circus maximus*) inşa ettirerek meclis üyelerinin sayısını da artırmıştır. Priscus'tan sonra damadı Servius Tullius kral olarak tahta geçmiştir ve yaklaşık MÖ 580-530 askeri reformlarıyla ön plana çıkan kraldır. Üç kralın sonuncusu ise Tarquinius Superbustur, Servius Tullius'un damadıdır. Roma Krallık yönetiminin sonlarında yeni bir düzene işaret olmaktadır.¹⁸

Roma'da cumhuriyet döneminin tarihi, dışta Roma'nın genişlenmesinin, içte sınıf kavgalarının tarihi olmuştur. Roma'da Etrüsk krallar devri sona ermeden önce Etrüsk kralı bir anayasa oluşturmuş ve yapılacak işler için bir yıllığına seçilen iki *consul*'e yetki verilmesiyle MÖ 509/508'de Roma'da Cumhuriyet idaresi kurulmuştur.¹⁹

Bu yeni hükümet rejimine devlet idaresinin sadece bir krala ait ayrıcalık olmayıp bütün vatandaşları da kapsayan yapısı nedeniyle Latince "*res publica*" kelimesiyle ifade edilen "Cumhuriyet" adı verilmiştir.²⁰ Bu sistem de tek kişinin egemenliğinin iki *consul* arasında paylaştırılmış ve *Senatus*'un yetkileri artırılmıştır.²¹

Roma Cumhuriyeti dönemin de sınırlar genişlemiş ve nüfus artmış, artan nüfus beraberinde Roma'da sosyal, siyasal ve ekonomik krizleri getirmiştir.²² Şehirler

¹⁷ Demircioğlu, Roma Tarihi, s. 38.

¹⁸ Demircioğlu, Roma Tarihi, s. 38,39.

¹⁹ Tekin, Eski Yunan, s. 192.

²⁰ Demircioğlu, Roma Tarihi, s.71.

²¹ Tekin, Eski Yunan, s. 198.

²² Nurcan Barman," Cumhuriyetten İmparatorluğa Geçiş Sürecinde Roma'da Yaşanan Siyasi ve İdari Yapıdaki Değişim ve Dönüşümler", **International Journal of Social Sciences and Education Research, Dergi Park Akademik**,2015,s.887.

orta sınıftan toprak ve köle sahiplerinin katılımıyla büyürken, aristokrat sınıfı Augustus'un destekçisi olarak eyalet bürokratları olarak yönetimde yer almışlardır ve bu şartlarda küçük toprak sahipleri colonos olarak büyük toprak sahiplerine bağlanmak istememişler ve şehirlerde, devletin siyasal nedenlerle desteklediği Plep sınıfına katılmışlardır.²³ Roma Plebleri, Partici sınıfıyla savaşımalarında adım adım ilerleyerek gittikçe daha fazla söz sahibi olmayı başardılar. Particilerin senatosuna karşılık kendi kendilerinin Pleb meclisini kurdular. Senato gibi yasa çıkarma yetkisine sahip bir meclise kavuştular.²⁴ *Patricius-pleb* mücadelesi cumhuriyet dönemi (MÖ 509-27) boyunca sürmüştür yapıcı ve yıpratıcı etkilerini de beraberinde getirmiştir. En önemli yapıcı etkilerinden biri *Patricius-pleb* mücadelesinin hukuk tarihi açısından olmuştur On iki Levha Kanunu (*lex duodecim tabularum*) oluşturulmuş roma hukukunun temelleri atılmıştır. (MÖ 451-449).²⁵

Roma MÖ 5. yüzyılda böylesi iç sorunlar yaşarken. MÖ 4. Yüzyılın ilk yarısına geldiğin de birçok cephede savaşp çeşitli savaşlar yapmak zorunda kalmıştır ve topraklarını genişletmeye devam etmiştir.²⁶

Küçük bir site devleti (*civitas*) olarak kurulan Roma'nın siyasal egemenlik alanı, krallıktan itibaren genişlemiş ve MÖ 3-2. yüzyıllarda gerçekleşen *Kartaca (Pön)* savaşları sonrası Akdeniz'in büyük çoğunluğunu kapsayacak büyüklüğe ulaşması, bir yandan "*dünya devleti* "ne dönüşürken öte yandan cumhuriyet idaresinin krizine ve sona ermesine yol açmıştır.²⁷

Birinci Kartaca Savaşı (MÖ 264-241) Roma'nın zaferi ve Batı Sicilya'da ilk Roma eyaletini kurmasıyla sonuçlandı ve Sardinia ve Sicilia ikinci Roma eyaletleri oldu.²⁸

MÖ 218-201 de vuku bulan İkinci Kartaca Savaşı MÖ 216 tarihinde Cannae'de Hannibal'e karşı bozgunu içine almakla birlikte sonunda Hispania'nın eyalet olarak ilan edilmesini sağladı. Bu savaş sonunda filosunu Roma'ya teslim

²³Diler Tamer Güven, **Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve LexIulia Aldulteris Coercondis**, İstanbul, Homer Kitapevi,2007,s.87.

²⁴ Demircioğlu, Roma Tarihi, s. 90.

²⁵ Sabahat Atlan, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları, 1. Kısım**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basım Evi, İstanbul, 1970,s.30.

²⁶ Demircioğlu, Roma Tarihi, s. 112.

²⁷ İplikçoğlu, s. 83.

²⁸ İplikçoğlu, s. 81.

etmek zorunda kalan Kartaca büyük siyasal güç olma vasfını da yitirdi. Bu suretle Roma Batı Akdeniz Havzası'ndaki tek siyasal güç olma özelliğini kazandı.²⁹

Bununla birlikte İkinci Kartaca savaşı esnasında Roma Kuzey İtalya'da Keltlerle olan mücadelesi sonucunda MÖ 191 yılında burada "Gallia Cisalpina" eyaletini kurdu. MÖ 149-146 yıllarındaki Üçüncü Kartaca Savaşı'nın sonunda Kartaca'da Afrika Eyaleti'ni ve doğuda önemli bir ticari gücü olan Korinthos'ta Macedonia Eyaleti'ni kurdu.³⁰ Böylece Roma Kartaca Savaşları ile Akdeniz bölgesinde söz sahibi olmayı başarırken ilk denizaşırı eyaletini de kurmuş oldu.³¹

Kartaca savaşları ile Roma Akdeniz üzerinde etkin bir rol oynamaya başlamış oldu. Bu bağlamda Makedon Kralı V. Philippos'un MÖ 215 yılında Roma'ya karşı Kartacalılarla ittifak yaparak Birinci Makedon Savaşına sebep olmuştur (MÖ 212-205). Ancak daha sonra Ptolemaioslar'ın Mısır dışındaki topraklarına göz diken Makedon Kralı V. Philippos, Ptolemaioslar'ın Trakya kıyılarındaki topraklarını ele geçirmiş (MÖ 202) . V. Philippos bu başarıdan sonra Ege Adaları ve Anadolu'daki Ptolemaios topraklarını da almak isteyince Pergamon Krallığının, Rhodos ile arası açılmıştır. Bunun üzerine Pergamon ve Rhodos, Roma'dan yardım isteyince Roma da Makedon Krallığı'na savaş ilân etti (MÖ 200). Böylece *ikinci Makedon Savaşı* başlamış oldu (MÖ 200-197).³²

Pergamon Krallığı'nın, müttefiki Roma'ya karşı düşmanca bir tavır sergileyen Makedon Kralı Perseus'u Roma'ya şikâyet etmesi üzerine, Roma Makedon Krallığı'na savaş ilân etti. Böylece *Üçüncü Makedon Savaşı başladı* (MÖ 171-168). Başlangıçta, Makedonlar Romalılar karşısında bazı başarılar elde etmiş olsalar da Tesalya'daki Pydna mevkiinde yapılan savaşta Romalılar Makedonları büyük bir yenilgiye uğratmışlar (MÖ 168). Romalılar yaklaşık 20 yıl sonra, MÖ 146'da, Makedonya'yı Roma eyaleti statüsüne (*Provincia Macedonia*) dönüştürmüşlerdir.³³

²⁹ İplikçoğlu, s. 81.

³⁰ İplikçoğlu, s. 82-83.

³¹ Tekin, Eski Yunan, ss. 202-208.

³² Tekin, Eskişehir, s. 83.

³³ Tekin, Eskişehir, s. 83.

Roma'nın Asia Eyaleti'nin tarihi Pergamon kralı Attalos III'ün MÖ 133'de bıraktığı bir vasiyetname ile başladı.³⁴ Böylece Roma o zamana kadar Anadolu'da uyguladığı dolaylı yönetimi (protectio) bırakıp, dolaysız doğrudan yönetime (provincia) geçti. Protection, Roma'nın İtalya dışı Doğu ve Batı Akdeniz fetihlerinde uyguladığı dolaylı yönetim biçimidir.³⁵

III. Makedonia Savaşı ile kazanılan (MÖ 171-168) Pydna zaferi Roma'ya doğunun kapılarını açmıştır. Bundan sonra doğu devletleri artık bağımsız bir siyaset izleyememişlerdir. Zengin ve güçlü Rodos ada cumhuriyeti topraklarının büyük bir kısmını kaybederken, Pergamon'un otoritesi bilerek zayıflatılmıştır. Anadolu'daki Hellen şehirleri ile de ilişkisini değiştirmeye başlayan Roma gerçek politikasını açıkça sergilemeye başlamıştır.³⁶ MÖ 148'de ise çıkan bir ayaklanma Makedonia'nın eyalet haline getirilmesine neden olmuş ve Roma'nın doğudaki doğrudan yönetimi (provincia) başlamıştır. Böylece Hellen tarihi siyasi anlamda bitmiş olup İskender'in mirası Roma'ya geçmiştir.³⁷ Gerçek yüzünü gösteren Roma yönetiminden Batı Anadolu topraklarında yaşayan insanlar memnun değildi. Proconsul (eyalet valisi) ve publicani (mültezim) iş birliği ile sömürülen eyalet halkı, Roma da vukuu bulan cumhuriyet dönemi iç savaşlarından maddi-manevi etkilenmiştir. Kısacası Romalıların Asia da edindikleri politika sömürgecilikten ibarettir.³⁸

Roma'nın Anadolu'daki sömürgeci politikasından memnun olmayan bir tek Asia eyaletinde yaşayan yerli halk değildi. Pontus kralı Mithradates VI Eupator da Roma'nın yayılmasından hoşlanmamıştır ve tüm Küçük Asia 'ya egemen olmaya çalışmıştır.³⁹ Bu yıllarda Roma'nın İtalya'da İtalik sorunu (MÖ 91-90) yani İtalia'daki müttefikleri ile uğraşması Pontus Kralı'na rahat bir ortam sağlamıştır. Kappadokia ve Bithynia'yı ele geçiren Mithridates Armenia kralı ile de anlaşıp, ordusunu güçlendirmiştir.⁴⁰

³⁴David Magie, **Anadolu 'da Romalılar I.Attalos'un Vasiyeti**, çev. Nezih Başgelen ve. Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001,ss.68-69 ve ss.159-160.

³⁵ Magie, s.23.

³⁶ Demircioğlu, Roma Tarihi, s. 379.

³⁷ Demircioğlu, Roma Tarihi, ss. 395-401.

³⁸Halil Demircioğlu, "Roma Devleti'nin Eyalet Sistemi Hakkında" ,**Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara, 1957,(Roma Devleti),ss.445-446.

³⁹ Demircioğlu, Roma Devleti, ss. 456-457.

⁴⁰ Altan, s.112.

Pompeius'un Mithridates Savaşları sonunda (MÖ 89-63) doğudaki çeşitli düzenlemeler yapmıştır bu düzenlemeler ile Roma'nın bölgedeki sürekli askeri ilişkisi de başlamış oldu. Bu savaşlar Roma'nın doğu sınırlarını Ege kıyılarından Fırat'a ve Fırat ötesine kadar değiştirdi. Roma'nın doğuya doğru ilerlemesi; İran Parthlarının da batıya doğru genişleme stratejileri Roma ve İran güçleri arasında 700 yıldan uzun sürecek mücadeleye neden oldu.⁴¹

Roma Cumhuriyet tarihinde iç savaş dönemi olarak MÖ 49-45 yılları arası bilinmektedir. MÖ 58-51 de yılları arasında senato kararı olmadan Gallia Transalpina'yı fetheden ve büyük bir zafer kazan Caesar'ın MÖ 48 yılın da Consul'lük talebinin Senato tarafından reddi ve ordusunu terhis isteği Caesar-Pompeius çatışmasını doğurdu. Bu mücadele MÖ 48 yılında Güneydoğu Thessalia'daki Pharsalus yakınlarında Pompeius'un yenilgisiyle sonuçlandı.⁴²

MÖ 46-44 yılları arası Caesar ülkenin içinde bulunduğu iç karışıklıktan dolayı 'dictator'luğunu ilan etmiştir. Bu dönemde devleti yeniden düzenleyen Caesar, bir kral gibi hareket ederek kent devleti anayasası ile yönetilen Roma'yı bu durumdan kurtarma ve dünya imparatorluğu yapma yönünde gayret göstermiştir. MÖ 44 yılında Ceasar senato üyeleri tarafından bir suikast sonucu öldürülmüştür, Caesar'ı öldürerek cumhuriyeti kurtaracaklarını düşünen soylular Roma'yı kendi elleriyle imparatorluk yoluna sokmuşlardı.⁴³

Actium Savaşı'ndan sonra *Senatus* tarafından *Augustus* (yüce, ulu) unvanı alan Caesar'ın yeğeni ve evlatlığı Octavianus bundan böyle *Imperator Caesar divi filius Augustus* olarak anılmıştır. Bu yeni yönetim biçimine *princeps* (birinci kişi) sözcüğünden gelen *principatus* (*birinci kişinin yönetimi*) adı verildi. Roma, MÖ 27 yılında Augustus ile birlikte İmparatorluk (=tek adam, Principatus) dönemine girmiştir. Yönetimdeki bu değişiklik eyaletlere de yansımıştır. Bu şartlar altında MÖ 13 Ocak 27 tarihi *principatus*'un başlangıcı olarak genel kabul görmüştür.⁴⁴

⁴¹ E. L. Wheeler, "The Army and the Limes in the East", in: *A Companion to the Roman Army*, P. Erdkamp (ed.), USA 2007, s. 239.

⁴² İplikçioğlu, s. 89.

⁴³ Reginald H. Barrow, **Romalılar**, çev. Ender Gürol, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 41-42.

⁴⁴ İplikçioğlu, s. 91.

Augustus döneminde Ren ve Danube boyunca uzanan 2.500 km'lik Avrupa sınırı oluşturulmuş. MS birinci yüzyılın ortasında Britania'yı da içine alan kuzey sınırı 75 yıl boyunca değişime uğramadan kalmıştır.⁴⁵

Augustus dönemini de içine alan Iulius-Claudius Sülalesi (MÖ 27-MS 68) zamanında yeni eyaletler kurulmuştur. Dolayısıyla Augustus ile başlayan Iulius-Claudiuslar yönetiminde devletin sınırları büyük ölçüde güvenlik altına alınmıştır. Bu sülale döneminde Nero (MS 54-58) periyodu dikkat çekmektedir.⁴⁶

MS57 yılında Parthların, Armenia topraklarına saldırısı üzerine Nero Doğu seferini başlattı. Armenia'nın başkenti Artaxata ele geçirilip yakılmıştır ve Dicle üzerinde yeni başkent Tigranecetto'yu bir yıl sonra kurdu (MS 59).⁴⁷

Nero'nun ölümünün ardından ordu kaynaklı bir hükümet darbesi neticesinde MS 68-69 yıllarında bir iç savaş dönemi yaşanmıştır. Tahta önce Galba (MS 68-69) geçti. Ancak yedi ay gibi kısa bir süre sonra tahttan indirildi. Bu iç savaştan faydalanan Tuna ve Suriye lejyonları Vespasianus'u imparator ilan ettiler. Tuna lejyonları MS 69 yılında Roma'yı düşürdü. Senato, Vespasianus'un imparatorluğunu onaylamak zorunda kaldı.⁴⁸

Iulius-Cladius hanedanından sonra gelen ve Roma'yı ancak 27 yıl yöneten Falviuslar hanedanlığı (MS 69-96) ,bu yıllara kadar süre gelen kölecî devletin askeri diktatörlük sistemini yeniden düzenlemişlerdir.⁴⁹ Domitianus'un (MS 81-96), MS 83 yılında German topraklarını istila ederek Ren ve Danube üzerinde yeni bir sınır inşa etmeye başlaması ile Roma'nın da son fetih çağı başlamıştır.⁵⁰

Flaviuslar (MS 69-96) ve Antoniuslar (MS 96-112) döneminde askeri faaliyetler yoğunlaşmıştır. Söz konusu dönemlerde Britania'da, Germania'da Tuna bölgesinde ve Doğu'da genel olarak Roma ilerleyişinin sürdüğü görülmektedir.⁵¹ MS 98-117 Traianus zamanında ise Roma Devleti en geniş sınırlarına

⁴⁵ P. Connoly, Tiberius Claudius Maximus: The Legionary, **Oxford University Press**,2003, s. 4.

⁴⁶ İplikçioğlu, s. 94.

⁴⁷ V.Diakov-S.Kovalev, **İlkçağ Tarihi cilt: 2 Roma**, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap,2015,s.224.

⁴⁸ M. Boadwright, T. Gargola, R. J. A. Talbert, **The Romans From Village to Empire**, New York 2004, s. 32, 41.

⁴⁹ Diakov ve diğerleri, s.235.

⁵⁰ P. Connoly, s. 4.

⁵¹ Patrick Le Roux, **Roma İmparatorluğu**, Çeviri. İ. Yerguz, Kültür Kitaplığı: 40, Tarih: 12, 2. Baskı, Dost Yayınları, Ankara, 2006, ss 15-16.

ulaşmıştır.⁵²Traianus zamanında MS 114 yılında Armenia üzerine bir sefer düzenlenmiştir. Traianus, Armenia'yı istila ettikten sonra Mezopotamya içlerine kadar ilerleyerek Parth toprağı kalıntıları üzerinde Armenia, Mezopotamya ve Asuria olmak üzere üç yeni eyalet kurmuştur.⁵³

Hadrianus (MS 117-138) oldukça genişlemiş sınırları savunmanın zor olması nedeni ile Traianus'un doğuda fethettiğı eyaletleri gözden çıkarmıştır. Hadrianus'un Fırat üzerindeki eski sınırlarına geri çekilmesi büyüyen bir dış tehlikeye işaret etmektedir. Bu dış tehlikenin farkında olan Hadrianus orduyu bir düzen içinde tutarak Britannia'da Hadrianus Duvarlarını inşa ettirmiştir⁵⁴.

Marcus Aurelius (MS 161-180) egemenliğinde, MS 2. yüzyılın son kırk yılında şiddetli çarpışmalar ve politik dengesizlikler gibi gelişmeler yaşanmıştır. Aurelius; Britania da, German topraklarında, Ren ve Danube dolaylarında ve doğuda Parthlarla sürekli mücadele içerisine girmiştir, Romanın askeri gücünü yeniden canlandırma ve genişletme faaliyetlerinde bulunmuştur.⁵⁵

MS 177-192 tarihleri arasın da Commodus' un egemenliğini izleyen yıllar ise Septimus Severus'un tahta geçişine kadar devam edecek şiddetin alışkanlık haline geldiğı, disiplinin olmadığı askeri anarşi periyoduna şahitlik etmiştir. İç gelişmelere sınırlardaki olumsuzluklarda eklenince imparatorluğun doğasında da değişimler yaşanmıştır.⁵⁶

MS 193 senesinde Pertinax, Didius Iulianus, Clodius Albinus, Pescennius Niger ve Septimius Severus arasında büyük bir çekişme oluşmuştur.⁵⁷

Asia'nın Septimius Severus dönemin de (MS 193-211) bir terör havasına büründüğünü biliyoruz⁵⁸ Asker İmparatorlar döneminde (MS 193-283) iç çekişmelerden faydalanmak isteyen Goth'lar Küçük Asia üzerine akınlar düzenlemeye başlamışlardır. Bu akınların kronolojisi ve kapsamı hakkında geniş bilgiye sahip değiliz. Yıllardır istila görmeyen Asia'lılar yeni bir düşmanla

⁵² İplikçioğlu, s.94.

⁵³ Diakov ve diğerleri, s.245.

⁵⁴ Diakov ve diğerleri s.247.

⁵⁵ Amedeo Santasuosso, **Storming The Heavens Soldiers, Emperors And Civilians in the Roman Empire**, USA 2001, s. 13.

⁵⁶ Santosuosso, s.169.

⁵⁷ Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi, Cilt II**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,1970,s.40.

⁵⁸ Akşit, s.31-44.

tanışmışlardır. Goth'lar deniz yoluyla gelip kıyı şehirlerini yağmalayıp, dönmüşlerdir (MS 262).⁵⁹

Traianus'un, Dacia (*Romania*) eyaletini kurmasıyla MS 2. yüzyıl sonuna doğru Roma çemberi çizilmiş oldu. Ren, Tuna, Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Afrika, İspanya, Fransa ve İngiltere'de Roma'nın idaresi altında 43 eyalet bulunuyordu. Ancak MS 270 yılında Dacia boşaltılmış ve Diocletianus zamanında (MS 284-305) imparatorluk İtalya dâhil olmak üzere 120 idari bölgeye ayrılmıştır.⁶⁰

İmparator Diocletianus, MS 286 yılında imparatorluğun tek bir hükümdar ile disiplinli bir şekilde yönetilemeyeceğini düşünerek tahtını eski bir silah arkadaşı olan Maximianus ile paylaştı. Kendisi, Doğu memleketlerini yönetmek için Nikomedia (İzmit)'i üs seçmişti. Maximianus, batı bölümünü yönetmek için merkez olarak Milano'yu seçti. Diocletianus ile birlikte geç Roma İmparatorluğu'nun tüm yapısı doğunun despotizmi gibi monarşik bir dini ideolojik düzen yapısını telem aldı. Diakov'a göre, Efendi'ye –Latince *dominus*- tanınan yetki sınırsızdı ve bu nedenle böyle bir despotizm *dominatum* olarak adlandırılıyordu.⁶¹

MS 305 yılında Diocletianus ve ortağının tahtı bırakmasının ardından Galerius Doğu'da, Constantinus ise Batı'da imparator ilan edildiler. MS 328 yılın da ise Constantinus Roma'nın tek hâkimi olarak varlığını ilan etti. Constantinus, 18 yıl süren iç savaş tecrübesiyle Diocletianus'un kurduğu tehlikeli dördü yönetim sistemini terk ederek mutlak monarşi rejiminin yerleşmesini sağladı.⁶² 11 Mayıs 330'da Byzantion'u İmparator I. Constantinus Roma İmparatorluğu'nun başkenti yaptı ve adını Konstantinopolis olarak değiştirdi. MS 395 yılında Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans İmparatorluğu) ve Batı Roma İmparatorluğu olarak kesin bir şekilde ikiye bölündü.⁶³

Barbar kavimlerin akınlarına uğrayan Batı Roma imparatorluğunun çöküşü aşamalı olarak sürdü. MS 410 yılında I. Alarik önderliğindeki Vizigotlar Roma şehrini yağmaladılar. Vandallar Galya, İspanya ve Kuzey Afrika'daki Roma topraklarını istila ettiler ve 455'te Roma'yı yağmaladılar. 4 Eylül 476'da German

⁵⁹ Akşit, s.149.

⁶⁰ Barrow, s. 44.

⁶¹ Diakov ve diğerleri, ss. 280-287. Tekin, Eski Yunan, s. 287,İplikçioglu, s. 95.

⁶² Diakov ve diğerleri, ss.285-286.

⁶³ Diakov ve diğerleri, ss.286-289.

Odoakr, batının son Roma imparatoru Romulus Augustus'u tahttan indirdi. Yaklaşık 1200 yılın sonunda Roma'nın batıdaki egemenliği sona erdi. Doğu Roma İmparatorluğu 29 Mayıs 1453'te Fatih Sultan Mehmet önderliğindeki Osmanlıların Konstantinopolis'i ele geçirmesiyle yıkıldı.⁶⁴

MÖ 133 'de Attalos III'ün vasiyeti ile Anadolu'ya adım atan Roma daha önce dolaylı yollardan etkileşime girdiği bu topraklarla artık doğrudan etkileşime girip Akdeniz ve ötesin de ilerlemeye başlamıştır. Çalışmamızın asıl konusu olan Roma imparatorluğunun Güneydoğu Anadolu' da tarih sahnesine çıkışı ve sonrasında bu bölgede kurmak istediği egemenlik mücadelesi sonraki bölümler de ayrı ayrı ele alınmıştır.

⁶⁴ Diakov ve diğerleri, ss.294-295.

İKİNCİ BÖLÜM

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GÜNEYDOĞU ANADOLU YAYILIMI

Anadolu da yapılan arkeolojik kazılar ışığında; Paleolitikten günümüze kadar birçok medeniyete kucak açmış bu topraklar jeopolitik konumu dolayısıyla Romanın da ilgisini çekmiştir. Ayrıca Asya ve Avrupa arasında bir köprü niteliği taşıması siyasi kaderini önemli noktada etkilemiştir. Antik dönem yazarlarının çokça bahsettiği yukarı ve orta Fırat havzası eski çağlar boyunca devletlerin doğal sınırı olarak kullanılmıştır. İçinde bulunduğu bu coğrafi konum Fırat ve Dicle nehirlerinin tarihsel önemini artırıp bölge ve çevresinde yoğun bir kentleşme- şehirleşme sürecini kendiliğinden hazırlamıştır. Karadan ve su yolu ile de ulaşımın sağlanması ticaretin gelişmesine sebep olmuştur. Tez konumun bir bölümü olan Roma İmparatorluğunun güneydoğuda ki yayılımı bu noktada devreye girmektedir. Hızla büyüyen ve gelişen batıda Roma imparatorluğu sınırlarını ticaret ağını büyütmek adına doğuya doğru genişletmeyi düşünmüştür. Anadolu'nun doğusunda bulunan Parthlar ve sonrasında tarih sahnesine çıkan Sasaniler de aynı düşünce ile batıya doğru genişleyip ticaret ağlarını elinde bulundurmayı amaçlamıştır. İşte bu karşılıklı çekişmeler hem Roma İmparatorluğunu hem de Parth –Sasani hanedanlığını geri dönüşü olmayan uzun yıllar sürecek olan bir dizi savaşın içine çekmiştir.

2.1.ROMA'NIN GÜNEYDOĞU ANADOLUDAKİ SEFERLERİ, COĞRAFİ YAYILIMI VE BUNUN KÜLTÜREL SONUÇLARI

Mezopotamya Toros ve Zagrosların etekleriyle Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli topraklar olarak görülse de temel yaşam koşulları bakımından birbirinden farklı bölgelere ayrılmıştır. Eski Doğu'nun üç büyük medeniyet merkezinden biri olan Mezopotamya, Yunancada “iki nehir arası” anlamına gelmektedir. Dicle ve Fırat arasında yer alan bu topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen “Naharina” tabirini kullanmışlardır. İslamiyet ile beraber Müslümanlar Mezopotamya'ya Cezire ismini vermişlerdir. Mezopotamya güneyde Basra Körfezi, kuzeyde Güneydoğu Toros dağları, doğuda Zagros dağları, batıda

Suriye ve Arabistan çölüyle çevrilidir. Mezopotamya coğrafyası için hayati bir öneme sahip olan Fırat ve Dicle nehirleri Doğu Anadolu'da ve Güneydoğu Toros dağlarındaki kar ve yağmur suları ile kabarak Bağdat yakınlarında birbirlerine çok yaklaşır ve Kurna şehrinde birleşirler. Birleştikten sonra nehirler Şattu'l Arab adını alır ve Basra Körfezine dökülür. Fırat ve Dicle'nin sürükleyip getirdiği topraklar Mezopotamya'nın güneyinin çok verimli olmasını sağlamıştır. Mezopotamya ismi coğrafi terim olmakla birlikte burada yüksek uygarlıklar yaratan Sümer, Akad, Babil, Asur ve Elam gibi uygarlıklardan oluşan medeniyetin kültürel bir kimliği olarak da kullanılır⁶⁵

Mezopotamya içerisinde kurulan sıkı ticaret ağları, yoğun iletişim ve coğrafi yakınlık, bütün bu farklı özelliklere rağmen Fırat ve Dicle ırmakları havzasında coğrafi, kültürel açıdan bir bütünlük oluşmasını sağlamıştır. Yüksekliği, iklimi, bitki örtüsü ve doğal kaynakları, farklı toprakların bir araya geldiği bereketli bir alandır. Bugünkü Irak'ı, Suriye'nin kuzeyini, Türkiye'nin güneydoğu bölgelerini ve İran'daki Zagros dağlarının batı yamacını da içeren bu coğrafik alandaki yöreler topluluğu ilk insan yerleşimlerine beşiklik yapmış ve geriye yüksek bir medeniyet mirası bırakmıştır⁶⁶

Tarih öncesi birçok medeniyete beşiklik yapmış olan Mezopotamya üzerin de bulunan ticaret yolları yüzünden doğu ve batı medeniyetlerinin çakışma ve çarpışma noktası haline gelmiştir. İşte bu bağlam da dönemin de yükselen bir medeniyet olan Roma İmparatorluğu değişim sürecini bu topraklar da tamamlamıştır.

Roma'nın Mezopotamya Eyaleti, kuzeyde Armenia, batıda Euphrates (Fırat), doğuda ise Tigris (Dicle) ile sınırlandırılmıştı. İmparatorluk, Fırat Nehri'nin doğusuna ilk kez II. yy başında geçmiştir. Dicle hattına ilerlemeleri ve Mezopotamya eyaletini oluşturulması ise II. yy ın son yıllarında gerçekleşir. III. ve IV. yüzyıllarda ise Yukarı Fırat hattı sıklıkla çarpışmaların yaşandığı, zaman zaman el değiştiren bir sınır savunma hattı olmuştur. Romalı ünlü coğrafyacı Plinius'a göre Mezopotamya; Babylonia (Babil) ve Ninus (Nineve) kentlerinin dışında, üzerinde köylerden başka

⁶⁵Ekrem Memiş, **Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar**, Ekin Yayınları, Ankara 2007, s. 7. Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 12.

⁶⁶ Marcella Frangipane, **Yakındoğu'da Devletin Doğuşu**, Çev. Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, , İstanbul, 2002,s.33.

bir şey olmayan, verimli topraklara sahip bir bölgeydi ve Makedonlar bu toplulukları şehirler haline getirerek birleştirmişti. Kuzey Mezopotamya, bölgede Makedonya ile ilişkili yerleşimlerin çoğunluğunu gösterir şekilde Mygdonia olarak anılmaktadır. Bölge özellikle Seleukos Krallığı döneminde kuzeydeki Ermeni ve güneydeki Arap tehlikesine karşı askeri kolonilerle güçlendirilmişti. Kuzey Mezopotamya siyasi olarak Akamenid (MÖ 550 sonrası) yönetimini ardından büyük İskender ile birlikte Makedonia (MÖ 330 sonrası), ardından da Seleukos Krallığı (MÖ 305) yönetimi altına girmiştir. Helenistik Dönemde Mezopotamya daha çok Syria'nın bir uzantısı olarak görülmüştür. MÖ II. yy ortalarından hemen sonra Mezopotamya Parthlar tarafından ilhak edilmiş, Seleukos kralları bölgeyi geri almak için çeşitli denemeler yapmıştır. Armenia kralı II. Tigranes (Büyük) döneminde bölge Armenia Krallığı'nın eline geçmiştir, MÖ 132 yılından itibaren ise bölgede kurulan Osroene Krallığı etkin olmaya başlamıştır.⁶⁷

Roma Cumhuriyet döneminin sonların da artık İtalya dışında savaşlar ve antlaşmalar ile topraklarını genişletmeye başlamıştır. Pergamon Karalı III. Attalos'un vasiyeti ile MÖ 133 yılında Asia ilk adımını atan Roma bu tarihten sonra Anadolu'nun doğusunda kısa sürede Fırat'a kadar ulaşacaktır.⁶⁸ Roma'nın doğuya doğru ilerlemesi; İran Parthalarının da batıya doğru genişleme stratejileri Roma ve İran güçleri arasında 700 yıldan uzun sürecek mücadelelere neden olmuştur.⁶⁹

2.1.1.ROMA VE PARTH İLİŞKİSİ

MÖ 2. yy sonlarında Fırat'ın doğusunda Parthlar, Armenia'ya saldırarak Kral Artavasdes'in oğlu Tigranes'i esir almışlardır. Artavasdes'in vefatından sonra Armenia tahtına oturan Tigranes de, Parthlar'a yerleşebilecekleri 70 vadi vermişti (MÖ 92).⁷⁰ Kral olan Tigranes daha sonra Pontos Kralı VI. Mithradates'in kızı

⁶⁷ A.Tuba Ökse, Nihat Erdoğan, **İlusu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Kazıları III Roma İmparatorluk Dönemi ve Orta-Yakın Çağ Yerleşmeleri**, (Ed. A.Tuba Ökse, Nihat Erdoğan).Mardin Müzesi,2018,ss.397-398.

⁶⁸ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 38, cilt 24, sayı 38, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara, 2005(Anadolu 'da Roma Eyaletleri).s.14.

⁶⁹ Wheeler, s. 239.

⁷⁰ Mehmet Ali Kaya, "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92- İS 4)", **Tarih İncelemeleri Dergisi cilt 19,1** Temmuz 2004(Roma-Parth-Armenia), s. 73.

Kleopatra ile evlenmiş ve akrabalık bağı sayesinde bu iki krallık beraber hareket etmeye başlamıştır.⁷¹.

Roma'nın Fırat kıyılarına kadar hızlı bir şekilde ilerleyişi, Pontos Kralı VI. Mithradates Eupator'un MÖ 88 yılında Roma'ya savaş ilan etmesine sebep olmuş; Küçük Asia'da yaşayan 88.000 Romalı, Pontos Krallığı tarafından katledilmiştir. Bu tarihten MÖ 62 yılı sonlarına kadar Roma ve Pontos arasında devam eden üç savaşın sonucunda Mithradates Kırım'a kaçmış; toprakları ise Romalı Pompeius tarafından Bithynia ile birleştirilmiştir.⁷²

Pompeius aynı zamanda bölgenin Romalılaştırmasını sağlamak adına Nicopolis (Şebinkarahisar), Diopolis (Niksar), Magnopolis (Eupatoria), Neapolis ve Pompeiopolis (Taşköprü)'i kurmuştur ki bunlar aynı zamanda Armenia'ya giden kuzey ticaret yolunun önemli duraklarıdır. Bu sırada Armenia Kralı Tigranes, Artaxata'ya kadar ilerleyen Pompeius'a teslim olmuş ve karşılığında Sophene ile Kordeuene'yi topraklarına katmıştır.⁷³ Mithridates etkisiz hale geldikten sonra Pompeius'un Artaxata'ya ilerlemesi üzerine Tigranes kaçmış ve şehir teslim olmuştur.⁷⁴

Pompeius, oluşacak otorite boşluğundan fayda sağlayacağını düşündüğü Parthların bölgeye yerleşmesini engellemek için Roma Senatosu'nun onayıyla Tigranes'e tahtını koruması için izin vermiştir. Tigranes bu durum da Roma'nın Armenia'ya atadığı ilk bağlı kral olmuştur. Pompeius ordusuyla Hazar Denizi'ne kadar ilerleyip Roma'nın etki alanını Parthlar aleyhine genişletmesine rağmen henüz iki imparatorluk arasında büyük bir savaş ya da sefer meydana gelmemiştir. Fırat Nehri ise iki imparatorluğu birbirinden ayırmış ve Parthlar nehrin batısına Romalılar ise doğusuna geçmeye çalışmıyordu.⁷⁵

Crassus'dan (MÖ 53-54) Julianus (MS 361-363)'a kadar uzanan dönemde hemen hemen tüm Roma imparator ve generallerinin hayallerini Parthlar üzerine

⁷¹ M.A. Kaya, Roma-Parth -Armenia, s. 74.

⁷² Tekin, Eski Yunan, ss. 210-211.

⁷³ Mehmet Ali Kaya , “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’in Siyasal Düzenlemeleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi** 13,Ege Üniversitesi,1998, s. 166 ,(Pompeus’in Siyasal)

⁷⁴ Ercüment Yıldırım,” Roma – Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, **Uluslar Arası Tarih Ve Sosyal Araştırma Dergisi**, sayı: 7,2012,(Roma-Parth),s.50.

⁷⁵ Yıldırım, Roma-Parth, s.50.

gerçekleştirilecek büyük bir sefer ve kazanılacak zafer yer almaktaydı. Bu durum doğu sınırı boyunca yerleştirilmiş olan lejyonların önemini artırmıştır.⁷⁶

Pompeus, Crassus ve Caesar arasında oluşturulan I. Triumvirlik sisteminin oluşturulmasının ardından; Crassus, Pompeusun askeri başarılarının gölgesinde kaldığını düşünerek Suriye Eyaleti yöneticisi olarak düzenleyeceği askeri seferlerle Parth Krallığı'ndan büyük ganimetler kazanmayı hesaplıyordu. Aç gözlülüğü ile bilinen Craessus Armenia ve Pontus Krallıklarının Roma'nın üstünlüğünü kabul etmiş olması ve Parthlar'ın Roma'nın askeri gücü karşısında varlık gösteremeyeceğine dair inancı kolay bir zafer kazacağını düşünmesine sebep olmuştur.⁷⁷

Crassus bu sefer için o döneme kadar Roma'da görülmemiş ölçüde büyük bir servet harcamıştır. Oldukça büyük bir ordu hazırlamasına rağmen Parth süvarilerini kontrol eden Surena karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve bu yenilgi kendisinin ve oğlunun hayatına mal olmuştur. Crassus'un ölümüyle (MÖ 54-53) Roma Cumhuriyetinde I. Triumvirlik dağılmıştır. Carrhae yenilgisi sonucunda Roma bölgedeki askeri gücünün neredeyse tamamına yakını kaybetmiştir. Bu boşluktan yararlanan Parth Karalı II. Orodos ordusunun bir kısmı ile Armeni topraklarını itaati altına almıştır.⁷⁸

MÖ 49 yılına gelindiğinde, Roma'da patlak veren iç savaş, Crassus'un ölümü için alınabilecek herhangi bir intikam şansını da yok etmiştir. Roma da Pompeius ve Caesar arasında meydana gelen bu iç savaşta Parthlar, Caesar'ın kendilerine karşı bir sefer hazırlığında olduğunu bildiklerinden dolayı Pompeius'u desteklemişlerdir. Caesar'ın yönetimindeki bir seferin Parthlar için çok ciddi bir tehlike oluşturacağından ve onların boyun eğmesiyle sonuçlanacağından kuşku duyulamaz. Caesar'ın öldürülmesi ile (MÖ 44) büyük bir tehditten kurtulan Parthlar bir süre daha Roma tehdidinden kurtulmuştur.⁷⁹

⁷⁶ Ercüment Yıldırım, "Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** cilt:13,sayı:4,Eskişehir,2013,(Fırat Nehri),s.169.

⁷⁷Ercüment Yıldırım, "Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 29, Konya,2013,(Carrhae Yenilgisi),s. 265.

⁷⁸ Yıldırım, Carrhae Yenilgisi, s.269.

⁷⁹George Rawlinson, **Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı: Part İlhanlığı**, çev. Süreyya Ülker, 2. Baskı, Teknografik Matbaacılık, İstanbul, 1988, (Part İlhanlığı) ,s.129.

İç savaşı döneminde yardım getirmek amacıyla Parthia'ya gönderilen Labienus, MÖ 40 tarihinde Pakorus ile birleşerek ilk önce Suriye valisi L. Decidius Saxa'ya karşı bir zafer kazanmışlardır. Labienus, Saxa'yı ele geçirip öldürdükten sonra Pakorus kendisini Suriye'nin efendisi ilan etti, Sur (Tyre) hariç bütün Suriye boyunduruk altına alındı. Daha sonra Marcus Antonius'un komutanlarından olan Ventidius, Labienus'u öldürmüş ve Parthlar'la yapılan savaşı kazanmıştır. Parthlar geri çekilirken, Fırat Nehri yeniden sınır kabul edilmiştir.⁸⁰

MÖ 37 'de Octavianus, Marcus Antonius ve Lepidus arasındaki Triumvirlik tekrar kurulmuştur. Parth tahtına oturan IV. Phraates çok fazla kan dökmüş, toplumdaki soyluları da öldürmeye başlayınca pek çok Parth soylusu, batı başta olmak üzere başka yerlere kaçmak zorunda kalmıştı. Marcus Antonius Doğu'yu yönetirken bunların başında, en üst düzeyde bir soylu olan Monaeses gelmekteydi.⁸¹ Monaeses, Antonius'a sığındıktan sonra ona, Phraates'in kanlı eylemlerinden söz edip kendisine destek verdikleri takdirde, böyle bir tiranın tahttan indirilmesiyle bir devrimin gerçekleştirilebileceğini söylemiş; ayrıca Roma'ya bağlı bir kral olacağına dair söz vermiştir.⁸² Daha sonra Parthlar tarafından affedilen Monaises, Parth ülkesine güvenli bir şekilde dönmek için Antonius'tan yardım istemiş; Antonius ise Crassus'un Parth seferi sırasında orada bıraktığı lejyon sancağı ile Roma askerlerini geri alabilmek için yardım etmeyi kabul etmiştir.⁸³

Antonius ile Octavianus arasında savaş patlak verince, Parthlar, Artakses'i Armenia tahtına oturtmaya niyetlenmiş olsalar da bu dönemde Artakses'in kardeşi Tigranes, Roma'nın elinde esirdir.⁸⁴ MÖ 31 yılında yapılan Actium Savaşı sonucunda Marcus Antonius öldürülmüş veya intihar etmiştir.⁸⁵ Octavianus ise MÖ 27 yılında "Augustus" ve "Imperator" unvanlarını almış; alınan topraklarda ise Cumhuriyet devri bitmiş, İmparatorluk Dönemi başlamıştır.⁸⁶

⁸⁰ Kaya, Roma-Parth –Armenia, s. 78.

⁸¹ Nefel Delil, **Roma -Part Savaşları Işığında Doğu Siyaseti ve Toprak-Sınır Mücadeleleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana bilim Dalı Tarih Programı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2018.s.78.

⁸² Rawlinson, (Parth İlhanlığı), ss. 138-139.

⁸³ M.A. Kaya, Roma-Parth-Armenia, s. 79.

⁸⁴ M.A. Kaya, Roma-Parth-Armenia, s. 80.

⁸⁵ Tekin, Eski Yunan. 218.

⁸⁶ İplikçioglu, s. 91.

MÖ 30 tarihinde Mısır'da Antonius ile Augustus (Octavianus) (MÖ 27- MS 14) arasında meydana gelen olaylardan sonra Augustus'un doğudaki sorunlar nedeniyle Armenia ve Parthia'ya müdahale etmesi beklenirdi. Ancak o, bunu yapmayarak batıya yönelmiştir. Bu süreçte Parthlar, Romalıların eşit ilişkiler yürüttükleri tek komşu ülke idi. Onları bağımlı kılmak imkânsızdı. Arsakid Devleti asla Roma'ya bağlı bir eyalet olmadı. Augustus kalıcı bir barış politikasını takip ederek bu ilişkinin devam etmesine müsaade etti. Fırat, Roma'nın genişlemesi için doğal bir sınırdı, onun ötesini işgal etmek yanlış bir politikaydı.⁸⁷

Roma-Parth arasında iyi giden siyasi ve askeri ilişki, Armenia'da meydana gelen bir kargaşa sebebiyle bozuldu. Artaxes, Roma'nın engeline rağmen elde ettiği tahtında Roma karşıtı bir siyaset izliyordu ve ülkedeki tüm Romalıları katletmeye başlamıştı. Kral kendi halkı olan Armenialılar tarafından istenmese de Parthlardan destek alıyordu. MÖ 20 yılında Augustus, Tiberius Nero'yu yeniden askerleri ile birlikte bu durumu çözmek için görevlendirdi. Tiberius Nero, Armenia'ya varmamıştı ki kral Artaxes muhalifleri tarafından vahşi bir şekil de katledildi.⁸⁸

Ülkedeki Roma yanlısı kesim Augustus'a gönderdikleri elçiyle, Artaxes'in (veya Artaxias) yerine küçük kardeşi Tigranes'in Armenia tahta geçirilmesini istemişlerdir. Bu gelişmeler gösteriyor ki Armenia'nın Roma'ya itaat etmesi ve Parthlar'ın bunu tanınması, Tiberius Dönemi'ne rastlamaktadır ve iki taraf arasında varılan anlaşmaya göre Roma, Fırat nehrini sınır olarak tanınmaktadır.⁸⁹

Augustus'un ölümünden sonra yönetime geçen Tiberius (MS 14-37), Anadolu'daki tampon eyaletleri ülkesine dâhil etmeye başladı. Bu yeni eyaletleri kurma görevi Germanicus'a düştü. Bu arada Parth ülkesindeki durum, Romalıları kendi planlarını uygulamaya koymak için elverişliydi. Bu sıra da Parth, Artabanus ve rakibi Vonones arasındaki paylaşım kavgası devam ediyordu.⁹⁰

MS 17 yılında Kappadokia, İmparator Tiberius tarafından eyalet olarak düzenlenmiş ve sınır Fırat ile bitmiştir. MS 37 yılında Parthlar'la yeni bir sınır

⁸⁷ Delil, s.84.

⁸⁸ Kevser Taşdöner Özcan, "Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt:33,sayı:56, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara,2014,ss.64-65.

⁸⁹ M.A. Kaya, "Roma-Parth-Armenia, ss. 80-84.

⁹⁰ Delil, ss.94-95.

anlaşması yapmak ve Armenia'nın iç karışıklıkları hakkında görüşmek üzere Tiberius'un talimatıyla Vitellius, doğu sınırına gönderilmiştir.⁹¹

Tiberius tarafından Suriye valiliğine atanan Lucius Vitellius ile Parth Kralı Artabanus arasında yapılan anlaşmaya göre Armenia bağımsız bir tampon bölge olmaya devam edecek ancak Parthlar Armenia üzerinde hak iddia etmeyecek. Her iki tarafta kısmi bir geri çekilmeyi kabul edecek ve Roma, Parthlara karşı yapılan girişimlere destek vermeyecekti⁹².

Tiberius saltanatı Parthlarla yaşanan gerginliğe rağmen huzurlu bir dönemdi. Bu barış ve huzur ortamı imparatorluğun yıkılışına kadar iki yüzyıl devam etti. Bu barış sürecin de Roma'nın dikkate alması gereken tek ülke Parth ülkesi olmuştur ve orada gelişen durum Roma için oldukça önemliydi.⁹³

Parth kralı Vologeses'in (Volagases), Adiabene hükümdarı İzates'in fazla bağımsızlaştığından dolayı yaptığı bir sefer sırasında doğu bölgesin de İskit ve Daha ordusu Parth Ülkesini basar. Bu sırada Vologeses, İzates'i yenmek üzereyken geri çekilmek zorunda kalır. Doğudaki sorunların giderildiği sırada İzates ölmüş; yerine ise kardeşi Monobazus geçmiş olup Parthlara bağlılığını bildirmiştir.⁹⁴

Lulius-Cladius hanedanının son prensi MS 54-58 yılları arasında İmparator Nero olmuştur.⁹⁵ MS 57 yılında hava şartları düzelince Parthlar -Armenia üzerine yeniden bir sefer başlattı bu durumda; roma imparatoru Nero askeri yayılımını Doğu seferini başlatarak pekiştirdi. Roma ordusu Kappadokia üzerinden Armenia ya girdi ve başkenti olan Artaxanta 'yı ele geçirip yaktı. Dicle üzerinde MS 59 yılında yeni başkent Tigranocette yi kurdu.⁹⁶ Romalı komutanlar sonra sonbaharın gelmesi ile seferine çıktılar. Corbulo, Fırat nehri boyunca ilerleyip geçtikten sonra bölge de ordugâhlar kurdu. Suriye Valisi Caesennius Paetus, ise iki ayrı lejyonla Armenia'ya saldırdı. Bazı kaleler ele geçirip yağmaladıktan sonra birliklerini çekti ve seferin bittiğine dair Nero'ya haber gönderdi.⁹⁷

⁹¹ M.A. Kaya, Roma- Parth, Armenia, s. 80.

⁹² Rawlinson, (Parth İlhanlığı),s. 161.

⁹³ Theodor Mommsen, **A History of Rome under the Emperors**, 1. Baskı, Taylor and Francis, London, 1992,s.121.

⁹⁴ Rawlinson, (Parth İlhanlığı),ss. 183-184.

⁹⁵ Diakov ve diğerleri, s.223.

⁹⁶ Diakov ve diğerleri, s.224.

⁹⁷ Rawlinson, (Parth İlhanlığı), ss. 188-189.

Nero'nun Lejyonlarını bölgeden çekmesini fırsat bilen Parthlar güçlerini Armenia'ya doğru çevirdi. Gafil avlanan Paetus, Parthların bu saldırısı karşısında başarısız oldu. Suriye'de bulunan Corbulo'dan yardım istedi. Corbulo ise Fırat üzerindeki kaleleri korumak için ordusunun yarısını Suriye'de bıraktı.⁹⁸

Sonuç olarak Paetus, Vologases arasında yapılan görüşmede Romalıların Armenia'dan çekilmelerine izin verilecek, Armenia yeniden işgal edilmeyecek ve Romalılar Arsanius (Murat Nehri) üzerinde bir köprü yapacaktı.⁹⁹ Corbulo Fırat kıyısından çekilip Fırat'ın sınır olarak bırakması karşılığında Parthların Armenia'yı terk etmelerini Vologases ten istemiştir.¹⁰⁰ MS 66'da Tiridates, Nero'nun elinden Armenia krallık tacını taktı ve böylece Roma, Parth üstünlüğünü tanımış olmakla birlikte Armenia yeniden Parth etkisi altına girdi.

Nero'dan sonra tahta geçen Vespasianus doğuda Parthlar ile daha önceden yürütülen barışçıl politikayı devam ettirmek istemiştir (MS 69-79). Ancak bu barışçıl politika bir süre sonra bozulmuştur. MS 72 yılında Suriye Valisi Caesennius Paetus, Commagene Kralı Antiochus'un Romalılara karşı Parthlarla iş birliğine gireceği ile ilgili bir haber aldığına dair Vespasianus'a bilgi vermesi ile bozulmuştur.¹⁰¹

Azak Denizi'nde, Tanais (Don Nehri) üzerinde bulunan Alanlar yağma amacı ile Hazar Denizi'nin batısındaki ülkeleri işgal etmekteydi (MS 72).Bu işgallerden Parth Krallığı da nasibini almaktaydı. Parth Kralı Vologases bu saldırıları püskürtmek için Vespasian'dan, Titus veya Domitian komutasında kendisine yardım gönderilmesini talep etti. Sonuçta Alanlar, Media Atropatene ve Armenia'yı yağmaladıktan sonra çok sayıda tutsakla ülkelerine döndüler.¹⁰²

Traianus'un (Trajan) (MS 98-117) hükümdarlık dönemine gelindiğinde önceki yıllarda uygulanan Parthlar barışçıl politika bu dönem de ihlal edilecek, yıllardır süren dostluk ve bölgedeki dinginliğin yerini yeniden karmaşa alacaktı.¹⁰³

Armenia ve Parthların yaşadıkları kargaşalardan dolayı doğuda kolay fetihler yapılabileceği düşüncesi Traianus için doğu seferini daha cazip hale getirir de, Dacia savaşlarının sona ermesi ile bu bölgeye sefer düzenlemesi mümkün olmuştur.

⁹⁸ Tacitus. **The Annals**, çev. John Jackson,(Ed. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rouse, A. Post ve E. H. Warmington), , Cilt: 2-4, Harvard University Press, Loeb, London, 1962, s.189.

⁹⁹ Rawlinson, (Parth İlhanlığı), s.190.

¹⁰⁰ Tacitus, XV. XVII, s.243.

¹⁰¹ Delil, s.103.

¹⁰² Rawlinson, (Parth İlhanlığı),ss.200-201.

¹⁰³ Delil, s.103.

Böylelikle 27 Ekim MS 113'te Traianus doğuya doğru yeni zaferler için yol alacaktı.¹⁰⁴ Bu dönemde Traianus, sınırı Dicle'in doğusuna, Basra ve Mısır'a kadar genişletmiştir. MS 117 yılında Roma İmparatorluğu, dört yönde de en geniş sınırlarına ulaşmış durumdadır.

Traianus, Armenia ile olan sorunlarını hallettikten sonra Adiabene'nin bir parçası olan Mardin ve Nisibis'e yönelmiştir. MS 115 yılında Osroene'nin başkenti Edessa'yı (Urfa) ziyaret eden Traianus, orada ilk kez gördüğü Abgarus'a rahatlıkla hükmetti.¹⁰⁵

Roma Doğuda bir sınır tesis etmesi gerekiyordu bu yüzden Güneyde Fırat ve Habur arasındaki Anthemusia olarak bilinen bölgeye, doğuda ise Batnae (Suruç), Nisibis ile Gordyen ya da Mons Masius (Mazıdağı) olarak bilinen dağlık bölge saldırılar başlattı ve bu saldırılar sonucunda Nisibis ve Batnae'yi ele geçirdi.¹⁰⁶ Sömürgeci bir politika izleyen Roma imparatorluğu yeni fethedilen toprakları haraca bağlandı ve Assyria adındaki Mezopotamya bölgesi, Eutropius ve Festus'a göre, Armenia ve Mezopotamya ile birlikte kendine yeni sömürge eyaletleri yapılmıştı.¹⁰⁷

MS 117 ler de doğu eyaletlerinde çıkan isyanlar ve karışıklıklar sonucunda bölgeden tam olarak çekilmemekle beraber bazı noktaları kaybetmiştir. Bu durumda yanlış giden bir şeyler olduğunu düşünen Traianus, politikasını değiştirmesi gerektiğini anladı. Bunun üzerine Aşağı Mezopotamya'yı; Armenia, Yukarı Mezopotamya ve Adiabene gibi eyalet yapmak yerine buraya yerli bir kral atamaya karar verdi.¹⁰⁸ Ancak bu durum bile bölgede yaşanacak olan sorunların önüne geçemedi. Devam eden karışıklıklar, savaş ve kargaşa yürütülen politikanın temel bir sorunudur.

Traianus'un ölümünden sonra yerine MS 117 de Hadrianus geçmiştir. Hadrianus Traianus'un izlediği yayılmacı politikanın aksine imparatorluğun doğu sınırını Fırat Nehri'ne geri çekilmiştir. Bu geri çekilme sebebi ile Hadrianus ve

¹⁰⁴ Debevoise, Neilson C. **A Political History Of Parthia**, The University Of Chicago Press, Chicago, 1938.s.218.

¹⁰⁵ Debevoise, ss. 225-229.

¹⁰⁶ Rawlinson, (Parth İlhanlığı), s.211.

¹⁰⁷ Roux, s. 19.

¹⁰⁸ Rawlinson, (Parth İlhanlığı),s. 214.

Parthlar barış içinde kalmıştır.¹⁰⁹ Hadrianus tan sonra ki dönemde tarihçilerin kayda aldığı Roma ve Parth ilişkilerinde ciddi bir gelişme yaşanmadı.

MS 161 yılına gelindiğinde de Marcus Aurelius dört yıl sürecek olan Doğu seferlerine hazırlanmaya başlamıştır. Başlar da üstün olan Roma Avidius Cassius'un komutasında Suriye ve Armenia'yı temizledikten sonra Mezopotamya gerilerine kadar ilerlediler. Parthlar'ın iki önemli başkenti olan Seleukia ve Ktesiphon'u ele geçirdiler. Ancak yayılmacı politikasına rağmen Marcus Aurelius'da doğu sorununu kökünden çözecek bir politika izleyemedi. İçte yaşadığı veba sorunu ve ekonomik sorunlar Roma'yı derinden sarsmıştır. Parthlar ile daha fazla mücadele edecek gücü kendinde bulamadığı için bir uzlaşma anlaşması imzalayarak Fırat 'ın sol kıyısında geniş bir köprübaşını elinde tutup Mezopotamya'yı boşalttı.¹¹⁰

Marcus Aurelius tan sonra oğlu Commodus imparatorluğun başına geçmiştir. Marcus Aurelius iktidarının son dönemleri ve Commodus Dönemin de Parthlar ile barışçıl politika yürütülmüştür bu yüzden herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Commodus'un ülke siyasetinden uzak tavırları ülke içinde çeşitli bunalımlara yol açmıştır bu dönem den sonra Roma imparatorluğu için artık bir çöküş süreci başlamıştır.¹¹¹

Parthlar ile uzun süre barışçıl bir politika izleyen Roma İmparatorluğu Sessizliğini Septimus Severus dönemin de bozmuştur. İmparator Septimius Severus Dönemi'nde (MS 193-211) Roma-Parth ilişkileri yeniden gerilmiş, MS 195-197 yılında Parthlar Nisibis'i (Nusaybin) kuşatma altına alınca imparator doğu seferi düzenlemiş ve bu dönemde Legio I, II, III Parthica adıyla üç yeni lejyon oluşturmuş, bunlardan yalnızca Legio II Parthica'yı İtalya'da bırakarak diğerlerini Mezopotamya'ya yerleştirmiştir.¹¹² Septimus Severus dönemin de oluşturulan bu lejyonlar seferler sırasında çoğu orta Anadolu'dan olmak üzere Anadolu'nun her bölgesi Roma lejyonlarının asker kaynağı oldu.¹¹³

¹⁰⁹ Yıldırım, Roma-Parth, ss.57-58.

¹¹⁰ Diakov ve diğerleri, ss.249-250.

¹¹¹ Diakov ve diğerleri, s.251.

¹¹² Emine Bilgiç, "M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", **Mediterranean Journal of Humanitiesmjh. akdeniz. edu. trII/2**, 2012, (MS III. Yüzyıl),ss.25-34,s.27.

¹¹³ Mehmet Ali Kaya , "Roma Lejyonerleri ve Anadolu", **Tarih Araştırmaları Dergisi XXIV/37**, Ankara,2005,(Roma Lejyonerleri),s.96.

MS 195 yılında Mezopotamya'ya gitmek için yola çıkan Severus Syria bölgesinden ayrıldı. Fırat ırmağını aşp Kuzey Mezopotamya da ki Nisibis'e doğru ilerledi.

Severus'un Adiabeniler, Orshoeniler ve Araplar ile yaptığı savaşların merkezi Nisibistir. Yapmış olduğu sefer sırasında birçok kötü hava koşulları ile de mücadele eden Severus 'un ordusu Nisibis'e ulaştıkların da yol boyunca birçok Mezopotamya kavimleri ile de savaşp onları egemenliği altına almıştır.¹¹⁴

MS 197 de bir grubun karadan bir grubun ise Fırat nehri üzerinden bir donanma ile Babilona ilerlemesi daha önce Severus'un Fırat üzerinden Mezopotamya ya yapmış olduğu seferler sonucunda zayıf düşen Parthlar'ın bu şehri mücadele etmeden terk etmesine yol açmıştır. Parthlar Babilon ile başlayıp Parthlar'ın başkenti olan diğer kentlerin istilasına da aynı sessizlikle karşılık vermiştir.¹¹⁵

Septimus Severus doğu seferleri sırasında Hatra üstüne iki sefer düzenleyip iki kez kuşatmıştır. Ancak bu küçük Arap Krallığı'nın büyük bir sur savunma sistemi ve mekanik uzun mesafeli savaş silahları vardı. Severus un ilk kuşatması başarısız olunca bunu Roma için bir utanç olarak görmüştür ikinci sefer sırasında da büyük kayıplar veren Severus diplomatik ilişkilerle de bir çözüm bulamayacağını anlayınca bu düşünceden vazgeçip Suriye'ye dönmüştür.¹¹⁶

Yapılan doğu seferleri sırasında kıtlık ve hastalıkların baş göstermesi ile Severus, daha fazla kayıp vermeden seferini sonlandırmak durumunda kaldı. Dönüş yolu olarak, Fırat üzerinden gitmediler çünkü bu yolun tüm kaynaklarını seferler sırasında yağlamışlardı. Bu sebepten ötürü kendilerine yeni bir güzergâh belirleyip Dicle üzerinden gitmeye karar vermişlerdir(MS 198).¹¹⁷

Septimus Severus 'un ölümünden sonra yerine oğlu Caracalla geçti ve doğuya doğru ilerlemek istedi (MS 207-208)¹¹⁸. Daha önceden Roma'ya sığınan IV. Vologeses'in kardeşi Tiridates, Antiochus ile birlikte yeğeni olan Part Kralı V. Vologeses'e sığınınca Caracalla, bu durumu sebep göstererek ayrıca Parthia'da

¹¹⁴ Mehmet Ali Kaya, **Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimus Severus**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,2.baskı, İstanbul,2008,(Septimus Severus),ss.179-180.

¹¹⁵ M.A. Kaya, Septimus, ss.223-224.

¹¹⁶ M.A. Kaya, Septimus Severus, ss.228-234.

¹¹⁷ Rawlinson, (Parth İlhanlığı), s. 234.

¹¹⁸ M.A. Kaya, , Septimus Severus, s.305.

yaşanan olaylardan yararlanmak amacıyla Partlara karşı bir sefere çıktı. Ancak esirler Roma'ya teslim edildiğinde Caracalla MS 215'te, Theocritus komutasındaki bir orduyla Armenialıları yendi ve Osroene, Armenia krallıkları yeniden eyalet olarak Roma'ya bağlandı.¹¹⁹ Caracalla'nın koruması tarafından öldürülmesinin ardından yerine özel korumalarının komutanı Macrinus MS 217 de geçti.¹²⁰

Macrinus dönemin de artık Roma ve Parth ilişkilerinin sonuna gelinmişti (MS 218). Caracalla'nın ardından başa geçtikten sonra doğu seferine ara vermek istemeyen Macrinus yenilgiye uğramıştır. Artabanus'un, Macrinus'a karşı kazandığı zaferin Part Krallığı'nı daha da güçlendirmesi gerekirken öyle olmamıştır. Parthlar'ın içinde yaşanan iç karışıklıklar kazandıkları zafere rağmen bu hanedanlığı zayıflatıp yıkılmasına sebep olmuştur.¹²¹

Parth hanedanlığı sonrasında tekrardan toparlanmaya çalışsa da bir sonuç alamamıştır. Severus'un döneminde uygulanan doğu politikası Parth Krallığı'nda bölgesel isyanların artmasında ve Sasanilerin ortaya çıkmasında rol oynamıştır. MS 204/205 yılında Fars eyaletinde yerel bir yönetici olan Papak (Papag) bölgesel bir isyan çıkmıştır. Parth Kralı IV. Artabanus (MS 216-224) ile kardeşi VI. Vologases arasındaki hanedanlık mücadelesinin yarattığı kargaşa ortamından faydalanan Papak, Persis topraklarındaki nüfuzunu artırmayı başarmıştır. MS 220 de I. Ardaşır da Pers İmparatorluğu'nu yeniden kurmak için ayaklanmış ve etrafındaki askerleri kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Parth Kralı IV. Artabanus ile üç kez karşı karşıya gelen Ardaşır, MS 224 yılında yaklaşık 400 sene süren Parth İmparatorluğu'na son vermiş ve Sasani Krallığı'nı kurmuştur.¹²²

Macrinus dönemi de dâhil olmak üzere birçok Roma imparatoru zamanında Roma- Parth ilişkileri ticaret yollarının anahtarı olan Fırat nehri üzerinden yürütülmekteydi. Jeopolitik olarak önemli bir noktada olan Fırat nehri dönem dönem askeri bir sınır olmuştur MÖ 92 yılında başlayan Roma ve Parth ilişkileri ilk dönemlerinde Fırat Nehri (Euphrates) boyunca birçok kale inşa edilmiştir. Roma imparatorluğunun bu kaleleri Parth hanedanlığının batıya doğru ilerleme politikası

¹¹⁹ Adam D. H. Bivar, "The Political History Of Under The Arsacids", **The Cambridge History Of Iran**, Cilt: 3/1, (Ed. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, 1983.s.94.

¹²⁰ Diakov ve diğerleri, s.273.

¹²¹ Charles Freeman, , **Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**, çev. Suat Kemal Angı, Dost Yayınları, Baskı 1, Ankara, 2003.s.551.

¹²² Bilgiç, M.S. III. Yüzyıl, s.27.

karşısında bir duvar gibi dikilmekteydi. Aynı zaman da Romanın doğuya doğru yayılım politikasında da bir avantaj sağlamaktaydı. MS 117 de Tranianus döneminde doğuda en geniş sınıra ulaşan Roma. Kaleleri askeri anlamda beslemek için Septimus Severus döneminde bölgede üç yeni Lejyon oluşturulmuştur. Severus doğu politikasında işgal edeceği topraklara ilerlerken yolda karşısına çıkan her şeyi tüketip yağmalamaktaydı. Dolayısıyla sefer dönüşü yolunu başka güzergâhlar belirleyerek ayarlamaktaydı. Roma ve Parth çekişmesi Fırat, Dicle çevresinin siyasetini ve kaderini belirlemiştir. Ancak Parth hanedanlığının yıkılması ile bu kaderi artık Roma ve Sasani ilişkileri belirleyecektir.

2.1.2.ROMA VE SASANİ İLİŞKİSİ

Pers Krallığı'nın devamı olduğunu söyleyen Sasaniler, Makedonya Kralı Büyük İskender (MÖ 336-323) tarafından MÖ 330 yılında yıkılan Perslerin topraklarını yeniden fethetmek ve söz konusu dönemin zenginliğine yeniden ulaşmak için istemişlerdir. I. Ardaşır'ın bu amaç doğrultusunda atalarının Asya'da hüküm sürdükleri toprakları Roma'dan politikayla ve ya savaşla alma yoluna gitmesi Roma-Sasani ilişkilerinin ana nedenini oluşturmaktadır.¹²³

I.Sapor'un (MS 241 – 272) tahta geçmesi ile Sasaniler askeri ve siyasal açıdan yeni bir döneme girmiştir. I.Sapor, geç dönem Roma İmparatorluğu'nun içine düştüğü III. yüzyıl bunalımından yararlanıp Nisibis ve Carrhae'yi ele geçirip Mezopotamya ve Suriye'ye doğru durmaksızın ilerlemiştir. Bunun üzerine 243 yılında III. Gordianus, Sasaniler üzerine bir sefer başlattı. Romalıların kazandığı savaşlar dizisinin sonunda Suriye ve Mezopotamya'da kaybedilen topraklar geri alındı. Ancak III. Gordianus öldü ve yerine Philippus Arabs (MS 244 – 249) imparator oldu. Philippus, imparatorluğun batıdaki düşmanları ile savaşabilmek ve iktidarını sağlamlaştırmak için Sasanilerle anlaşma yaptı.¹²⁴

¹²³ Bilgiç, M.S. III. Yüzyıl, s.27.

¹²⁴ Ercüment Yıldırım, **Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya,2011,(Pers Hâkimiyeti) ss.42-43.

Roma ve Sasaniler arasında devam eden 49 yıllık barış dönemi II. Şapur'un Roma İmparatoru Constantinus'a (II. Konstantin) yazdığı mektupta, Makedonya sınırına kadar olan Roma toprakların kendi atalarının mirası olduğunu, iddia edince sona ermiştir.¹²⁵

MS 260 Savaşı I. Şapur ile Roma imparatoru Valerianus arasında yapıldı. I. Şapur'un Antakya'yı yıkıp Armenia bölgesini ele geçirmesi savaşın sebeplerinden biriydi. I. Şapur'un yaptıklarının intikamını almak isteyen Valerianus büyük bir orduyla I. Şapur'un üzerine yürüdü. Urfa yakınlarında yapılan savaşın neticesinde Roma ordusu yenildi. Valerianus esir düştü ve esirken öldü.¹²⁶

Roma imparatorluğuna MS 224-284 yılları arasında devlet bir kriz ve bunalım dönemi yaşamaktaydı. Bu süreçte içte ve dışta birçok sorunla uğraşıyordu. Bu durumu fırsat gören Sasaniler de doğuda sürekli akınlar düzenleyerek Romanın bölgedeki hâkimiyetine son vermek istiyordu. Ancak Roma da Diocletianus dönemine gelindiğinde (MS 284-305) Roma imparatorluğu için krizi aşma, toparlanma ve yeniden teşkilatlanma dönemi olmuştur.¹²⁷

Ordu ve imparatorluk tek bir kişinin kontrolü altında yönetilebileceğinden çok daha büyüktü. İmparatorluk topraklarına kuzeyden ve doğudan yapılan dış istilalar (Germenler ve Sasaniler gibi) ile içteki ayaklanmalar, imparatorluğun her tarafında meydana gelen karışıklık ve kargaşa durumu endişe verici boyutlara ulaşmıştı. Bundan dolayı Diocletianus kendine eş yeni bir imparator ve buna ilaveten iki Caesar atayarak mevcut durumu iyileştirme yoluna gitmiş ve Roma İmparatorluğu'nu krizden çıkaran bu yeni "*tetrarkhia-dörtlü yönetim*" sisteminin kurucusu olmuştur. Constantius Gallia ve Britannia'da, Maximianus İtalia ve Kuzey Afrika'da, Galerius Doğu'da ve Diocletianus ise Asia'da. Fakat yer değiştirebiliyorlardı.¹²⁸

¹²⁵Ercüment Yıldırım, II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kenti Kuşatmasında Roma Ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5,Sayı 23,Güz 2018,(II. Şapur),s.456.

¹²⁶ Mehmet Çelik, **Edessa'dan Urfa'ya**, Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Yayınları 1, Cilt 2,Ankara, 2007.s.181.

¹²⁷ Adnan Çevik-Süha Konuk, "Dicle Nehri Ekseninde Roma İmparatorluğu'nun İdari Teşkilatlanması Ve Sasani Mücadelesi", **XVII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 15-17 Eylül ,(Tarik kongresi) ,2014, s.554.

¹²⁸Emine Bilgiç, **Geç Roma İmparatorluk Çağında Roma-Sasani İhtilafları: Roma'nın Doğu Sınırları**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2012(Geç Roma),ss.49-50.

Bu dönemde doğuda bir dizi savaş yapıldı (MS 296-298). Sasani hükümdarı Narseh ile Roma imparatoru Diocletianus arasında yapılan bu savaşların sebebi Narseh'in ülkesindeki iç karışıklıkları giderdikten sonra Anadolu'nun doğusunu hâkimiyetine almak istemesiydi. MS 296'daki savaşta Narseh amacına ulaşmış ve Anadolu'nun doğusunda egemenlik tesis etmişti. Bir yıl sonra yeniden savaşıldı bu sefer Geç Roma kaybedilen savaşın rövanşını almış oldu. Savaşı kaybeden Narseh MS 298 yılında bir barış anlaşması imzaladı. Anlaşmaya göre Romalılar, Kuzey Mezopotamya ve Armenia üzerinde yeniden egemenlik kurdular. Diyarbakır, Nusaybin, Sincar ve Cizre'nin (Beth Zebday) kontrolünü ele geçirdiler. Bu anlaşma iki devlet arasında kırk yıllık bir barış sağladı ve Dicle Nehri sınır olarak belirlendi.¹²⁹Bu anlaşma Roma-İran ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu anlaşmanın maddelerini bize aktaran en önemli kaynak ise Iustinianos devrinin önemli devlet adamı ve diplomatı Peter Patrician'dır. Bu diplomat bize beş madde halinde bu anlaşmayı anlatmıştır.¹³⁰

“Τὶν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς πρεσβείας ταυτα, ὥστε κατὰ τὸ ἀνατολικόν κλίμα τὴν Ἰντηληνὴν μετὰ Σοφηνῆς καὶ Ἀρζανηνὴν μετὰ Καρδουηνῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ῥωμαίους εἶναι, καὶ τὸν Τίγριν ποταμὸν ἐκατέρως πολιτείας ὁροθέσιον εἶναι, Ἀρμενίαν δὲ Ζίνθα τὸ κάστρον ἐν μεθορίῳ τῆς Μηδικῆς κείμενον ὀρίζειν, τὸν δὲ Ἰβηρίας βασιλέα τῆς οἰκείας βασιλείας τὰ σύμβολα Ῥωμαίοις ὀφείλειν, εἶναι δὲ τόπον τῶν συναλλαγμάτων Νίσιβιν τὴν πόλιν παρακειμένην τῷ Τίγριδι.”¹³¹

Buna göre;

1. *Romalılar İntilene (İngiline), Sophene ve Arzanene ile birlikte Korduene ve Zabdikene'yi topraklarına katacak,*
2. *Dicle nehri iki devlet arasında sınır olacak,*
3. *Media sınırındaki Zinta kalesi Armenia hududu olacak,*
4. *İberia (Gürcü) kralı ünvanlarını bundan böyle Romalılardan alacak,*
5. *Nisibis şehri tek ticaret merkezi olacaktır.*¹³²

¹²⁹ Çelik, s.183.

¹³⁰ Peter Patrician (Petros Patrikios) hakkında bkz: **Warren Treadgold, The Early Byzantine Historians, Palgrave Macmillan** 2010, ss.264-270 'dan aktaran Çevik ve diğerleri(Tarih Kongresi),s.535.

¹³¹ Peter Patrician, fr. 14, FHG, Vol.4, s189 'dan aktaran Çevik ve diğerleri ,(Tarih Kongresi) ,s.535.

¹³² Çevik ve diğerleri, ,(Tarih Kongresi) s.535.

Romalıların lehine olan bu anlaşma maddelerinden yola çıkarak Dicle nehrinin stratejik öneminin arttığını götürüyoruz, Nisibis in de tek ticaret merkezi haline gelmesi bölgenin ticaret ağlarının bir noktada toplandığını gösteriyor.

MS 298 yılındaki bu anlaşmadan sonra Dicle nehrinin Roma imparatorluğunun doğudaki *limes*'i (sınır) olmasından dolayı Roma, burayı korumak için bir savunma hattı inşa etmiştir. Diocletianus anlaşmanın ardından sınır güvenliğini korumak adına bölge de birkaç savuna kalesi inşa etmiştir.¹³³

Kısacası MS 299 yılında yapılan bu antlaşma ile yukarıda da belirttiğimiz gibi Roma Mezopotamya'da Amida (Diyarbakır), Singara, Nisibis (Nusaybin) ve Bezabde (Cizre) gibi önemli kentleri yeniden ele geçirmiştir. Bölgede üzerindeki hâkimiyetini, Armenia krallığının koruyuculuğunu ve önderliğini yeniden üstlenmiştir. Sâsânîlere de bu durumu kabul ettirmiştir. Ayrıca siyasi avantajlarına Nusaybin'in doğuda kendisiyle Sâsânîler arasında serbest ticari pazar ve gümrük merkezi olarak düzenlemesini kabul ettirerek ekonomik güç kazanmış oldu.¹³⁴

Roma ve Sasani barış sürecine girmesi Sasaniler'in kendi iç sorunları ile yüzleşmesine sebep olmuştur. MS 309 da II. Şapur un tahta geçmesi başlarda barış sürecini bozmamıştır çünkü II. Şapur çocuk yaşta tahta geçmiştir. Ancak II. Şapur olgunluğa geldiğin de MS 298 de imzalanan antlaşmayı yok saymıştır ve o dönemde Romanın başında olan I. Constantinus' a MS 334 yılında elçi göndererek anlaşmada sözü geçen sınırları yeniden değerlendirmesini istemiştir. I.Constantinus bu talebi reddetmiştir. Sasani kralı II. Şapur ise bu durumu kabullenmeyip Armeniaya saldırıp Roma yanlısı olan kralı rehin almıştır. I.Constans ise bu duruma tepkisiz kalmayıp yeğeni ve aynı zamanda damadı olan Hannibalianus'u Armenia kralı ilan etti. Armenia ya giden Hannibalius buraya geldiğinde Armenia 'yı yeniden Roma hâkimiyeti altına aldı ve buradaki Sasani hâkimiyetine son verdi. Ancak Constantinus bu bölgedeki Sasani tehdidini kontrolü altına almak için İran'a doğru sefer hazırlıklarına başlamıştır. Bu sırada Nikomedia da bulunan I.Constantinus MS 337 yılında yaşlandığı için ölmüştür ve bu sefer başlamadan bitmiştir.¹³⁵

¹³³ Çevik ve diğerleri,(Tarih Kongresi) s.536.

¹³⁴ Nuray Arabacı, **III. Yüzyılın İkinci Yarısından İlk İslam Fetihlerine Kadar El-Cezire Bölgesi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Elazığ,2012,s.49.

¹³⁵ Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler Ve Romalılar MS 226-363 Emperyal İdeoloji Ve Kriz", **Tarih Dergisi**, Sayı 47 (2008),İstanbul, (Sasaniler)2009,s. 1-22 ve ss.13-14.

Roma imparatorluğunun yönetimi I.Constantinus ‘un ölümünün ardından üç oğluna kalmıştır; sırasıyla II. Constantinus (MS 337 – 340), I.Constans (MS 337 – 350) ve II. Constantius (MS 337 – 361).¹³⁶

Bu üç imparatorluk dönemin de II. Constantius babası yaşarken doğuda caesarlık yapmış olduğundan bölgenin siyasetini yakından takip diyordu bu yüzden ona Asia Minor, Mısır ve Doğu’nun yönetimi verilmiştir. Tecrübeleri doğudaki tehdit olan Sasaniler ile baş etmede büyük katkı sağlamıştır. Antik kaynaklar da, MS 338 – 361 yılları arasında II. Contantius ve II. Şapur arasında Singara’da, Constantia’da, Amida’da (Diyarbakır), Nisibis’de (Nusaybin), Narasara’da, Eleia’da ve Satara yakınında toplam dokuz savaş meydana geldiğini aktarmaktadır. Bu da bize Roma –Sasani arasındaki kırk yıllık barış sürecinin bittiğini ve yeniden ciddi çekişmelerin olduğu savaşların başladığını göstermiştir.¹³⁷

Özellikle de bu savaşlar da büyük bir askeri gösteri sergileyen Sasaniler tüm bunlara rağmen savaşlar da kesin sonuçlar alamamıştır. Mezopotamya ‘nın önemli ve stratejik kentleri ele geçirmek arzusu ve II. Constantius ‘un babası gibi Hristiyanlık dinin benimsedikten sonra Zerdüştlük dinine mensup olan İran halkına yapılan bu savaşlarla Hristiyanlığı dayatmak istemiştir. II. Şapur tüm hırslarına rağmen kesin sonuç ve zaferler alamamıştır. Mezopotamya üzerinde kurmak istediği hâkimiyet politikasını MS 350 yıllarında imparatorluğun kuzeyinde bulunan Hun kavimlerinin saldırısı ile durdurmuştur. Bu yıllarda Roma imparatorluğu da iç karışıklıklar yaşamaktadır. Magnetius adında bir isyancı Roma da ciddi iç tehdit oluşturmuştur. MS 356 yılında kendini toparlayan II. Şapur Mezopotamya rüyasını gerçekleştirmek için yeniden bu bölgeye girmiştir. II. Constantius elçiler gönderip II. Şapur ile anlaşmaya varmak istemiştir. Bunun üzerine Mezopotamya üzerinde kesin söz sahibi olmak isteyen II. Şapur Roma’nın Armenia ve Mezopotamya’dan geri çekilmesini talep etmiştir. Ancak bu şartlar II. Constantius tarafından kabul edilmemiştir. Daha sonra MS 359 yılında Amida kenti Şapur tarafından ele geçirilmiştir. Amida’nın ele geçirilmesinden önce Nisibis-ve Singara da şansını deneyen Sasaniler geçmişten bu yana Roma imparatorluğunun önemli sınır karargâhlarının surlarını aşmada başarılı

¹³⁶ Bilgiç, Geç Roma, s.61.

¹³⁷Yasemin Örnek, **II. Constantius Döneminde Roma İmparatorluğu (Dini Ve Siyasi Tarihi)**,Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir,2013,ss. 75-90.Bilgiç, Geç Roma, ss.62-64.Kaçar,(Sasaniler),ss.16-19.

olamamıştır bu yüzden tüm gücünü toparlayarak Amida kentine doğru ilerlemiş ve Romanın da yaşadığı ciddi iç karışıklıklardan sonuna kadar faydalanmak istemiştir.¹³⁸

II. Constantius un MS 361 de ölümüyle zaten imparator ilan edilmiş olan Iulianos başkente gelerek imparator oldu (MS 361-363) . Iulianos öncesinde Hristiyanlık dinini kabul eden imparatorların aksine Pagan dinini yeniden canlandırmak istemiştir. MS 359 yılında II. Şapur, Dicle'nin kalbi ve doğudan Küçük Asya'ya geçişleri kontrol eden Diyarbakır'ın kilit konumundaki kalesini ele geçirince güçlü konuma geçmiştir ve büyük tehlike oluşturmaya başlamıştı.¹³⁹ Dini tercihlerinden dolayı antik dönem yazarları tarafından “*Dönme*” olarak bilinmektedir.¹⁴⁰

II. Constantius'un yarım kalan Sasani (Pers) Seferini tamamlamak ve Roma ya zaferlerini geri kazandırmak istediği için öncelikle MS 362 yılında başkenti Antiokheia'ya taşıdı.¹⁴¹ MS 5 Mart 363 yılında Antiokheia'dan büyük bir askeri kuvvetle ayrılarak Sasani İmparatoru II. Şapur'a karşı sefere çıkmıştır. Ancak bu savaş sırasında fiziksel tedbirlerini almayan Iulianos ölümcül bir mızrak yarası alıp bu savaşta hayatını kaybetmiştir.¹⁴² Eutropius, Cedrenus, Zonaras ve özellikle Ammianus Marcellinus ve V. YY. pagan yazarı Zosimus bu savaşla ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedirler.¹⁴³

Iulianus'un ölümünün ardından Sasaniler saldırılarını durdurmadan devam etmiştir. Romalılar düşman ülkenin topraklarında aniden imparatorusuz kalmışlardır. Bunun üzerine askerler saray muhafızlarından (*domestici et protectores*) Christianus Iovianus'u imparator seçmişlerdir (MS 363-364).¹⁴⁴

Roma imparatorluğunun bu durumundan faydalanmak isteyen II. Şapur. Sıcak sığağına Roma'nın yeni imparatoru olan Iovianus'a ile şartları çok ağır olan

¹³⁸ Örnek, ss. 75-90. Bilgiç, Geç Roma, ss.62-64. Kaçar, (Sasaniler),ss.16-19.

¹³⁹ Tekin, Eskişehir, s.300. A.A.Vasilev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, Çev. Arif Müfid Mansel,1.cilt, Ankara 1943, s. 88-93.Radi Dikici, **Bizans İmparatorluğu Tarihi (Şu Bizim Bizans-Byzantium 330-1453)**, Remzi Kitabevi,1.basım, İstanbul 2013,s68. J.Julius Norwich, **Bizans I Erken Dönem (M.S. 323-802)**, Çev. Hamide Koyukan, Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013, s. 32-33.

¹⁴⁰ Bilgiç, Geç Roma, s 65.

¹⁴¹ Dikici, s. 68.

¹⁴² Kaçar, (Sasaniler), s.18.

¹⁴³ Bilgiç, Geç Roma, s 66.

¹⁴⁴ Bilgiç, Geç Roma, s 67.

bir antlaşma teklif etmiştir. Bu antlaşma ile Diocletianus'un ele geçirdiği beş sınır eyaleti ve on sekiz tane önemli kale Sasanilere verilecekti. Bizans, Sasani saldırılarında Ermenistan'a yardım etmeyecekti. Bu, Ermenistan'ın da Sasanilere terk edilmesi demekti. Böylece Roma Mezopotamya da ki en büyük toprak ve statü kaybına uğrayacaktır.¹⁴⁵

MS IV. yüzyıl da Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmıştır ve Roma imparatorluğu tarih sahnesin de artık Bizans adı ile anılmıştır. I.Constantinus'un MS 337'deki ölümüyle I. Theodosius'un MS 395 yılındaki ölümü arasında geçen bu dönemde önemli ve uzun soluklu değişimler meydana gelmiştir. Roma İmparatorluğu bu altmış yıllık süreçte paganizmin baskın olduğu bir inanıştan Hristiyanlığa geçiş yapmıştır. IV. YY. Hristiyanlığın gelişmesine ve kurumsallaşmasına tanıklık etmiştir. Siyasi istikrarın etken olduğu bu yüzyılda imparatorluğun kriz dolayısıyla yaşamış olduğu kötü koşullar kısmen de olsa iyileştirilmiştir.¹⁴⁶

MS 383/384 yılında I. Theodosius ve III. Şapur arasında yapılan anlaşma ve onun öncesinde Iovianus'un yapmış olduğu *foedus* bizlere IV. yüzyıldaki iki imparatorluğun sınırları hakkında bilgi vermektedir. En son *foedusa* göre Armenia Sasaniler ve Romalılar arasında paylaştırılmış; Armenia Minor'de Romalılar, Armenia Maior de ise topraklarında Sasaniler hüküm sürmüştür. Buna karşın yukarı Dicle ile Tigris arasındaki tampon bölgeye Roma hâkim olmuştur. Ancak 363 yılı barışında Sasaniler'e teslim edilen Nisibis ve Singara gibi önemli Mezopotamya kentlerini geri alamamışlardı.¹⁴⁷

Bu dönemden sonra uzun bir süre Bizans ve Sasani sınırları birçok çekişmeli savaşlar, antlaşmalar üzerine değişkenlik göstermiştir. MS 7. YY. ile beraber İslamiyet'in doğuşu ve yayılması da bölgedeki siyasi politikayı etkilemiştir.

Doğu-Batı çekişmelerine sahne olan Mezopotamya toprakları Roma imparatorluğu ve sonrasında da içinde bulunduğu jeopolitik konum dolayısıyla ilgi noktası halindeydi. Dicle ve Fırat boyunca ilerleyen imparatorluklar - hanedanlıklar bu toprakları korumak adına çeşitli antlaşmalar ve savunmaya yönelik kaleler yapmışlardır.

¹⁴⁵ Norwich, s.87.Akşit, s.317.Tekin, Eskişehir, s.301,Dikici, s.73. Bilgiç, Geç Roma, s 68.

¹⁴⁶ Bilgiç, Geç Roma, s. 71. Dikici, s. 81.

¹⁴⁷ Bilgiç, Geç Roma, ss. 71-72

Roma-Parth, Sasani m¼cadeleleri boyunca Roma imparatorluğu içinde bulunduğu askeri gücünü korumak adına bu imparatorluklar genel de doğal bir sınır olarak gördükleri Dicle ve Fırat boyunca askeri noktalar kurmuşlardır. Daha çok Roma ‘nın doğuda güçlü bir askeri güce sahip olan Parth-Sasani hanedanlarına yönelik inşa ettiği kaleler doğu savunma sisteminin bir parçası haline gelmiştir. Bu savunma sistemi Roma imparatorluğunun doğuda uzun yıllar aşılması zor bir duvarı olarak varlığını korumuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU ROMA KALELERİ

3.1.KALE MİMARİSİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Kale kavramı TDK sözlüğünde “Düşmanın gelmesi beklenen yollar üzerinde, askerî önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı, burçlu, mazgallı yapı, kermen” olarak ifade edilmiştir. Kaleler bu tanıma göre sınırlı bir alanı kapsayan hisardan; daha geniş bir alanı kapsayan surdan ayrılır. Etimolojik kökenine bakarsak eğer Arapça kökenli olan ‘kal’ fiili bir şeyi kökünden sökmek anlamına gelir. Kal’a ise dağ-tepe üstünde yapılmış sağlam yapı, kale anlamında kullanılır. Öz Türkçe ’de kale anlamında kullanılan ‘kıla, kütle ve kalav’ kelimeleri mevcuttur.¹⁴⁸

Kale aslında askeri mimari bir terim olarak ele alınır. Ancak Türkçe de tahkim edilmiş her türlü yapıya kale denilmekte ve bu durum birtakım karışıklıklara yol açmaktadır. Kaleyi benzeri olan hisar, sur ve onlara nazaran çok yeni bir terim olan tabyadan ayırt etmek gerekir

Bunlardan hisar, bir mesken olması düşünülerek tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapı olup Batı dillerinden dilimize geçen şato kelimesiyle ifade edilir. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bazen bütün bir eyaleti korumak üzere bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarına sur denir. Fakat Türkçe de açık ve kesin bir ayırım bulunmadığından Anadolu’daki bazı sur yapılarına da kale denilmiştir.¹⁴⁹

Yerleşik hayata geciktikten sonra insanoğlu bulunduğu ortamı gerek iklim koşullarına gerekse çevresel faktörlere karşı koruma güdüsü içerisinde girmiştir. Kendisini daha fazla güven altına almak ve ailesini, yiyeceklerini korumak için yaşadığı yerin etrafını duvarlarla çevreleme ihtiyacı hissetmiştir. Bu sebeplerden dolayı kale mimarisinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. İnsanoğlu yaşadığı alanı önce hayvanlara karşı, sonra da başka insan topluluklarına karşı korumak amacıyla evlerinin çevresini duvarlarla çevirmişlerdir. Kale mimarisi tarih boyunca genel

¹⁴⁸Ayla Ödekan, “Kale”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul,1997.s. 932.

¹⁴⁹Semavi Eyice,”Kale”, *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı,24. Cilt, İstanbul,2001,s.234.

özelliklerini korumakla birlikte, savaş yöntemleri ve silah teknolojisindeki gelişmelerle değişiklikler göstermiştir. Bu gelişim sonrasında ev topluluklarının etrafında sur duvarları inşa edilmeye başlanması ile ilk kale örnekleri oluşmuştur. Anadolu’da bulunan en eski kale örnekleri MÖ 5500’lerde Hacılar, MÖ 3600’lerde Yumuktepe, MÖ 3000–2000 arasında Alişar ve Troia (I-VII) Kaleleri ’ne aittir.¹⁵⁰

Evliya Çelebi, Macaristan’da çok sayıda palankanın¹⁵¹ adını vererek bunlardan bazılarının mimari özelliklerinden kısaca bahseder. Ufak bir garnizonu barındıran böyle basit ve acele yapılmış kaleler tarihin en erken çağlarından itibaren kullanılmıştır. Roma ordusu, Osmanlı-Türk ordusu ve Kızılderililer ’den korunmak üzere Amerikan ordusu tarafından palanka tipi kaleler yapılmıştır. Bazı durumlarda ise bir yeri koruyabilmek için alelacele tahkimat yapıldığı görülmektedir. Bunlardan biri Fırat kıyısındaki Dura-Europos’da (Salahiye) bulunmaktadır. Doğuda Sasaniler’in akınlarına karşı durabilmek için Romalılar buradaki evlerin içlerini toprak doldurarak bir kale haline getirmişlerdir.¹⁵²

Kale mimarisin de Romalılar daha çok savunmaya yönelik yapılar inşa etmiştir. Bu yüzden daha çok stratejik açıdan önemli yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıydan az uzaktaki adacıklar, köprübaşları gibi arazilere inşa edilmiştir. Roma döneminde sınırların içindeki topraklarda kalelere gerek görülmediğinden, sadece sınırlara yakın ya da barbar akınlarının tahrip ettiği bölgelerde garnizonları barındırmak üzere ahşap veya “kargir castrum’lar” yapılmıştır. Bunlar genellikle kare ya da dikdörtgen biçimli sahayı çeviren bir duvardan ibaretti.¹⁵³

Kale tiplerini sıralayacak olursak:

- 1- Büyük bir kenti konut, ticaret, askeri garnizon ve yönetim bölümlerini birkaç aşamada çevreleyen geniş kapsamlı kale-kentler.
- 2- Bir yerleşme bölgesinin veya şehrin yakınında yer alan ve o bölgeye saldırı anında halkın da sığınabildiği geleneksel kaleler.

¹⁵⁰ Ödekan, ss.932-933.

¹⁵¹ Palanka: Macarca kökenli bir kelime, tarihi bir terimdir, yan yana çakılmış ağaç kazıklarla ve toprak doldurularak yapılan, çevresi hendekle çevrili küçük kale.

¹⁵² Eyice, s.234

¹⁵³ Eyice, ss.234-237. Aşkıldil Akarca, **Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması**, Ankara Türk Tarih Kurumu,3. Baskı, Ankara, 1998, ss.118-132.

- 3- Kral ya da bölge yöneticisinin sadece kendi kullanımına ait hâkim bir noktaya yaptırdığı, yardımcılarına ait konutların ve sarayını da içine alan kaleler.
- 4- Ülkenin anayol güzergâhları veya sınır boylarına belirli aralıklarla yerleştirilen konaklama, savunma amaçlı kaleler.
- 5- Küçük karakol görevi için yapılmış ve içerisinde belli sayıda asker barındıran stratejik yerlere yerleştirilmiş kale ve gözetleme kuleleri.¹⁵⁴

Kale mimarisinin çeşitli öğeleri vardır ve şu şekilde sıralayabiliriz: Surlar, Seyirdim Yeri, Burçlar, Senkendaz, Mazgallar, Kapılar, İç Kale, Hisar-peçe, Hendekler, Sarnıç ve Suyolları, Sivil Yapılar, Hizmet Binaları, Depolar, Ahırlar. Kale yapılarında savunma sisteminin ayrılmaz bir parçası olan surlar kalenin kurulan topografyasına bağlı kalmak şartıyla tüm kenti kuşatan kuleli, burçlu ve mazgallı mimari unsurdur. Seyirdim yeri ise sur boyunca uzanan askerlerin ve muhafızların dolaşması için yapılmış bir tarafı siperli yol Surların vazgeçilmez bir unsuru olan Kuleler-Burçlar ise kapıları korumak ve sur duvarlarını güçlendirmek için inşa edilen mimari öğelerdir.¹⁵⁵

Çeşitli mimari öğelerin bir araya gelmesi ile oluşturulan kale mimarisinin en önemli unsuru daha öncede bahsettiğimiz gibi surlardır. Ancak bu kalın surlar devam ederken belirli aralıklarda bir birini görebilecek şekilde konumlandırılan burçları vardır.¹⁵⁶ Surların üzerinde mazgal olarak adlandırılan, atış yapmak amacıyla iç yanı geniş, dar yanında ise delikler yer almaktadır.¹⁵⁷ Mazgalların yerleştirildiği korkuluklara *barbata*, mazgal dişlerinin dışında sur duvarlarında, düşmana ok atmak için açılmış deliklere de *barbakan* denilmektedir.¹⁵⁸

Kısacası kale mimarisinde öncelikle yerleşim yerinin özelliğine göre önce kaleler, sonra kuleler (burçlar) ve en yakın konuma duvarlar yapılarak kentler koruma altına alınıyordu. Hangi dönemde olursa olsun şehir kapılarını, kuleleri, sur bedenlerini kısacası şehrin tahkimat yapılarını yaptıranlar, savunma sistemlerini estetik bir kalitede inşa ettirmişlerdir. Savunma sistemi, yalnızca savaş alanında değil

¹⁵⁴ Âdem Yıldız, **Kaleler Şehri Osmaniye**, Osmaniye Valiliği Yayınları, Ankara 2007, s. 13.

¹⁵⁵ Tamay Tekçam, **Arkeoloji Sözlüğü**, Alfa Yayınları, Basım: 1, İstanbul, Kasım 2007.ss.199,213.

¹⁵⁶ Ödekan, s.261. Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Yem Yayınevi, İstanbul 1998, s. 72. Metin Sözen Uğur Tanyeli, **Sanat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1992, s. 214.

¹⁵⁷ Hasol, s.305.Sözen, s.156.Sözen ve diğerleri, s.3

¹⁵⁸ Hasol, s.72. Sözen ve diğerleri, s.35.

aynı zamanda barış ve huzur ortamında da ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümünde caydırıcı rol oynamıştır. Ayrıca savunma amaçlı inşa edilen bu yapılar gelişen teknoloji ile beraber çeşitlenen saldırı silahlarının karşısında değişkenlik göstermiştir.¹⁵⁹

Eyice ‘nin de bahsettiği gibi Roma imparatorluk dönemin de Anadolu’nun doğusunda barbar kavimlere yani Parth ve Sasaniler ile savaşırken imparatorluk egemenliği altına aldığı yerleri kaybetmemek adına askeri tahkimatı iyi kaleler inşa etmiştir. Doğuda kurduğu sınır kaleleri imparatorluğun bu bölgede uzun yıllar direniş gösterip, savaşlar da büyük zaferler kazanmasını sağlamıştır.

Roma kale mimarisin de kullanılan duvar örgü teklileri ve yapı malzemeleri kalenin bulunduğu coğrafik koşullara ve konumuna göre değişkenlik göstermektedir. Gelişen teknoloji ile beraber daha dayanıklı duvarlar elde etmek için kireç ve kum ile elde edilen bir harçla duvar kütlelerinin dayanıklılığını artırmışlardır. Roma harcının üç temel özelliği vardır cephe kaplaması, iç dolgu malzemesi ya da agrega (kum, çakıl, kırma taş) harç; bu harca “opus caementicium” adı verilen Roma betonudur. Romalılar duvar inşa ederken belli bir yüksekliğe kadar yüzey kaplaması yapar, ardından dolgu malzemesini aynı noktaya kadar doldurur en sonunda da kireçli harç ekler. Duvarların yüzey kaplamaları dönemden döneme değişkenlik göstermiştir.¹⁶⁰

Opus incertum: Küçük düzensiz taşlardan oluşan yüzey kaplaması MÖ 2. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmıştır.

Opus reticulatum: MÖ 2. yüzyıldan sonra kullanılan ağ gibi çapraz desenle örülen teknik.

Opus testaceum: Yatay sıralar halinde pişirilmiş tuğlalardan örülmüş cephe kaplamasıdır. MÖ yaklaşık 50 den başlayarak kullanılmış ancak yine de Opus reticulatum kadar popüler değildir.¹⁶¹

Duvarların yüzeyleri taşların işlenişi bakımından da tasnif edilir. Kaba yüzölçü, çekiçlenmiş, çıkıntılı (bossage),pütürlü, çentikli, çerçevesiz, perdahlı. Bu taşlar çeşitli şekillerde yontulur ve duvar inşasında kullanılır. Taşlar çok köşeli ve dört köşeli

¹⁵⁹ Çağatay Yüce, **Savunma ve Saldırı Sistemi Olarak Kulelerin Tarihsel Gelişimi**, The Journal of Academic Social Science Studies, No: 70, , Autumn I, 2018, s 417.

¹⁶⁰ Martin Thorpe, **Roma Mimarlığı**, çev. Rıfat Akbulut, Homer Kitabevi,2.Baskı, İstanbul, 2012,s.133.

¹⁶¹ Thorpe, s.133.Vitruvius, **Mimarlık Üzerine On Kitap**, çev. Suna Güven, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı,4. Baskı,2005.s37.

olarak iki kümeye ayrılır. Ancak taşların biçimleri ve örülüşüne göre sur duvarları şöyle kümelenir.¹⁶²

Çok köşeli taşlardan örülen duvarlar: Kabaca işlenmiş taşlardan örülür, bu gün kuru duvar denilen tarz. Eski Yunan da Logaden denilir. Kenarları kavisli taşlardan örülen türü Lesbos tarzı. Kenarları düz taşlardan örülen duvarlar düz kenarlı çokgen tarz.

Yamuk şekilli taşlardan örülen duvarlar: Düzenli sıralar izleyen örgü. Aynı boy örülmüş, düzenli sıralar yapan duvarlar (İsodomos). Bir yüksek bir alçak taş dizilerinden meydana gelen duvarlar (Pseudoisodomos).

Dikdörtgen taşlardan örülen duvarlar: Düzensiz sıralanır, İsodomos tarzı, kerpiç tarzı, Pseudoisodomos, Tek boy uzun taşların başları dış tarafa gelmek üzere enlemesine konularak elde edilen örgü ve atkı örgü tekniğine benzeyen duvarlar (kumaş dokusuna benzer).¹⁶³

3.2.AMİDA KALESİ (Diyarbakır)

Amida bu günkü adı ile Diyarbakır kale kenti, Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesinde yer almaktadır. Bölgenin en büyük illerinden biri olan kent, 37. enlem ve 40. boylamlar arasındadır. Denizden yüksekliği ise yaklaşık olarak altı yüz elli metre dir. Bu rakım yükseklik ve alçaklığa göre değişkenlik göstermektedir. Kent yerleşmesi Fırat ile Dicle arasında kalan ve Batılıların Mezopotamya, Arapların El-Cezire dedikleri coğrafyanın kuzey üst sınırında yer alır.¹⁶⁴

Mezopotamya'nın verimli hilal bölgesinde yer alan Amida şehrinin adını; ilk kez yazılı kaynaklar da Asur hükümdarı Adad-Nirari devrinden (MÖ 1310-1281) kalma bir kılıç kabzasın üstünde, çivi yazısı ile yazılmış *Amidi* ismi ile karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁵ Osmanlı hâkimiyetine kadar adı Amid olan Diyarbakır bu günkü adını IX. Yüzyılda Rebia Araplarından sayılan Bekr bin Vail aşiretlerinin bu bölgeye

¹⁶² Akarca, ss.116-117, 112-113.

¹⁶³ Akarca, s.113.

¹⁶⁴ Abdülğani Bulduk, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Ed.Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik)Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ,2004,s28. Şevket Beysanoğlu (1987), **Anıtlar ve Kitabelerle Diyarbakır**, Cilt 1,Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Ankara1998, s.2.

¹⁶⁵ Beysaboğlu, s. 3.

yerleşmesi ve Diyarı Bekr'in merkezi olmasıyla almıştır.¹⁶⁶Diyarbakır MÖ XIV. yüzyıldan günümüze kadar Amidi, Amid, Amida, Augusta, Karaamid, Karakale, Karacakale, Hamid, Karahamid, Diyarbekir ve Diyarbakır isimleri ile anılmaktadır.¹⁶⁷

Tam olarak ne zaman kurulduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşılamayan Amida Şehri'nin en eski yerleşim tarihi Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde yer alan Çayönü'nden gelen arkeolojik buluntular ışığında günümüzden 10.000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bu dönemden önce de insanoğlunun varlığına rastlanılmıştır ancak yerleşik hayata geçişle ilgili bulgular Çayönü'nde ki verilere dayanmaktadır.¹⁶⁸

Diyarbakır ovası tarıma elverişli topraklara sahiptir. Bu verimli topraklar Dicle nehri ile sulanmaktadır. Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin orta kısmında, El-Cezire de denilen Mezopotamya'nın kuzeyindedir. Diyarbakır'ın komşu illerine de bakacak olursak Doğuda Siirt, güneyde Mardin, batıda Şanlıurfa, Adıyaman, Malatya, kuzeyde Elazığ ve Bingöl illeriyle çevrilmiştir. Doğu ve batıyı birleştiren bu stratejik konumundan dolayı her dönem de önemli bir yerleşim yeri olmuştur.¹⁶⁹

MÖ II. binin ortalarında Hurri ve Mittani Krallıklarının hâkimiyetinde olan Diyarbakır. Mittanniler'in egemenliğinden sonra bölgeye gelen Asurlular ve Urartuların hâkimiyeti altına girmiştir (MÖ 1260). Urartuların hâkimiyetinden sonra Diyarbakır sırası ile İskitlerin (MÖ 653-625), Medlerin (MÖ625-550), Perslerin (MÖ 550-331), Büyük İskender'in (MÖ 331-323), Selevkosların (MÖ 323-140), Partların (MÖ 140-85), Büyük Tigran'ın (MÖ 85-69) ve Romalıların (MÖ 69-MS 53) hâkimiyeti ile devam etmiştir. Ancak MS 53-395 tarihleri arasında Diyarbakır'ın Partlar -Romalılar, Sasaniler - Romalılar arasında sık sık cereyan eden mücadelelerde sürekli olarak farklı hâkimiyetlere girdiği fakat daha çok Roma egemenliğinde kaldığı bilinmektedir. MS 395 ve sonrasında Bizans yönetimine girdiği

¹⁶⁶ Adnan Çevik, **Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (Bildiri Özet Kitapçığı)**, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır(Diyarbakır),02-05 Kasım 2016,s.40.

¹⁶⁷ İlhan Akbulut, **Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul,1998.s.11.

¹⁶⁸ Adil Tekin, **Anadolu Tarihinin Taşlarla Yazıldığı Kent**, Basımevi İşletme Müdürlüğü, Diyarbakır,1997, 100 s.

¹⁶⁹ Akbulut, s.11.

görülmektedir. MS 639 tarihine kadar süren Bizans hâkimiyeti bu tarihten sonra, İslam ordularının Diyarbakır üzerinde etkili olduğunu görmekteyiz.¹⁷⁰

Buranın stratejik değerini keşfeden Roma imparatoru II. Constantius, MS 349 yılında şehri surlarla çevirerek kenti Sasanilere karşı kullanılacak bir sınır garnizon-şehir konumuna getirmiştir. MS 365-375 yılları arasında da surun batıya doğru genişlemesiyle dış kale asıl halini almıştır. Ancak şehir bu sur yapısından önce İç Kale bölümü “Fis Kayası” adı verilen sarp kayalığın üzerine kurulmuştur ve Diyarbakır kalesinin çekirdeğini meydana getirmektedir. Diyarbakır İç Kalesi’nin tarihi bilinmemektedir. Hurriler zamanında (MÖ 2000’li yıllar) burada bir kale yapıldığı sanılmaktadır.

Devrin Romalı askeri ve tarihçisi Ammianus Marcellinus bu hususta şunları kaydeder: “Şehir bir zamanlar oldukça küçüktü; ta ki Contantius’a kadar... Caesar olduğu zaman onu kuvvetli burçlar ve surlarla cevirdi. Aynı zamanda civarda yaşayan insanların sığınabileceği Antoninupolis (bugünkü Viranşehir) denilen bir başka kasabayı daha tahkim ettirmişti. Ayrıca buraya kuşatma silahları için de bir cephanelik inşa ettirdi.”¹⁷¹

IV. yüzyıldan Süryani bir müellif ise şu sözleri söyler: “İmparator Büyük Constantine’in oğlu Constantius Amida’yı inşa etti. Burayı imparatorluğundaki diğer tüm şehirlerinden daha çok sevdi ve Reshaina’dan Nisibis’e kadar tüm toprakları ve Maipharqat ile Arzon ile Qardou sınırına kadar tüm bölgeyi bu şehre bağladı. Çünkü buralar Pers sınırındaydı ve Persler devamlı olarak buralara baskınlar düzenlemekteydi”. IV. yüzyılda yazılmış ve Roma imparatorluğunun idari yapılanması ile eyaletlerini kaydeden eser Notitia Dignitatum’dan öğrendiğimize göre, MS 349 yılında Amida’nın sağlam surlarla tahkim edilmesinin ardından Mezopotamya eyaletinin merkezi konumuna getirilmiştir. Amida sadece coğrafi açıdan stratejik önem taşımaz. Amida aynı zamanda Edessa (Urfa) ve Nisibis (Nusaybin) arasındaki güzergâhın ortasında yer almaktadır ve onun bu özelliği kısa zamanda gelişmesine de büyük katkı sağlamış olmalıdır.¹⁷²

¹⁷⁰ Beysanoğlu, ss 68-106.

¹⁷¹ Süha Konuk, **Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu**, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, Ekim 2017, s.157. Ali Boran, **Diyarbakır Kalesi**, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, (Ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları -3, Diyarbakır, (Diyarbakır), 2011, s. 180.

¹⁷² Konuk, s.157.

Diyarbakır özellikle Roma İmparatorluğu'nun doğudaki en büyük sınır kentlerinden biridir, Bizans imparatorluğu devrinde de önemini yitirmemiştir. Romalıların Diyarbakır çevresine ilk gelişi yaklaşık olarak MS 53 yılındadır. MS 226'ya kadar bölgeye hâkim olan Roma İmparatorluğu bu tarihten sonra MS 395'e kadar Parthlarla savaştı. Bölgedeki çekişmeye daha sonra Sasaniler katılmıştır. MS 395 yılında imparatorluğun ikiye ayrılmasıyla Bizans hâkimiyeti başlamıştır. Romalıların Diyarbakır'da bıraktığı en önemli eser şehir surlarıdır. Hurriler'den kalma olduğu sanılan bugünkü İç kale II. Constantinus zamanında onararak şehrin savunma gücü artırılmıştı.¹⁷³

MS 359 da Sasani İmparatoru II. Şapur ve Roma İmparatoru II. Constantinus arasında Amida kuşatması yaşanmıştır. II. Şapur Amida'yı 73 gün boyunca kuşatmıştır. Bu kuşatma sırasında kentte bulunan Romalı tarihçi ve subay olan Ammianus Marcellinus surlar ve kent hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Surları günümüzdeki heybetli haline Roma imparatoru II. Constantinus getirmiştir. Constantinus, Şehri iç ve dış kale olmak üzere iki sıra sur ile kuşatmıştır. Ammianus Marcellinus'dan Amida kenti surları önünde hendeklerin bulunduğunu öğrenmekteyiz. Kale surlarının önüne açılmış ve bazılarının içi suyla doldurulmuş olan hendekler, Antik Çağ'da sıklıkla kullanılan savunma yöntemlerinden olmuştur. Hendekler, hızla saldıran Düşman birliklerinin hızını kesmek, tekerlekli kuleleri engellemek ve zeminle surların yüksekliği arasındaki mesafeyi artırmak amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca hendeklerin içi suyla doldurularak dibinin balçıklaşması ve böylece düşman askerlerinin rahat hareket edemeyip saplanıp kalmaları amaçlanmıştır. Yaklaşık 6 metre genişliğinde 1,5–2 metre derinliğinde olduğu bilinen hendekler, saldıranların işini zorlaştırırken savunulara belirgin bir üstünlük sağlamıştır. Bu yetmiş üç günlük kuşatma sonucunda tüm heybetine ve gücüne rağmen II. Şapur Amida Kalesini ele geçirmiştir.¹⁷⁴

Amida surları hakkında bilgi veren Bizanslı tarihçi Procopius, şehrin koruma duvarlarının eski zamanlarda yapılmaya başlandığını ve pek çok defa onarım görüp genişletildiğini anlatmıştır. Bununla birlikte Roma, Amida'yı sınır kenti olarak

¹⁷³Metin Sözen, **Diyarbakır 'da Türk Mimarisi**, Diyarbakır'ı Tanıma Ve Turizm Derneği, İstanbul,1971,s.15. Ali Melek Abdullah Demir **Dini Değerleri ile Diyarbakır**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Diyarbakır, 2009.s15.

¹⁷⁴ Yıldırım, II. Şapur, ss.467-462 ve ss. 458-457.

kullanmaya başladıktan sonra, şehrin çevresine ve şehre ulaşan yolların kontrol noktalarına kalelerin inşa edildiğini yine Procopius'dan öğrenmekteyiz.¹⁷⁵

Amida şehri IV. yüzyıl ortalarında tahkim edildikten sonra bir kez daha fiziksel olarak büyük bir değişime uğramış, daha sonra da VI. Yüzyılda önemli bir onarım daha geçirmiştir. Bunlardan ilki 363 yılında Roma ile İran arasında imzalanan anlaşma sonrası Roma'nın *Trans-Tigritanae* yani Dicle ötesi arazileri Nisibis ile beraber tümüyle Sasaniler'e teslim etmesinden sonra Nisibis ahalisinin büyük bir kısmının buraya göçmesi, Amida şehir tarihinin önemli bir dönüm noktası olmuştur. VI. yüzyılda yazılan anonim bir kronik olan *Chronicon Paschale* şunları söyler: "İmparator Jovian, Amida'nın dışındaki bir mahalleyi tahkim ettirdi ve surla çevirdi. Daha sonra bunu Amida şehrinin surları ile birleştirdi ve Nisibis'ten gelen Mygdonia ahalisini yerleştirdi." Constantius'un Amida'sı bu yeni gelen yoğun nüfus ile iki kat büyümüş oldu. Roma'nın Nisibis'i kaybindan sonra doğudaki en büyük şehri konumuna gelmişti. Şehrin bugünkü formu bu da olaydan sonra ortaya çıkmıştır.¹⁷⁶

Fransız arkeolog Albert Gabriel Amida'da incelemelerde bulunarak kroki çizmiştir. Gabriel'in çizdiği krokide gösterilen iç kaleyi de kapsayan (ABCD) alanları Constantius'un inşa ettirdiği bölgelerdir. Girekalan (EFGH) alanları ise daha sonraki Jovian dönemi genişletmeleri olarak düşünülmüştür. İmparator Jovian'ın şehre ekletmiş olduğu yeni kısım ile Amida, böylece günümüzdeki görünümüne kavuşmuştur. Şehrin bugünkü kapıları Roma döneminde kullanılan kapıların aynısıdır. Bu kapılar; Kuzeyde Harput Kapı, Batıda Urfa Kapı, Güneyde Mardin Kapı ve Doğuda ise Yeni Kapı. Ancak Roma döneminde bu kapıların isimleri ile ilgili bir veri yoktur.¹⁷⁷

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde kale onarılmış ve üzerine tamir kitabesi konulmuştur. Nisanoğulları (1142-1183), Artukoğulları (1183-1232), Eyyubiler (1232- 1240), Anadolu Selçukluları (1240-1302), Akkoyunlular (1401-1507) ve 1515 tarihinden sonra da Osmanlı döneminde kale tamir görmüştür. 1524-

¹⁷⁵ Yıldırım, Pers Hâkimiyet, s.118.

¹⁷⁶ Konuk, s.158.

¹⁷⁷ Konuk, s. 158. Albert Gabriel, **Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler**, Çeviri: İdil Çetin, Dipnot Yayınevi, Ankara,2014,ss.124-144.

1526 tarihleri arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından iç kale genişletilerek bugünkü hâlini almıştır.¹⁷⁸

Amida kenti Çin Seddi'nden sonra dünyanın en uzun, geniş ve sağlam tahkimatlarından biri kabul edilen surlara sahiptir. Diyarbakır'ın en önemli mimari yapılarından biri gerek yapısı, gerekse taşıdığı yazıtlar, kabartmalar, şekillerle itibariyle Diyarbakır kalesi ve surlarıdır. Amida Kalesi İç Kale ve Dış Kale olarak iki bölümden oluşur.¹⁷⁹

İç kale bölümü "Fis Kayası" adı verilen sarp kayalığın üzerine kurulmuş olup, kentin doğusunu sınırlandıran ve Dicle yatağından 100 m kadar yükseklikte bulunan surlarla çevrili yerdir. İç Kale ilk yerleşim yerinin çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu yapının temellerinin hangi tarihte atıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Dış Kale'nin kuzeydoğu köşesinde İç Kale bulunur. Bu köşe, şehirden yarım daire şeklinde bir duvarla ayrılmıştır. İç Kale'nin içinde de Virantepe denilen yerde surlarla çevrili bir kesim daha bulunur. Diyarbakır şehrini çevreleyen surlar üzerindeki dört burç, İç Kale kısmındadır. İç Kale'nin şehre bakan kısmında ise 16 burç bulunmaktadır. İç kale hendek önü duvarıyla kentten ayrılmış olup beşgen bir plana sahiptir. İç kale surları farklı biçim ve boyuttaki 19 burçla sağlamlaştırılmıştır. Aynı Dış Kale'de olduğu gibi, bu burçlar da iki katlı olup geniş ambarları kapsar. Dış Kale'de olduğu gibi, İç Kale'nin de dört kapısı vardır. Bunlar Dicle'ye açılan Oğrun Kapı, değirmenlere açılan Küpeli Kapı, şehre açılan Fetih ve Saray kapılarıdır. İç Kale de; Hapishane, Kilise, Adliye, Müze, Çeşme, İç Kale (Hz. Süleyman) Camii, yıkılan Hamza Bey Mescidi gibi yapılar bulunmaktadır. Diyarbakır'ın Osmanlı İdaresi altına girmesinin ardından kent eyalet merkezi olmuş iç kalede yönetim merkezi haline getirilmiştir. İç kaleye MS 953 / 1526- 1527 tarihinde 16 burç eklenmiş, Saray ve Küpeli kapıları açılmıştır. Böylece 19 burç ve dört kapısı olan iç kale beylerbeyleri ve üst düzey yönetim sınıfının kaldığı mekân halini almıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Boran, (Diyarbakır),s.82.

¹⁷⁹ Yıldırım, II. Şapur, s.465.

¹⁸⁰ Boran, (Diyarbakır),s.90. F. Meral Halifeoğlu-Neslihan Dalkılıç, **Diyarbakır Kalesi**, Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez),Cilt 1, Diyarbakır Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Diyarbakır, 2011,s.16.Sözen, s.20.

İbrahim Yılmazçelik,"XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları", **1.Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim Ankara 2000)**, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s.36-37.

Dış kale surları doğuda Dicle Vadisi'nin sarp yamacı ile güneybatıda Ben-ü Sen sel yatağı hâkim bazalt plato üzerinde topografyaya uygun şekilde yapılmıştır. Dış kale, 1.3x1.7 km'lik düz bir alanı kaplamaktadır. Dış Kale surlarının uzunluğu beş kilometredir. Dıştağının alçak, içteğinin yüksek tutulduğu birbirine paralel çift surla çevrili olan Diyarbakır'ın dış kale suru kuzey, batı ve güney yönlerinde genişliği kuzeyden güneye doğru 15 metreden 6 metreye düşerek daralan bir hendekle çevrelenmiştir. Dış kale surları 10–15 metre yükseklikte ve 3-5 metre genişliktedir. Dağ Kapı ve Urfa Kapı arasında düşman saldırısına daha açık olan yerlerde burçlar yuvarlak ve sık inşa edilmiştir. Surlar arasına inşa edilen çok sayıda burç hem savunmada büyük kolaylık sağlamış hem de surların dayanıklılığını artırmıştır. Surların savunma gücünü artırmak için şehir duvarlarının hemen dışına hendeklerin açıldığını Ammianus Marcellinus'dan öğrenmekteyiz. Dicle vadisine bakan surların tabii koruması olduğundan burçların çok köşelisi seyrek olarak inşa edilmiştir. Günümüze ulaşmayan dış surun bir bölümünün kalıntıları, İç Kale'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Dış kaleye giriş dört ana kapısı ile sağlanmaktadır. Kuzey yöne açılan Dağ (Harput) Kapı, batı yöne açılan Urfa Kapı, güney yöne açılan Mardin Kapı ve doğu yöne açılan Yeni Kapı'dır. Kapıların iki yanında yer alan burçlarla, batı kesimindeki burçlar, diğerlerine göre daha büyük ve güçlüdür. Ayrıca Dış Kale'nin kuzeydoğu kösesinde iç Kale bulunur.¹⁸¹

Diyarbakır surları üzerinde Dağkapısı'nı da Romalılar döneminden kalma Latince bir kitabe ve Bizans dönemine ait ise dört kitabe vardır. Bu kitabeler günümüze kadar korunamamıştır, kırık ve eksiktir.¹⁸² Latince kitabe 6 metre kadar yükseklikte olup bazı yerleri kırık veya siliktir. MS 375 yılından önce Valentinianus, Valens ve Grantinianus'un ortak imparatorlukları sırasında üçünün adına dikilmiş olmalıdır. Okunabilen metin şöyledir: “Yenilmez imparator, yiğit Valentinianus ile Grantianus'un sürekli önderliği altında ve onlar yenilgiye koşarken onların dindar yönetimiyle devlet temelinden kuruldu”. Kitabenin, Grantianus'un tahta çıkma tarihi olan 367 ile Valentinianus'un ölüm tarihi olan 375 yılları arasında koyulduğu

¹⁸¹ Boran, (Diyarbakır), s.88.Yıldırım, II. Şapur, s.457.Sözen, s.20.

¹⁸² Beysanoğlu, s.149.

anlaşılmıştır. Hemen hemen her dönemde onarım görmüş olan Dış Kale kapılarında ve surları üzerinde bulunan yazıtların büyük çoğunluğu İslami döneme aittir.¹⁸³

Dış Kale'nin surlarının dışında ikinci bir sur daha vardır. Bu sur, 1 Ekim 1232 yılında kenti alan Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil tarafından yıktırılmış, bugünkü surların onarımında kullanılmıştır. Çok az da olsa bu surların kalıntısı yer yer durmaktadır¹⁸⁴

Diyarbakır Kalesi, Dış Kale ve iç Kale olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelmiştir. Aşamalı olarak inşa edilmiş ve değişik dönemlerde de onarılmıştır. Tarih boyunca pek çok farklı müdahaleye konu olan Diyarbakır Surlarının boyutları ve yayıldığı alan zaman içinde değişiklik gösterirken, bu değişiklikler sadece biçimle sınırlı kalmamış, her dönemin kendi özelliklerine göre yapım tekniği de değişmiştir. Dış kale surlarının uzunluğu beş kilometredir. Surların kuşattığı bu alanın doğu batı doğrultusundaki uzunluğu 1700 metre, kuzey güney doğrultusundaki genişliği 1300 metredir. Duvarlarının kalınlığı 3-5 metreyi bulur. Surların üzerinde yerden 8-12 metre yükseklikte bulunan ve “devriye yolu” adı verilen bir yol, bütün şehri çevreler. Bu yolu, dışarıya doğru 70 santim kalınlığındaki bir mazgal duvarı korumaktadır. Surların üzerinde çeşitli şekillerde (yuvarlak, dört köşe, bazıları köşeli) seksen iki burç sıralanır. Kuşkusuz ki Diyarbakır Surlarının önemli yapılarından biri de bu burçlardır. Bedenler arasında yer alan seksen iki burcun çoğu silindir biçimindedir; bazıları ise dört ya da altı köşelidir. Burçlar genellikle iki, üç ya da dört katlıdır ve alt katları depo, ambar olarak; üst katları ise askeri amaçlı, teras katları ise savunma amaçlı olarak kullanılmıştır. Üst örtüde kubbe, kemer ve tonozlar kullanılmıştır. Burçların iç yüzlerinde surlara çıkmak için sağ ve sol taraflarda merdivenler yer almaktadır. Surların içinde silahlı bir kişinin rahatlıkla geçebileceği ve savaşabileceği geçitler bulunmaktadır. Bugün dahi özelliğini kaybetmeyen önemli burçlar; Keçi, Yedi Kardeş ve Evli Beden (Ben-u sen) Burçlarıdır. Kapıların yanında olan burçlar diğerlerinden daha büyüktür surların dirsek yerlerinde üç tane takviye burcu bulunmaktadır. Bunlar güneybatıda Urfa ve

¹⁸³ Beysanoğlu, ss.150-152.

¹⁸⁴ Sözen, s.20.

Mardin kapıları arasındaki Ulu Beden ve Yedi Kardeş ile Mardin Kapısı'nın doğusundaki Keçi Burç'tur.¹⁸⁵

Amida Kalesinin en eski ve en büyük burcu Keçi Burcudur. Yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bizanslılar döneminde farklı bir işlevle (Şemsi Tapınağı olarak) kullanıldığı bilinmektedir. Mardin Kapı'nın doğusunda yontulmuş olan kaya kitlesinin üstüne inşa edilmiştir.1233 yılında Mervanoğulları tarafından oranın görmüştür. İki katlı olan bu burcun 11 adet kemeri vardır. Burcun üst katı; kentin bakı noktasıdır. Bu noktadan Dicle Nehri, Dicle Vadisi ve sur içi bölgesi izlenebilmektedir.¹⁸⁶

Diyarbakır Kalesi'ne girişi sağlayan, sur duvarları üstünde, kentteki ana aksları karşılayarak dört yöne açılan, dört ana kapı bulunmaktadır.¹⁸⁷ Kuzeydeki Dağ Kapısı (Harput), batıdaki Urfa Kapısı (Rum), güneydeki Mardin Kapısı (Tell), doğudaki Dicle Kapısı (Su-yeni) adlarıyla tanınır. Kapıların iki yanında yer alan burçlarla, batı kesimindeki burçlar, diğerlerine göre daha büyük ve güçlüdür.¹⁸⁸

Diyarbakır Surları, baştanbaşa yontma taştan yapılmıştır. Bu taşlar, sünger gibi delikli ve masif olmak üzere iki cinstir. Her iki cins taş, yılların uzun yıpranmalarına dayanmış hiç bozulmamıştır. Şehre "Kara Amid" denilmesinin nedeni de surların bu kara taslardan yapılmış olmasındandır.¹⁸⁹ Öyle ki şehri saran bu kara taşlar on birinci yüzyılda yaşamış İranlı şair ve fikir adamı Nasır-ı Hüsrev'in şu satırlarında yer almıştır. *"Şehrin, çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. Yüz batmandan bin batman, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisarın yüksekliği yirmi, enliliği de on kulaçtır. Her yüz arşında,*

¹⁸⁵ Sözen, s.20. Metin Tunçel, **"Bugünkü Diyarbakır"**, DİA, Cilt 9, İstanbul ,(Diyarbakır)1994, s. 470. Nejat Göyünç, On altıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Tarih Araştırma ve Dokümantasyon**, Sayı 7, 1968, s.78. Neriman Şahin Güçhan, Ali İhsan Ünay, Hasan Böke, Fuat Gökçe, Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunları, **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi Yayınları,2005/1** (22.1),Ankara, ss.28,29.Feride Burcu Çıdam, **Diyarbakır Kent Dokusunun Turizm Ve Rekreatyon Kaynaklarının Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi**, Ankara Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Ankara, 2007.

¹⁸⁶ Teslim Köse, **Diyarbakır Kalesi ve Surları** ,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 1997,s.43.

¹⁸⁷ Yılmazçelik, s.35.

¹⁸⁸ Sözen, s.20.

¹⁸⁹ Osman Yalçın, **Diyarbakır**, Özyürek Yayınları, baskı 6,İstanbul, 1981,s.25.

yarım dairesi seksen arşın tutan bir burç yapılmıştır, mazgalı da aynı taştandır. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için birçok yerlerde taş merdivenler vardır. Her burcun üstüne bir savaş yeri yapılmıştır.”¹⁹⁰

Surlardaki temel malzeme, yörede yaygın olarak bulunan ve Diyarbakır aşısı olarak da tanımlanan bazalttır. Kalenin yapımında kullanılan ve bazı dönemler de de ismini aldığı bu siyah taşların kaynağı Diyarbakır ve Şanlıurfa sınırında bulunan Karacadağ sönmüş volkanıdır. Yapının dış yüzünde ve özellikle burçlarda kesme taş örgü tekniği, iç yüzünde ise daha çok iri birimlerden oluşan kaba yonu taş örgü tekniği kullanılmıştır. Kesme ya da kaba yonu yüzey cidarlarının içinde kalan bölümler ise bol harçlı moloz taş ile ve yığma olarak inşa edilmiştir.¹⁹¹

Bu bazalt taşının yörede ‘dişi’ ve ‘erkek’ olarak tanımlanan iki tipi bulunmaktadır. Büyük gözenekli dolayısı ile su emme kabiliyeti yüksek olan ‘dişi’ tip geleneksel konutlarda özellikle döşemede kullanılır; böylece avlularda kontrollü bir mikroklima elde edilir. ‘Dişi’ tip taşlar daha yumuşak olduğu için, işlenmesi ‘erkek’ tipe göre daha kolaydır. Surlarda her iki tip taşın da herhangi bir döneme veya konuma bağlı olmadan düzensiz biçimde kullanılmıştır. Sur duvarlarının dış çeperlerinde, kesme taş örgü tekniği ile benzer olan bazı bölümlerde uzunluğu sur duvarlarının 2/3’üne ulaşan, silindir biçimli taş blokların, duvar örgüsü içinde duvarın dış yüzeyine dik olarak kullanılmış. Surların burçlarında yer alan kapalı hacimlerin üst örtüsündeki kubbe, tonoz ya da kemerlerde kullanılan ana malzeme tuğladır. Kubbelerde ve farklı biçimlerde inşa edilmiş tonozlarda kullanılan tuğla malzemenin boyutları ve örgü tekniği, yapıldığı dönemin özelliklerine göre çeşitlilik sunar. Surlarda kullanılan harçlar temel olarak kum agrega ve kireçten oluşmakla birlikte, müdahalelerin dönem ya da konum özelliklerinden bağımsız olarak, kum ve kireç oranı ile kullanılan kumun parçacık boyutu değişmektedir. Bu durum dönemsel teknoloji ve harç malzemelerinin elde edilebilme olanaklarının da belirleyici olduğunu göstermektedir.¹⁹²

¹⁹⁰ Nasır-ı Hüsrev, **Sefername, Dünya Edebiyatından Tercümeler, Şark İslam Klasikleri:22**, Çev. Abdülvehap Tarzi, Baskı 2, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1967, ss.12-14.

¹⁹¹ Güçhan ve Diğerleri, ss.28-29. Halifeoğlu ve Diğerleri, s.19.

¹⁹² Güçhan ve Diğerleri, s.29.

3.3.NİSİBİS (Nusaybin)

Nisibis günümüzdeki adı ile Nusaybin; Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Mardin iline bağlı bir sınır ilçesidir. Batısında Mardin merkez ilçesi, kuzey batısında Mardin'e bağlı Ömerli ilçesi, kuzeyinde yine Mardin'e bağlı Midyat ilçesi, doğusunda Şırnak ili ve güneyde ise Suriye ile çevrilidir. Nusaybin Suriye'nin kuzey kenarını oluşturan bir ova üzerine kurulmuştur ve rakımı 500-550 metrededir.¹⁹³

Nusaybin ve Midyat'ın doğal bir sınırı olan Beyaz Su ve Kara Su; su hattı boyunca ilerledikçe birleşmekte ve Çağ Çağ suyunu oluşturmakta, Nusaybin'in içinden geçen bu su daha sonra, Habur yolu ile Fırat'a dökülmektedir¹⁹⁴. Bu nehrin şehre en önemli katkısı Nusaybin'in de içinde bulunduğu ovaya getirdiği zenginliktir ki bu durum şehrin buraya kurulmasına neden olmuştur. Suyun varlığı eski çağlardan bu yana bir kentin kurulacağı yeri belirlenmesi açısından en önemli unsurdur. Nehrin bir diğer önemli özelliği Mezopotamya'dan Doğu Anadolu'ya geçiş için Tur Abdin Dağ Silsilesinin içinden geçen bir yol oluşturmuş olmasıdır ki bu yol eski çağlarda hemen hemen her dönem kullanılmıştır.¹⁹⁵

Şehrin yazılı kaynaklardaki ilk adı, Asur belgelerinde geçmektedir. MÖ 900'e doğru Naşibina şeklinde geçmektedir.¹⁹⁶ Şehrin bu tarihten önceki varlığı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Roma'nın doğu sınırı üzerine kapsamlı bir çalışma yapmış olmasının yanı sıra, İslam Ansiklopedisinde ki Nasibina maddesini de yazmış olan Honigman'a göre Şehrin adı kesinlikle Sami kökenlidir ve "Nasib" köküne bağlanmalıdır. Ancak Real Encyclopedia da bulunan Nisibisin yazarı Sturm, şehrin isim etimolojisinin henüz kesin olarak bilinmediğini belirtmekte.¹⁹⁷

¹⁹³ Taner Kılıç, "Nusaybin'in Fiziki Coğrafya Özellikleri", **Geçmişten günümüze Nusaybin: Sempozyum Bildirileri Kitabı**, Ed. Kenan Ziya Taş, 27-28 Mayıs 2004,391-395.

¹⁹⁴ Adnan Çevik, "İlk çağlardan Orta Çağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası", **Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)**, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007,(Tarih-Coğrafya), 105-139.

¹⁹⁵ Hayat Erkanal, "Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin", **Geçmişten günümüze Nusaybin: Sempozyum Bildirileri Kitabı**, Ed. Kenan Ziya Taş, 27-28 Mayıs 2004, Ankara 2009,5-16. Dursunbey Yalçınkaya, **III. Ve VII. Yüzyıllar Arasında Nusaybin**, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana bilim Dalı, Muğla,2010,s.10.

¹⁹⁶Honigman dan aktaran ; Yalçınkaya,s.11.

¹⁹⁷Ahmet Kütük, **Orta çağda Nusaybin Bölgesinin Siyasal, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu**, Yüksek Lisans Tezi Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana bilim Dalı, Orta çağ Bilim Dalı, Şanlıurfa,2006,(Orta çağda), s.27-28.

Çoğu kaynağa göre kentin ismi, Sami kökenli olup Philion Byblos ile beraber Νάσιβις = στήλαι (Nasib)'ye bağlamak gerekir. Sikkeler üzerinde şehir adı olarak NESIBI şeklinde bilinir. Bazı Süryani kaynaklarda, Nusaybin'e atfen Tevrat'taki Sobha adı kullanılıyor. Mar Efraim ve diğer Aram bilginler Nusaybin'in eski Ahit'in tekvin bölümünde Akad olarak geçtiğini öne sürmüşlerdir. Ebu'l Ferec de benzer şekilde kronoğrafyasında Nusaybin'in Nemrut tarafından kurulduğunda, ismini Akhar (Çiftçiler) olarak biliniyor. Kentin ismi Asuri kitabelerinde *Na-sib-na*, *Na-si-bi-na* ya da *Na-sib-i-na* şeklinde geçer.¹⁹⁸

Kısaca Nisibis kentinin isminin anlamına gelince. En baskın düşünce bu konuda her tarihi şehir için olduğu gibi bu kent için de değişik bilgilere rastlıyoruz. Tarihin ilk çağlarından bu yana paylaşılamayan bir arazide kurulmuş askeri bir karargâh şehri olan bu kent adının kökenini askeri terimlere bağlayan yorumlara da yol açmıştır. İsmi İbranice ya da Keldanice olduğu ve *Ordu Karakolu* anlamlarına geldiğini belirten kaynaklar vardır. D'anville, *Nisbin* şeklinde kaydettiği bu ismin çoğul haliyle *Ordu Karakolları* anlamını ifade ettiğini belirtir. Süryanicede ise çoğulda "*Kolonların Yeri*" anlamına gelir. Fakat İbranice, Keldanice ve Arapçada tekil olarak "*Ordu Karakolu*" anlamına gelir. Aslen Nisibin şeklinde olan ve Grek yazarlar tarafından Nisibis şeklinde bozulmuş olan kent isminin Keldanice'deki askeri istasyonlar ve garnizonlar anlamına geldiği tahmin edilir. Bunun yanında kentin, özellikle tarihin ilk dönemlerinden bu yana doğu-batı ticaretinin önemli bir noktasında oluşu, Nusaybin isminin kökenine ticari manalar yükleyen yorumların da ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Bazı kaynaklara göre kelimenin Süryaniler tarafından kullanılan biçimi olan "Sobha", *Buluşma Yeri* anlamına gelmekteydi.¹⁹⁹

MÖ 900'lerden önce Nusaybin Aramilerin elindeydi. Aramilerin bölgedeki hâkimiyeti MÖ XI. yüzyılda en yüksek seviyeye çıkmış, bu bölgede birçok küçük Arami devleti kurulmuştur. Assur Kralı II. Adad-nirari MÖ 911-891 yıllarında Nusaybin'i ele geçirerek iktidarını güçlendirdi. Aramilerden önce Nusaybin'e kimlerin hâkim olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu yüzden kısaca MÖ bölgeye Sümerler, Akadlar, Eski Assurlar, Eski Babiller, Kassitler, Hurri Mitaniler, Tekrar

¹⁹⁸ Ahmet Kütük, **Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu (IV.-X.Yüzyıl)**,Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ,2012,(Bizans),s.11.

¹⁹⁹ Kütük,(Bizans),ss.12-13. Judah B. Segal, **Edessa (Urfa)**, (çev. A. Arslan), İstanbul, 2002, s. 40.

Assurlar, Keldaniler (Babiller), Medler, Pers İmparatorluğu, İskender İmparatorluğu, Selevkos Krallığı ve Bizanslar hâkim olmuşlardır.²⁰⁰

Selevkoslar'ın kralı IV. Antiochos zamanında (MÖ 175-164) burada sikke basımı yapılmıştır. Nisibis Ermeniler ve Partlar'la Romalılar arasında birkaç defa el değiştirmiştir. Bu el değiştirmelerden biri Roma İmparatoru Traianus döneminde (98-117) imparatorun bizzat katıldığı seferler esnasında gerçekleşti. Fakat Nusaybin'in kesin olarak Roma topraklarına katılması 195 yılında oldu. Septimius Severus burasını Roma'nın yeni bir sınır eyaletinin merkezi yaptı. (Septimia Nesibi Colonia Metropolis). Şehir ülkenin doğu sınırının güçlü bir askeri istihkâmı haline geldi.²⁰¹

Selevkos kralları arasında tarihi kaynaklarda ismi en çok Nusaybin ile anılan kral şüphesiz IV. Antiochos olmuştur. Bu Selevkos kralının MÖ II. yüzyıl ortalarında kente koloni statüsü bahşederek kendi ismine izafeten *Antiochia Mygdonia* ismini verdiğini ve bu isimle anılan ve kendi portresinin yer aldığı sikkeler darp ettirmiştir. Selevkoslar bu büyük coğrafyayı güçle yönetmeye kalkıştılar ve kendi hanedanları da yıkıcı şiddetle istila edildi ve MÖ III. yüzyılın ortalarında Selevkos İmparatorluğu isyanlar sonucunda ortadan kalktı. MÖ. 137 yılından kısa bir süre sonra Mezopotamya'nın tamamı Partların (Arsakid) eline geçmiş, fakat çok geçmeden (MÖ. 132) bölgede 347 yıl sürecek olan Edessa (Urfa) merkezli küçük Osrhoene krallığı kurulmuştur.²⁰²

Ermeni tarihçiler Osrhoene krallığının, Nusaybin (Metsbin)'den gelen Arşam oğlu Abgar'ın halefleri tarafından kurulduğunu ve başkenti de Nusaybin'den buraya naklettiklerini iddia etmek suretiyle Edessa krallarının, aslında daha önce Nusaybin'de oturan Ermeni kralları olduğunu öne sürmektedir.²⁰³ Nusaybin'in, Ermenilerce ilk olarak ne zaman ele geçirildiğine dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ermeni kaynaklarına göre Arsaces VII. Phraates, Antiochus VII

²⁰⁰ Beysanoğlu, 57-100. Mehtap Nasıroğlu, **Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin Ve Çevresi, (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı, Şanlıurfa, 2010. s. 13.

²⁰¹ Metin Tuncel, "Nusaybin", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 33, Ankara, 2003, (Nusaybin) s. 269, Nasıroğlu, s. 12.

²⁰² Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960. s. 13-14, 17; Gabriel Akyüz, **Nusaybin'deki Mar Yakub Kilisesi ve Nusaybin Okulu**, Mardin Kırklar Kilisesi Yayınları, Mardin, 1998, s. 10, Kütük, (Bizans) s. 31.

²⁰³ Kütük, (Bizans), ss. 31-32.

Sidates'i MÖ 129 yılında öldürdükten sonra kardeşi Valarshak'ı Ermenistan tahtına oturttu ve Nusaybin'i onun merkezi yaptı. Ayrıca ona Suriye ve Anadolu'daki önemli bölgeleri de verdi. 22 yıllık hâkimiyet krallığı Kafkas (Caucasus)'tan Nusaybin ve Hazar'dan (Caspian) Akdeniz'e kadar ulaşan bu prence bağlandı. Onun yerine geçen Arshag (Arsaces) 13 yıl hüküm sürdü.²⁰⁴ Ayrıca bazı yazılı kaynaklalar da Nusaybin'i MÖ. 112 yılında Partların merkezi olarak gösterir²⁰⁵.

Genel olarak Nisibis kenti, Lucullus (MÖ 68) zamanından imparatorluğun çöküşüne kadar doğunun en dayanıklı kalesi olarak Romalılar tarafından önem verilen bir şehir olmuştur. Trajan (115), Septimus Severus (195), Caracalla (217), Macrinus (217) gibi Roma imparatorları tarafından yönetilen Mezopotamya seferlerinde Nusaybin Romalıların eline geçmişti. Bunlar dışında muhtelif Roma generalleri tarafından yürütülen ve kısmi başarılar elde edilen ya da tümüyle başarısızlıkla sonuçlanan seferler de olmuştur. İmparatorların yürüttüğü Roma seferleri arasında en önemlisi şüphesiz Septimus Severus zamanında yapılan ve kentimize koloni statüsünün bahşedilmesiyle sonuçlanan seferdi.²⁰⁶

Roma İmparatoru Traianus'un iktidarının son yıllarında (MS 114) İran üzerine düzenlediği bu sefer Roma ve İran arasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. İran içlerine kadar ilerleyen Roma orduları, kalıcı sınırı ilk defa Fırat'ın doğusuna kadar genişletmiş ve Nusaybin'i de ele geçirmiştir. Traianus bu sefer sonrasında, Dicle ve Fırat arasında Mezopotamya adını verdiği yeni bir eyalet kurmuştur. Ancak bu sınır düzenlemesi, İranlılar tarafında hiçbir zaman tanınmamış ve II. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar devam eden İran-Roma savaşlarının gerçek nedenini oluşturmuştur. Traianus'un fetih politikası, halefi Hadrianus tarafından terk edilince, tekrar İran'daki Part krallığının kontrolüne geçen Nusaybin, kesin olarak MS 162-66 yılları arasında bölgeye sefer düzenleyen İmparator Lucius Verus tarafından Roma kontrolü altına alınmıştır. Mezopotamya'da Parthlara karşı stratejik konumu hesaba katılarak, pek çok Romalı emekli asker kente yerleştirilmiş ve Nusaybin, Septimius Severus tarafından *Colonia* statüsüne yükseltilmiştir. Severus

²⁰⁴ George Rawlinson, Seven **Great Monarchies of the Ancient Eastern World**, vol. I-III, New York, (Eastern World),1875.s.73.Kütük,(Bizans)s.32.

²⁰⁵ Kütük,(Bizans),s.32. Corci Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, Cilt 1,İletişim Yayınları, İstanbul,2004,s.71.

²⁰⁶ Kütük,(Bizans),s33.

hanedanının son mensubu Alexander Severus tarafından Mezopotamya eyaletinin metropolisi olarak onurlandırılan kent aynı zamanda Mezopotamya Dükü'nün de karargâhıydı.²⁰⁷

Roma İmparatorluğu'nda Doğu *Augustus* olarak Diocletianus gibi güçlü bir hükümdar iktidardaydı. Diocletianus, Sasani hükümdarı Narseh'in bölgedeki işgal politikasını kabul etmedi. 298 yılında *Caesar* Galerius doğrudan Narseh'in üzerine yürüdü ve Erzincan yakınlarında onu ağır bir mağlubiyete uğrattı. Narseh bu gelişme üzerine Diocletianus ile anlaşmak zorunda kaldı.²⁰⁸ Buna göre, Dicle Nehri iki imparatorluk arasında sınır olarak belirlendi. Bunun anlamı şuydu: Sasaniler eski sınırlarına geri çekilmiş oldular. Sonuçta, Roma imparatorluk yönetimi Mezopotamya bölgesini Sasani işgalinden kurtarmıştı. Nusaybin de kısa süreli bir el değiştirmenin sonrasında bir kez daha Roma idaresi altına girmişti.²⁰⁹

Roma İmparatorluğu'nun 235-284 yılları arasında yaşadığı ve tarihçilerce III. yüzyıl krizi olarak adlandırılan dönemde bir Sasani-Roma savaşında Roma imparatoru Valerianus'un Sasanilere esir düşmesi sonrasında, Mezopotamya'da üstünlük İran tarafına geçmiş. Dolayısıyla Nusaybin de tekrar İran kontrolü altına girmiştir. 284'te Roma tahtını kontrol eden ve siyasî istikrarı sağlayan İmparator Diocletianus döneminde Sasanilerle savaş tekrar başlamıştır. Diocletianus'un kurduğu tetrarkhia rejiminin doğu Caesarı olan Galerius ile Sasani kralı Narseh arasında 297-98 arasında yapılan savaşların sonucunda Romalılar bir kez daha kesin bir üstünlük sağlamışlardır. 299 yılında yapılan anlaşma ile Roma, hem Mezopotamya'da Diyarbakır, Nusaybin, Singara ve Bezabde (Cizre) gibi önemli kentleri yeniden ele geçirmiş hem de kuzeyde Ermeni krallığı üzerindeki hamiliğini İran'a kabul ettirtmiştir. Bu anlaşma ile Nusaybin doğuda Roma ile İran arasında serbest ticari Pazar olarak düzenlenmesini her iki tarafta kabul etmiştir.²¹⁰

²⁰⁷ Kaçar, Turhan. "Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu", **I. Uluslar Arası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu Kitabı**, Ed. Ali Bakkal, I. Cilt, Şanlıurfa, (Bizans),23-30 Nisan 2006, ss. 132-133.Aydın, ss.59-60.

²⁰⁸ Kaçar, (Sasaniler),ss.12-13.

²⁰⁹ Mehmet Tezcan, "İpek Yolunun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme", **Uluslar Arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı 3:1, Erzurum,(İpek Yolu 2014),s.107.Gazi Aydın, Süryani Kroniklerine Göre Bizans Sasani Savaşlarının Mezopotamya Şehirlerine Etkisi: Nusaybin Örneği (IV- VII. Yüzyıllar),Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye de Yaşayan Diller Enstitüsü Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Mardin, 2017.s.61.

²¹⁰ Kaçar,(Bizans) ss.132-133.Aydın, ss.59-60.

Sasani Kralı Narseh'in (293-302) hükümdarlığı dönemi Nusaybin'in yeniden Roma topraklarına katıldığı yıllar oldu. Onun döneminde Roma ile Sasaniler arasında hakkında çok fazla detay bilinmeyen iki savaş gerçekleşti. Bunlardan ilki 296 yılında Romanın doğusunu yönetmekle görevli, Galerius komutasındaki Roma ordusunun Callinicum'da (Rakka) Sasaniler tarafından yenilgiye uğratılması olmuştur. İkinci savaş ise İmparator Dioclen'in desteğini alan Galerius'un 297/8 yılında Ermenistan'da Narseh'in yenilgiye uğratması ile neticelenmiştir.²¹¹

338, 346 ve 350 yıllarında Sasaniler tarafından kuşatılan şehir 363'te zapt edildi ve halkının bir kısmı Amid'e (Diyarbakır), bir kısmı da Nasibinü's-Sagir'e göç etmek zorunda kaldı. 489'da Edessa (Urfa)'da bulunan Nesturi metropolitliği Nusaybin'e nakledildi ve Nusaybin Nesturiliğin merkezi olma özelliği kazandı.²¹²

Bizans İmparatorluğu, erken ortaçağ döneminden itibaren doğuda Partlıların devamı olan Sasanileri, Mezopotamya hâkimiyeti önündeki en büyük engel olarak görmekteydi ve İslam'ın ortaya çıkışına kadarki sürece kadar Mezopotamya'daki sınırlarını Dicle'nin ötesine çekmeyi temel politika edinmişti. Bu süreçte bir sınır şehri olarak Nusaybin, kendi tabirleriyle Nisibis şehri önemliydi. Kent, Mezopotamya ve bu bölgeyi elde tutmak adına önemli bir konumda bulunuyordu ve bu önemi Bizans için ortaçağ boyunca sürmüştü. Şehir sadece siyasi açıdan değil, aynı zamanda ticari açıdan da önemli bir konumdaydı. Çünkü Mezopotamya, doğu-batı ticareti içerisinde önemli bir yer işgal ediyordu ve Nusaybin iki imparatorluk arasında mal değişiminin yapıldığı yegâne merkezlerindendi. Şehir, Sasani devleti için de aynı öneme sahipti. Özellikle II. Şapur, bu kenti batıya yapılacak seferlerin bir anahtarı olarak görmekteydi. Şapur, burayı elde etmek için üç şiddetli kuşatma gerçekleştirdi fakat başarılı olamadı.²¹³

II. Şapur Mezopotamya'ya hâkim olduktan sonra, Nusaybin'in kalan kısmını yönetim bölgesine dönüştürdü ve buraya akrabalarından birinin adı olan Adurafrözgard ismini verdi. Bu tarihten sonra Şehir İslam fetihlerine kadar Sasani İmparatorluğu'nun elinde kaldı. Bu durum Roma'nın doğu sınırı için yeni planlar üretmesine neden oldu. Bu doğrultuda ilk adım Amida (Diyarbakır)'nın Mezopotamya metropolisliğine yükseltilmesi ve Cepha (Hasankeyf)'nin Arzanene

²¹¹ Yalçınkaya, s.28.

²¹² Tuncel, s.269, Nasıroğlu, s.12.

²¹³ Kütük ,(Bizans),s.xxii.

bölgesinin askeri idare merkezi yapılması olmuştur. Nusaybin'i kaybettikten sonra Roma'nın ilgisinin doğuda başka bölgelere yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu durum daha sonrasında, Nisibis'ten başka birçok merkezin doğuda oluşmasına neden olacaktır.²¹⁴

Nusaybin'in İslam topraklarına katılması, Hz. Ömer devrinde gerçekleşmiştir. Şehir, 639 yılında Diyarbakır'ın fethinden önce Mardin ile birlikte İyad b. Ganem komutasındaki ordu tarafından fethedildi. İslam idaresi altında Nusaybin, el-Cezire vilayetinin Diyar-ı Rabia amirliğinin merkeziydi.²¹⁵

Nusaybin'i XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında ziyaret etmiş olan batılı seyyahlar buradaki mimari unsurlar ile ilgili açıklayıcı bilgiler verir. Bunlardan Buckingham Nusaybin'deki mimari unsurlar arasında halen ayakta duran hisar, mabed (sinagog), bir köprü ve şu anda Yakub Kilisesi olarak anılan bir Roma binasından bahseder.²¹⁶ Nusaybin'in Bizans dönemindeki mimari tarihi de siyasi tarihi gibi Dara kentinden bağımsız olamaz. Dara şehri Nisibis'in düşmana kaybedilmesiyle inşa edilmiş olan alternatif bir şehirdir. Bu dönemde inşa edilen Dara istihkâmları dönemin askeri mimarisini temsil eder. Bizans İmparatorluğu'nun bu bölgedeki mimarisi ile ilgili yapılacak incelemelerde, Dara kentinden ayrı olmayacaktır. Bununla birlikte, Roma ve Bizans mimarisi arasında kalın çizgilerle ayrılan bir fark olmadığından Roma hâkimiyeti döneminde Nusaybin'de inşa edilen mimari unsurların da bu çerçevede ele alınmıştır. Nusaybin ve Dara'daki Roma tarzı mimari unsurları ve bu unsurlarla ilgili öncelikle o dönemde yaşamış olan müelliflerin kalemlerinden dökülen ayrıntıları metinler de ele alınmıştır. Bunun yanında gerek ortaçağ seyyahlarının gerekse özellikle XVIII. ve XIX. yüzyılda bu bölgeye gelmiş olan batılı seyyahların kentteki Bizans yapılarıyla ilgili verdiği bilgileri işleyeceğiz.²¹⁷

Antik kaynaklarda çeşitli dönemlere ait siyasi olayların ayrıntıları verilirken Nusaybin'in o dönemki kale, sur ve duvarlarıyla ilgili metinler yer alır. Daha öncede anlattığımız gibi tarihçi Cassius Dio, Lucullus'un MÖ.68'deki Nisibis kuşatmasıyla ilgili bölümde kentin iki kat tuğladan yapılmış büyük duvarlarından bahseder ve bu

²¹⁴ Yalçinkaya, s.41-42.

²¹⁵ Tuncel (Nusaybin), s.269,Nasıroğlu, s.14.

²¹⁶ J. S. Buckingham ,*Travels in Mesopotamia*, London, 1827.ss.240-250.Kütük,(Bizans).s.192.

²¹⁷ Kütük,(Bizans),s.190.

duvarlar sebebiyle Roma generalinin kenti uzun bir kuşatmadan sonra güçlkle ele geçirdiğini söyler.²¹⁸

III. ve IV. yüzyıllarda Diocletian ve Constantine hâkimiyeti döneminde kentin savunmasına yönelik büyük gelişmeler kaydedilmiş olmalı. Yakındoğu’da Roma İmparatorluğu’nun tarihçi Ammianus’un şu şekilde not düştüğü gibi en güçlü kalesi Nisibis oldu: “*Şayet iyi korunan güçlü ve müstahkem şehir olmasaydı genellikle doğu dünyası Perslilerin eline düşecekti. Şehir, doğunun en güçlü kalesiydi.*” II. Şapur, kenti üç kez kuşatmasına rağmen bu sağlam duvarlar onun güçlü ordusuna geçit vermemiş, en son Hirmas nehrini duvarlara yönlendirmek suretiyle duvarlarda bir gedik açabilmişti.²¹⁹ Ammianus ise kentin 363’te Perslilere terk edilmesinden, tarihçi Malalasta metinlerin de bahsederken *kalelerden biri* şeklinde kullandığı ifade bunların birkaç tane olduğuna işaret ediyor.²²⁰ Ayrıca o dönemde kentin etrafını çeviren geniş çift duvarlarla Nusaybin tuğlalardan örülmüştü ve duvarlar arasında barış zamanında üzerine köprüler kurulan derin bir hendek vardı.²²¹

Ortaçağ seyyahlarının Gözünden Nusaybini ele alacak olursak kale ve surların durumu hakkında önemli bilgiler verir. XIII. yüzyılda kenti gezmiş olan Kazvini’nin, şehrin iç kalesi hakkında verdiği bilgilerden, 13. Yüzyılın sonlarına kadar şehrin iç kalesinin ayakta olduğunu öğreniyoruz. İbn Havkal, kentin ölümcül akreplerinin yanında ordular tarafından alınamayan çok güçlü kale ve hisarları olduğun vurgu yapıyor. Mustevfi, Nusaybin surlarının uzunluğunun 6500 adım olduğuna metinlerinde yer verir. Ayrıca yine Mustevfi’nin kaleme aldığı bir hikâyeden anlaşıldığına göre, şehrin surları XII. yüzyılın sonlarına doğru bir tamirat geçirmiştir.²²²

Yunanlılar döneminde şehirde ki mimari yapılar sadece savunma amaçlı olmayıp doğal afetlere karşı bir önlem olarak inşa edildiği bilinmektedir. Hirmas

²¹⁸ Cassius Dio, **Dio’s Rome**, II. s. 6-7 den aktaran Kütük,(Bizans),s.195.

²¹⁹ Saint Ephraemi Syri, **Carmina Nisibena**, (Fr. çev. G. Bickell), Lipsiae, 1866.ss.79-80.Theodoret, **History of the Church From 322 to The Death of Theodoret of Mopsuestia, A.D. 427**, (İng. çev. With Memoirs of the Authors) London, 1854.ss.124-125.Kütük,(Bizans),s.194-195.

²²⁰ Ammianus, **Roman History**, s. 398 den ve Lieu, “Nisibis”, **Encyc. Ir.** dan aktaran Kütük ,(Bizans),s.195.

²²¹ Kütük,(Bizans),s.194-195.

²²² Kazvini’den aktaran Adnan Çevik, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya Kitabı**, (Hazırlayan İ. Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 141-155.

çayının şehrin içine akması ile bu tehlikeden korumak için bir taş duvar inşa edilmişti. Yakut el-Hamevi, surların Romalılar döneminde yapıldığını yazmıştır ve Sasani imparatoru Anuşirvan zamanında daha da geliştirilerek son halini aldığından da bahsetmektedir. Abbasiler dönemin de halife Mütevekkil, surların derhal yıkılması için emir verdi, fakat su taşkın halinde şehre akmaya başlayınca yeniden duvarın tamir edilmesini emretti. Şehrin yaklaşık yüz mil güneyinde bir su bendi daha vardı. XV. yüzyılda Nusaybin'i gezmiş olan seyyah Shiltberger kentin duvarlarıyla ilgili anlatılarında Nusaybin duvarlarının Hristiyanların kanıyla lekeli olduğu ve bu sebeple kırmızı renkte olduğuna dair duygusal ifadeler yer vermiştir.²²³

Orta çağ boyunca genel olarak mamur bir kent olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bazı durumlar da kentin kuşatması sırasında yaşanan çetin mücadeleden buradaki mimarının de zarar gördüğü anlaşılıyor. Bu anlamda, özellikle Tutus'un 1093'teki zaptı sırasında, şehir mimarisinin büyük zarara uğradığını söyleyebiliriz. Bazı kaynaklar, şehir surlarının bu savaş sırasındaki baskıya dayanamayıp yıkıldığını anlatır.²²⁴

Bazı dönemler de yöneticilerin de güvenlik korkusuyla şehrin dayanıklı yapıları tahrip ettiğini görüyoruz. Mesela, 1134 yılında, bizzat Zengi tarafından Nusaybin'e vali tayin olunan Babek, onun kendisine karşı istinat noktaları bulmasını önlemek için bölgedeki bütün kaleleri tahrip etti. Aynı şekilde, İbn Seddad'ın yazdığına göre, Moğollar da bölgeye hâkim olduktan sonra Nisibis surlarının yıkılmasını istemiştir. 1401 de Timur Mardin'i ele geçiremeyince bunun intikamını Bağdat yolu Üzerindeki Nisibis'den aldığını ve kenti harabeye çevirmiştir.²²⁵

Nisibis kalesi ile ilgili materyal kaynaklara Ahunbay önderliğinde yapılan kazılar ışığında ulaşılmıştır. Ancak Nusaybin merkezde güncel yerleşimden dolayı bilimsel bir çalışmaya imkân vermemiştir. Çalışmanın önceki kısımlarında bahsettiğimiz gibi bahsi geçen kalenin Roma egemenliğinden sonraki medeniyetlerin şehri ele geçirmesinden sonra yavaş yavaş yıkılıp tahrip olmasına yol açmıştır. Bu yüzden antik yazarların günümüze kalan aktarımları ışığında kentin sur ve kale

²²³ Kütük,(Bisans),s.169.

²²⁴ Sevim, Ali, "Suriye Selçukluları Tarihi", İslam Ansiklopedisi, Türkiye diyanet vakfi yayınları, Ankara 1965.s.106

²²⁵ Kütük,(ortaçağ),ss.123-124.

düzeni ile ilgili net bilgilere ulaşılmıştır. Nisibis kentinin mimarisi ile ilgili bilgileri farklı antik kaynaklardan da öğrenmekteyiz. Antik Coğrafi eserlerde şehrin mimari dokusuna dair bilgiler şu şekilde aktarılmıştır: Makdisi, Nusaybin Fiziki görünümü hakkında değerli bilgiler sunar. Bu bilgilere göre Nusaybin, şehrin yukarı kısmında yer alan bir iç kaleye sahip, surlarla çevrili bir kapıdan diğerine uzanan geniş çarsısı ve tam ortasındaki camisiyle mamur bir şehri görünümündedir, tasla sıvanmış olan büyük kale şehri korur, kentin hamamları ve kendine özgü evleri vardır. Şehir bitişik sert taşlardan inşa edildiğinden ancak harabe bir halde olduğundan da bahseder.²²⁶

Nisibis klasik arkeoloji bağlamında değerlendirecek olursak bu gözle üzerinde fazla durulmamış bir merkezdir. Günümüz de kentin bazı yerlerinde antik çağlardan az sayıda da olsa kesme taştan duvarlara rastlanmaktadır. Yapılan kazılarda kentin içerisinde farklı yerlerde mozaik kalıntılarına rastlanmıştır. Bu mozaikte kayık içerisinde bir deniz yaratığı tasvir edilmiştir.²²⁷

Romalılar döneminde Nisibis civarında inşa edilmiş olan ve kentin 20 km. kuzeydoğusunda Suriye sınırına yakın bir tepede bulunan Hefemtay (Rihabdium) adı verilen kale, Romalıların Suriye'den gelecek tehlikeler için ileri karakol işlevi yükledikleri bir istihkâmdı. Kale, uzun zaman Araplar ve Romalıları arasında çekişme konusu olduğundan adı tarihte pek kanlı geçmektedir. Gerek Nusaybin ovası, gerekse kervan yolunun geçtiği vadiyle Suriye ovasına tamamıyla hâkim bir durumda bulunan Hefemtay Kalesi 14 burç ve 2 gözetleme kulesine sahiptir.²²⁸

Nisibis'in kaleleri arasında, kentin 15 km kuzeydoğusunda bulunan ve eski Merdis (Mardin?) şehrinin üzerindeki yüksek kayalıklarda inşa edilmiş olan Mardin kalesinden de bahsetmek gerekir. Kalenin kimler tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmese de inşa tarzından bir Bizans eseri olduğu ve tarih boyunca birçok kez onarıldığı anlaşıyor. Çevre genişliği 1500 m olup 12 kule ve burca sahip olan bu kalenin doğusunda Merdis kralının şatosu bulunmaktadır.²²⁹ Romalıları, Nisibis'i 363 yılında Perslilere terk ettiklerinden bu dönemdeki Roma mimarisinin uzantılarını,

²²⁶ Kütük,(ortaçağ),s.125.

²²⁷ Laflı, Ergün, "Helenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma-Erken Bizans Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi: Şavi Höyük VI. Roma ve Geç Roma Erken Bizans Çağları Pişmiş Toprak Buluntuları", **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, Hazırlayan İbrahim Özcoşar, İstanbul, 2007, s. 51-80.

²²⁸ **Tarihin Tanığı Nusaybin**, s. 109-110; Laflı, **Makalelerle Mardin I**, s. 65.

²²⁹ **Tarihin Tanığı Nusaybin**, s. 109.

alternatif bir askeri istihkâm ve sınır şehri olarak 507 yılında Roma imparatoru Anastasius döneminde tanzim edilen Dara'da görüyoruz.²³⁰

Nisibis bir sınır ve ticaret kenti olması dolayısıyla Roma egemenliğinde kenti daha kapsamlı bir koruma ağı ile savunmak istemiştir. Bu sebeple yukarıda bahsettiğimiz kente yakın konumda konuşlandırılmış kaleleri inşa etmiştir. Dolayısıyla Roma döneminde Nisibis kalesi incelenirken çevresinde inşa edilen ve bir tür karakol görevi gören kalelerin de varlığında kısaca bahsetmek gerekir. Ancak Nisibis 363 yılında perslere terkedilmesinden sonra, Roma artık yeni bir merkez benimsemiştir. Bu yeni merkez Nisibis'in 20 kilometre batısında bir tepe de bulunan Dara antik kentidir. Nisibis'e alternatif olarak inşa edilen bu kenti ayrı bir başlık altında çalışmamızın ilerleyen sayfalarında anlatılacaktır.

Nisibis günümüze kadar kesintisiz olarak iskân görmüş bir kenttir. Günümüzde ki yerleşim politikası bu antik kentin geçmişteki kültürel yerleşim politikasını izlemektedir. Coğrafi özellikleri ve jeolojik yapısı özellikle mimari olarak kentin tarihi dokusundan bir şey götürmemiştir. Hala kentte Süryani Kürt ve Arap kimliği yer almaktadır.

3.4. CEPHAS (Hasankeyf)

Günümüzde Hasankeyf adıyla, Batman iline bağlı küçük bir ilçe merkezi olarak bilinen, ortaçağın önemli yerleşimleridir. Hasankeyf il merkezinin yaklaşık 32 km güney doğusunda, Mardin-Midyat eşiğinin doğu kesimine tekabül eden tarihi bölge Tur Abdin'in kuzey yamacında, Dicle nehrinin, Sasani ve Kafkaslardan gelip Tur Abdin üzerinden el-Cezire ve Irak'ı bir birine bağlayan tarihi yolun geçişine en uygun yerine hâkim bir mevkiye kurulmuştur.²³¹

Doğal yapısına uygun surları ve görkemli kapılarıyla "Yukarı Şehir" olarak adlandırılan İç Kale stratejik önemi nedeniyle, MS IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na askeri üs olarak kullanılmış olup 1970'li yıllara kadar yerleşim alanı olarak kullanılmaya devam etmiştir. İki bin civarında evin yer aldığı kalenin

²³⁰ Kütük,(Bizans),s.196.

²³¹ Arabacı, s.21.

manzaraya hâkim noktalarında, hükümdar aileleri için sarayların inşa ettirildiği görülmektedir.²³²

Hasankeyf ile ilgili bilgilere çeşitli seyyahların seyahatnamesinden, Süryani, ermeni yazılı belgelerinden ve konumuz olan Roma dönemi mücadelelerini ise Sasani kaynaklarından ulaşılmaktadır. Ancak en anlaşılır bilgilere Romalı tarihçilerin belgelerinde rastlanılır I. yy. Roma tarihçisi Pliny'nin *Natural History* adlı eseri, IV. yy. müelliflerinden Antakyalı Ammianus Marcelinius'un tarihi ve VI. yy. Bizans tarihçisi Procopius'un Sasani-Bizans savaşlarını konu aldığı eseri başlıca Roma-Bizans kaynaklarıdır.²³³

Tarihsel geçmiş Asur ve Urartulara kadar giden Hasankeyf'in adının kökeni Asurca Kipani (Kaya) kelimesinden gelmektedir. Bütün bir taşın oyularak şekillendirildi Hasankeyf kalesi eski kaynakçalarda "Hısn Kayfa", "Hısn Keyba", "Hısnı Keyfa" olarak ifade edilmiştir. Roma tarihçiler ise Hasankeyf'e "Kipas", "Cehpa", "Ciphas" isimlerini vermişlerdir. İslamiyet döneminde "Kaya Kalesi" anlamına gelen "Hasın Kayfa" olan kentin adı zamanla "Hasankeyf'e dönüşmüştür."²³⁴

Hasankeyf'i de içine alan Yukarı Mezopotamya'nın ilk sakinlerinin Hurriler olduğu bilinmektedir. Hurriler, bölgede M.Ö. 3 bin yılının son çeyreğinde görülmüş, bir süre burada varlıklarını devam ettirmişlerdir. Akkad Krallığı topraklarına katılımı ise Naram-Sin (M.Ö. 2254-2218) tarafından olmuştur. Kısa süren Akkad hâkimiyetinin ardından bölgenin tekrardan Hurrilerin eline geçtiği ve bir süre daha buradaki siyasi Üstünlüğün Hurrilerde olduğu görülmektedir. Ancak bu yerleşim tarihinin daha da eskilere gittiği bilinmektedir.²³⁵

Hasankeyf'in tarihi geçmişinin nereye kadar gittiğini kazının ilk dönemlerinde bulunan bölge halkının tarla kazarken bulduğu "obsidien" yontularak elde edilmiş birkaç parça ilkel alet olsa da, bunlar kenti tarih öncesi yerleşim saymak için yeterli olmamıştır daha sonra 2003 yılında yapılan kazılar da prehistorik höyük

²³² Kozbe Gülriz, **Batman İli Kültür Envanteri**, Ed. Gülriz Kozbe, III. Cilt, Batman valiliği, Batman, 2017, s.2.

²³³ Ali Mıynat, **Bir Orta çağ Kenti: Hasankeyf**, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana bilim Dalı, 2008, s. XIV

²³⁴ Haspolat Evren, Hasankeyf: Tarihi, Tarihi Eserleri Yasal Konumu ve Geleceği. Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi, Sayı: 5-6, 2005, s.19. Mıynat, s.9.

²³⁵ Akurgal, ss.173-178, Beysanoğlu, s.55.

olması gereken bir tabakaya ve seramiklere rastlanmıştır. Böylece Hasankeyf'te tarih öncesi bir yerleşim olduğu ilk kez somut arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır.²³⁶ 2006 yılında Abdüsselam Uluçam başkanlığında başlayan kazı çalışmalarında neolitik dönem tarzı evler bulunmuş olması da burada baskın bir neolitik yerleşimin olduğunu kanıtlamaktadır.²³⁷

Abdüsselam Uluçam'ın başkanlığında yürütülen bu kazılarda çalışmamızın konusunu oluşturan Hasankeyf'in Roma dönemine ait, şehre giriş kapısı şeklinde tasarlanmış yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu yapının güney duvarındaki açıklığın tabanında beyaz, kahverengi ve mavi renklerde tesseralardan oluşan, II. veya III. yüzyıla tarihlendirilebilecek iki küçük mozaik parçası ile yine II. yüzyıla tarihlenebilecek Roma çatı veya duvar tuğlaları bulunmuştur.²³⁸ XIX. yüzyılın ortalarında Hasankeyf'e gelen Taylor, burada eski Parth, Grek, Roma, Bizans ve Arap sikkelerine rastladığını yazmaktadır Taylor'u destekleyen buluntular Burada yapılan kazılarda bulunan Roma dönemi sikkeleridir. Bu buluntular şehrin nasıl bir tarih sürecinden geçtiğini göstermektedir. Hasankeyf'in kuruluşuna dair bize en somut bilgileri Hasankeyf Kalesi sunmaktadır.²³⁹

İslamiyet ile beraber Hasankeyf'te de İslami dini yapısının etkilerini gerek mimari de gerek se sosyo kültürel yapısında görmekteyiz. Hasankeyf'in İslâm orduları tarafından tam olarak ne zaman ve kim tarafından fethedildiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölgenin yani el-Cezire'nin fetih güzergâhını çeşitli kaynaklardan takip edebilmekteyiz. Bölgenin İslami fetih süreci Halife Hz. Ömer'in, 18/639 yılında Suriye'de baş gösteren Amevâs vebasında ölen Suriye valisi Ebu Ubeyde'nin yerine İyaz bin Ganem'i Hıms, Kınnesrin ve el-Cezire'ye vali tayin etmesiyle başlamıştır. İyaz b. Ganem aynı yılın sonunda beş bin kişilik ordusuyla el- Cezire üzerine hareket etmiştir. İyaz bin Ganem'in emrindeki İslâm ordusu ilk olarak Rakka üzerine yürümüş, burayı sulh yoluyla almış, daha sonra Ruha (Urfa), ardından da Harran'ı ele geçirmiştir. Ruha'yı fethettikten sonra, burayı merkez edindiği anlaşılan İyaz bin Ganem, 19/640 yılı

²³⁶ Arık Oluş, **Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent Kitabı**, İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 13.

²³⁷ Mıynat, s.19.

²³⁸ Abdüsselam Uluçam, Hasankeyf Kazıları 2005, **28. Kazı Sonuçları Toplantısı, II Kitabı**, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Ankara, 2007.ss.78-79.

²³⁹ Uluçam,s79.Mıynat, s.17.

başlarında Sümeysat, Suruç, Re's Keyfa, Ardu'l Beyda'yı fethetmiştir. İyaz daha sonra Resu'l Ayn (Ceylanpınar) üzerine burayı almamıştır. Buradan Tell Mevzen (Viranşehir)'e gidip burayı fethetmiştir. Daha sonra sırasıyla Amid ve Meyyafarikin fethedilmiş, Ruha'daki anlaşmanın koşullarına göre Nusaybin teslim alınmış, devamında Tur Abdin, Mardin ve Dara ele geçirilmiş. Bu fetihlerin ardından İyaz'ın Erzen'e giderek burayı aldığını, buradan Bitlis üzerinden Ahlat'a ulaşarak burayı da İslâm topraklarına katmıştır.²⁴⁰

Yukarıda Hasankeyf'in çevresinde bulunan Mardin, Amid, Erzen gibi şehirlerin fethinden bahseden kaynaklar, Hasankeyf'e yer vermemişlerdir. Bu yüzden tam olarak ne zaman İslam Topraklarına katıldığı bilinmemektedir. Ancak Diyar-ı Bekr bölgesinin içinde yer alan ve islami fetihlerinin güzergâhı üzerinde bulunan Amid(Diyarbakır), Meyyafarikin (Silvan), Erzen ve Siirt bu bölgelere geçiş bir şekil de Hısn Keyfâ (Hasankeyf) geçmek zorundadır. Bu yüzden aynı dönemlerde fethedildiği düşünülmektedir.

Çalışılmamızın asıl konusunu kapsayan Hasankeyf'teki Roma Garnizonu ve bu döneme ait en somut bilgileri daha önce de bahsettiğimiz gibi Rona Kalesi sunmaktadır. Roma ile İran arasındaki mücadelelere sahne olan Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölgede, II. Konstantinos (337-361) döneminde çatışmalar şiddetlenmiş, bu kısa süre zarfında, Doğu Roma ile Sasaniler dokuz kez savaşımlardır. Sasani saldırılarına karşı önlem almak isteyen Bizans İmparatoru II. Konstantinos 349 yılında, Amid'i muazzam surlarla tahkim ettirmiş, burayı Mezopotamya Eyaleti'nin merkezi yapmıştır. II. Konstantinos bununla da yetinmeyip bölgeyi Sasani saldırılarından korumak ve kilit noktaları elinde tutmak için, Tûr Abdin bölgesinde iki kale inşa ettirmiştir. Bunlardan ilki Hasankeyf (Hesna Cepha) Kalesi'dir ki, burası aynı zamanda tarihî Arzenen bölgesinin merkezi yapılmıştır. Diğerisi ise Bet Arabaya sınırındaki silsilenin zirvesinde bulunan Heysem (Hatem Ta'i) Kalesi'dir. Hasankeyf kalesinin inşasıyla bölge artık daha da önem kazanmış, Sasani ve Doğu Roma için vazgeçilmez bir uç şehri halini almıştır.²⁴¹

²⁴⁰ Mıynat, s.26.

²⁴¹ Kaçar, Turhan, "Mezopotamya'da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, (26-27-28 Mayıs 2006), ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul ,(Nusaybin),2006,s.133. Streck, ss.97-98,Çevik, Diyarı Bekr, s.147,Çevik, Diyarı Bekr, ss.168-169,Mıynat, s.18.

Sasanilerden önce bölgede bulunan Urartu, Asur, İskit, Pers hâkimiyetlerinden sonra Roma'nın egemenliği altına girmiştir. İmparatorluk sık sık Yukarı Mezopotamya da karşı karşıya gelip uzun süreli olarak çatışmıştır. Tam olarak Sasani hâkimiyetine kurucusu Ardeşir'in Parthları ortadan kaldırması ile (MS 226) girmiştir. Artık Roma imparatorluğunun karşısın da Sasaniler vardır.²⁴²

Pers egemenliğinin ardından MÖ 331 yılında Makedonyalı İskender'in eline geçen bölge, MÖ 140'tan itibaren Part (Arsakid) hâkimiyetine girmiştir MÖ 85 yılında Armenia kralı Büyük Tigran, burayı ele geçirmişse de onun hâkimiyeti pek uzun sürmemiş, MÖ 69 yılında bölge, General Lukullus tarafından Tigranokerta'da Büyük Tigran'ın mağlup edilmesiyle birlikte Roma egemenliğine girmiştir. Ancak MÖ 53 yılında Roma ordusunu nerdeyse tamamen imha eden Parthlar, Hasankeyf'in de içinde bulunduğu bölgeyi işgal etmişlerdir. On beş yıl kadar süren Parth işgali. Sonucunda Romalılar bölgeyi tekrar ele geçirmişlerdir.²⁴³

Roma İmparatorluğu'nun 235-284 de Sasani- Roma savaşında, Roma imparatoru Valerianus (253-259) Sasaniler'e esir düşmüş, bunun neticesinde de Yukarı Mezopotamya'daki üstünlük İran tarafına geçmiştir. Bölgedeki dengeler İran'ın lehine devam ederken 284'te Roma'da Diocletianus (284-305) tahta çıkmış ve Sasanilerle yaptığı ilk savaş sonucunda galip gelerek bir anlaşma imzalamıştır (299).Bu anlaşma ile Yukarı Mezopotamya'daki üstünlük tekrar Roma'ya geçmiştir.²⁴⁴

Doğu Roma İmparatorluğu kurulduktan sonra artık en önemli siyasî ve askerî görevlerinden biri doğu sınırını sürekli tehdit eden Sasani Devleti'yle mücadele etmekte olmuştur.²⁴⁵Doğu sınırları içerisinde yer alan Yukarı Mezopotamya havzasında bulunan Hasankeyf'te bu iki devletin mücadelelerine sahne olmuştur. Hasankeyf kalesi II. Konstantinos Sasanilere karşı önlem olarak, 349 yılında Amid'i muazzam surlarla tahkim etmiş ve burayı Mezopotamya Eyaleti'nin merkezi yapmış, ayrıca Hasankeyf (Hesna Keph) ve Heysem (Hatem Ta'i) kalelerini yaptırmıştır.²⁴⁶

²⁴² Ball, Warwick, **Rome in the East – The Transformation of an Empire**, New York 2002.ss.14-15.

²⁴³ Çevik, Diyar-ı Bekr, s.6,Ball, ss.14-15.

²⁴⁴ Kaçar, Nusaybin, ss.132-133

²⁴⁵ George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çeviri Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 40.

²⁴⁶ Honigmandan Aktaran Mıynat, s.22.

Ancak bu kalelerin yapılması Sasani saldırılarını durdurmamıştır. 359 yılında II. Şapur (309-379), Amid'i uzun bir kuşatmanın ardından ele geçirmiştir. Bunun üzerine tahta yeni çıkan Bizans İmparatoru Julianus (361-363), ölümü ile sonuçlanacak İran seferine çıkmıştır. Julianus sefer esnasında ölmüş, yerine Jovianus (363-364) geçmiştir. Sasanilerin baskısına dayanamayan Bizans anlaşma imzalamak zorunda kalmıştır. Tarihte 363 anlaşması olarak geçen bu belgede Bizans, başta Nisibin (Nusaybin) olmak üzere Mezopotamya'nın doğu yarısını ayrıca Sincar, Musul civarı ile Dicle ötesindeki arazileri, yani on beş kalesiyle Arzenene, Moxoene, Zabdiane, Rehimene ve Korduene'yi Sasanilere bırakmıştır. Tamamen Bizans'ın aleyhine olan bu anlaşmanın ardından, Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde sadece Batman Suyu'nun batısı ile Amid ve çevresinin kaldığı anlaşılmaktadır. Bu barışın sonunda Hasankeyf, Doğu Roma sınırları içinde kalmıştır.²⁴⁷

Bu anlaşmadan sonra uzun süre bölgede ciddi bir sınır değişikliği olmamıştır. Ancak 502 de Sasaniler Amid i ele geçirdikten sonra. Amid tekrardan Romanın egemenliğine geçmiştir. Doğu Roma'yla yapılan savaşların sonucunda Batman Suyu hattının büyük oranda korunduğu bir barış anlaşması imzalanmıştır. Bu barış 572 yılına kadar devam etmişse de bu tarihten itibaren iki devlet arasındaki çatışmalar tekrardan alevlenmiş, nihayetinde 591 yılında sona ermiştir. Bu dönem de bazı topraklar el değiştirmiştir. Sasanilerin Dara'yı 573 yılında topraklarına katmasıyla Doğu Roma kaybettiği bölgeleri geri almak için Arzenen bölgesine sefer yapmıştır. Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bu bölgeye yapılan seferlerden usanan halk, tehlikelerden korunmak için mağaralara sığınmışlardır. Ancak tüm tedbirlere rağmen 578 yılında buradan göçe zorlanmışlardır. II. Hüsrev (591-628), ordusuyla harekete geçip ilk önce Dara'yı almış, daha sonra Hasankeyf'e karşı savaşmış, kaleyi ele geçirmiştir. İranlılar, burada çok sayıda Romalıyı öldürmüştür. Romalılar da sadece kendilerine dokunulduğunu anlayınca kaleyi bırakıp kaçmışlardır.²⁴⁸

Roma-Sasani mücadelelerinin sahası olan bölge ve Hasankeyf kalesi tüm bu savaşlara ve yağmalamalara karşısında günümüzde halen gözlemlenebilecek kadar kalıntıları bünyesinde barındırmaktadır. Roma döneminden kalan İç Kale'nin giriş kapısı ile surlar ve Büyük Saray'ın ana kütlesi bu gün halen görülmektedir. Diğer

²⁴⁷ Honigmann dan aktaran, Mıynar,s.23.

²⁴⁸ Honigmann dan aktaran, Mıynar,ss23-24.

gözlemlenen kalıntılar ise kente ikinci kimliğini kazandıran Artuklu Devleti'nin eserleridir. Ulu Camii'nin ilk yapısı, Büyük Saray'ın bir bölümü ve kaleye ulaştırılan su sistemleri birer Artuklu eseridir. Yukarı Şehrin günümüze yansıyan görüntüsünü Eyyûbi dönemi eserleri oluşturmaktadır. Küçük Saray, Büyük Saray'ın bir bölümü ile üç kale kapısı Eyyûbiler tarafından yapılmış veya onarılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde, harabe haline gelmiş ve kısmen terk edilmiş bir kent durumundaki Hasankeyf'te, İç Kale de özelliğini yitirdiğinden mağaralar yeniden düzenlenerek yerleşime açılmıştır. Ayrıca hangi devre ait olduğu kesin olarak tespit edilemeyen Şeyh Şerafeddin Türbesi, konutlar ve birçok mezarlık da günümüze ulaşan İç Kale'deki mimari kalıntılardır.²⁴⁹

Bir orta çağ yerleşimi olan bu kale Roma Garznizon Kentinin bir mimari unsuru olarak ele almaktayız. Hasankeyf Kalesi, daha öncede bahsettiğimiz gibi IV. yüzyılda Bizans İmparatoru II. Konstantinos(337-361) tarafından yaptırılmıştır. Hasankeyf'in de içerisinde yer aldığı Tur Abdin bölgesi, uzun süre Roma ile Sasaniler arasında bir mücadele sahası olarak kullanılmış, birçok kez iki devlet arasında el değiştirmiştir. Roma, Sasanilerin bu bölgeye saldırılarını engellemek amacıyla iki kale yapmıştır. Bunlardan biri Heysem(Hatem Ta'i) Kalesi, diğeri ise Hasankeyf(Hesna de Cepha) Kalesi'dir. Kale, yaklaşık yüz m. yüksekliğinde sarp bir kaya kütesinin zirvesine inşa edilmiş tarih içerisinde bu doğal korunaklı yapısının avantajını kullanmıştır. X. yy. İslâm coğrafyacılarından İstahrî Hasankeyf'in güvenlik tedbirlerinden bahsederken: *"Dicle'nin doğusunda yer alan Hasankeyf(Hasankeyf) şehrinin surları yoktur. Ancak çok muhkem bir kalesi vardır"* demiştir. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere X. yüzyılda Hasankeyf'in çevresinde surlar bulunmamakla birlikte, burası bir kale şehir durumundadır. Ve kalesi de oldukça sağlamdır.²⁵⁰

Kalenin orta bölümünde yoğun bir yerleşim alanı görülürken, su sarnıcının da yer aldığı güneybatı tarafı kutsal alan ve mezarlıklar vardır. Kalede görülen burçların ve sur duvarlarının kalenin güvenliğini sağlamaktan ziyade buradaki ahalinin güveninin karşılamak amacıyla yapıldığı tahmin edilmektedir. Yaklaşık iki bin civarında evin yer aldığı kalenin manzaraya en hâkim noktalarında, hükümdar

²⁴⁹ Kozbe Gülriz, **Batman İli Kültür Envanteri**, Ed. Gülriz Kozbe, III. Cilt, Batman valiliği, Batman,(Kültür Envanteri),2017.s.2.

²⁵⁰ Honigmann dan aktaran Mıynat,s.161.

aileleri için sarayların inşa ettirildiği görülmektedir. Kalenin doğu ve güneydoğusundaki vadide mağara yerleşimi olarak nitelendirilebilecek çok sayıda ev ve dükkân yer almaktadır. Buradaki konutların çoğu kayaya oyulmuş olmakla beraber birçok evin önünde kuyular bulunmaktadır.²⁵¹

Bu gün bile göz alıcı coğrafyası ve kültürel mirası ile birçok turistin ilgisini çeken Hasankeyf Ilisu Barajı Hes Projesi Kapsamında baraj suları altında kalacaktır. Proje kapsamında İslami dönem mimarisine ait olan bazı eserler yeni Hasankeyf'e taşınsa da mağaralar ve yüzyıllarca zamana direnen Kalesi sular altında kalacaktır. Uğruna uzun süre mücadele veren ve iki tarafında kan döktüğü Roma ve Sasanilerin sınır kenti Hasankeyf maalesef önümüzdeki yıllar içerisinde sular altında kalacaktır.

3.5. DARA

Dara Mardin şehrinin 30 kilometre güneydoğusunda, Bu günkü Oğuz köyü sınırları içinde bulunur. Mardin-Nusaybin yolunun (tarihi ipek yolu) 9 kilometre doğusunda yer alır. Bu saha, Tur Abdin platosu olarak bilinir ve jeolojik yapısında kireçtaşı hâkimdir.²⁵²

Bu antik kentin isminin kökenine baktığımızda; Dara adının kökeninin nereye dayandığı henüz kesin olarak bilinmemektedir. Anca bazı kaynaklarda ileri sürülen düşünceler doğrultusunda ilk akla gelen görüş Pers kralı 3. Darius'dan (MÖ 336-330) geldiği yönündedir. İssos savaşının (MÖ 333) ardından savaş alanından kaçtığı bildirilen 3. Darius'a son darbeyi indirmek için harekete geçen Büyük İskender'in (MÖ 336-323) Nusaybin'den geçtiği bilinmektedir. Dolayısıyla, Dara'nın III. Darius'un bir askeri üssü olabileceği düşünülür. Michael the Syrian ve John Malalas,

²⁵¹Hüseyin Yurttaş, “Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri”, **Türkler, VIII**, Ankara 2002.

²⁵² Birol Can, Nihat Erdoğan, “Dara Bizans - Sasani Sınırında Bir Garnizon Kenti ve Kazıları”, **Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı**, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara,2014,s.347.Nihat Erdoğan (Ed.) ,**Anastasiopolis Dara Antik Kenti The Ancient City Of Dara**, Mardin Müze Müdürlüğü, Mardin,2014,s.1.

Darius'un burada olduğunu ve adının kökeninin buraya dayandığını söyler.²⁵³ Diğer bazı kaynaklar da karşımıza Kara-Dara ismi ile çıkmaktadır.²⁵⁴

İmparator I. Anastasius'un kentte yaptığı geniş bayındırlık faaliyetleri nedeniyle kentin adı MS 506 yılında imparatora ithafen "*Anastasiopolis*" olarak değiştirilmiştir. İmparator Justinianus I tarafından yapılan bir dizi onarım çalışmalarının ardından MS 530'da kentin adı "*Justiniana Nova*" olarak değiştirilmiştir. Tüm bu isim değişiklikleri politik boyutta kalmış, kent orijinal adıyla o kadar özdeşleşmiştir ki, günümüzde de hala "*Dara*" olarak bilinmektedir.²⁵⁵

Bu antik kentte arkeolojik çalışmalara ilk kez Metin Ahunbay 1986 yılında başlamıştır. Dara antik kentindeki bu çalışmalar Güneydoğu Anadolu'nun Roma-Bizans yayılımı ile ilgili tatmin edici bilgiler sunmaktadır. Dara Şehrinin tahkim edilmesinin askeri açıdan ne kadar avantajlı olduğu sonucunu antik kaynakların o dönem de yapılmış olan Roma-Sasani çekişmelerinin anlatımından çıkarabiliriz. Savaş alanına yakın bir garnizonun bulunması her zaman için hem lojistik hem de vur-kaç taktiği için önemli bir projedir. Bu yeni garnizon şehri Roma ve Sasani arasında devamlı el değiştiren Nisibis ve bölge paltosunun güçlü koruyucularından Amida arasındaki önemli bir açığı kapatmıştır. Dara, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını savunan militer karakterdeki şehirlerin ve askeri kalelerin oluşturduğu *Limes* (Sınır Kalesi) zinciri içerisinde yer almaktadır.²⁵⁶

Nusaybin'e Romalılar ilk kez MÖ 68 yılında Lucullus döneminde egemen oldu. Daha sonra Part ve Roma savaşlarının stratejik şehri ve bu süreçte Pers-Roma sınırında Roma ordularının askeri harekât üssü olarak önemli bir görev üstlendi. Dara antik kenti Pers saldırılarına karşı dirençlidir ayrıca ordu birliklerinin ihtiyaçlarını fazlası ile karşılamaktadır. Sadece bir kale değil, aynı zamanda kiliseleri, banyoları, sütunları büyük ambarları ve sarnıçlarıyla tam manasıyla bir şehirdir. Antik yazarların anlatımı ile imparator, ilk piskopos olarak azimli bir adam olan Euthychian'ı atadı ve onu kutsadı. Ayrıca kendisine Amid kilisesinin yargılama

²⁵³ Malalas, XVI, s.10, Can ve diğerleri, s.348, Kütük,(ortaçağ),s.41.

²⁵⁴ Ahmet Kütük. "Bizans İmparatorluğu'nun Alternatif İstihkâm Şehri: Dara (Anastasiopolis) Kuruluş Ve Günümüze Kadarki Durumu", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı:2, Elazığ, (Dara) ,2013.s.70.

²⁵⁵ Can ve diğerleri, s.348.

²⁵⁶ Metin Ahunbay, "Dara-Anastasiopolis", **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I Kitabı**, Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara, ,(XII. Kazı Sonuçları), 1991, s. 391-397.

yetkisinde alınan haklar ve ayrıcalıklar verdi. Roma-Pers sınırına çok yakın sınırdan inşa edilen bu güçlü kale, Perslere karşı bir tehdit oluşturma yanında Bizans imparatorluğu açısından da güven teşkil ediyordu. Bu stratejik durumuyla atmış yıldan daha uzun süre Roma –Bizans devletlerinin ihtiyacını karşılamıştır.²⁵⁷

363 Barışından sonra Nusaybin Sasanilere terk edildikten sonra 507 yılında yeni bir alternatif şehir Dara inşa edilinceye kadar Bizans İmparatorluğu doğu sınırında yaklaşık bir buçuk asırlık bir boşluk yaşadı. Ancak Bizans imparatorluğu bu tarihten sonra Nusaybin'i en büyük rakibi olan Sasanilerden geri alamadı.²⁵⁸

Anastasios döneminde Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun Nusaybin'e ufak çaplı saldırıları olmuştu. Urfalı Yakup, "*Kronoloji Kanonu*" adlı eserinde bu saldırılardan da bahsetmiş ve Romalı birçok generalin Nisibis'i almak için mücadele ettiği fakat bu generallerin Nisibis'i almadan geri gittiğini aktarır. Bu sebeple Roma'nın Dara Şehrini kurulduğunu söyler. I. Kavad'a değinen Yakup onunla ilgili birkaç bilgi vermektedir. I. Kavad'ın Armenia'dan gelip Beth Nahrin bölgesindeki Amida Şehrine saldırdığını aktarır. Ayrıca I. Kavad, Şehri ele geçirdikten sonra da 80 bin kişiyi katletmişti.²⁵⁹

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi uzun bir dönem Bizans İmparatorluğu Nusaybin'i alacağı düşüncesi ile bu kente defalarca saldırmıştı. Çünkü Şehrin sıfır noktasında olması ve ezeli düşmanları olan Sasanilerin elinde bulunması, Bizans imparatorlarının bu bölgedeki tek iktidar olma hayalini engelliyordu. Nusaybin'de Sasani garnizonun bulunması Bizans Devletini olası saldırılara karşı hedef tahtası haline gelmesine sebep olmuş ve bölgede tek iktidar olma hayallerini de suya düşürmüştü. Birçok saldırı sonucunda hayal kırıklığı yaşayan Bizans devleti Nusaybin'den umudunu kesmiş olacak ki Nusaybin'den gelebilecek saldırılara karşı önlemini almak için Dara Şehrini tahkim etmişti. Sasanilere karşı düzenlenen askeri operasyonların üssü olan Dara bu tarihten itibaren Bizanslılar, Sasanilerin istihkâm şehri olan Nusaybin'e karşı gerçekleştirdikleri seferleri Dara üzerinden daha organize bir şekilde gerçekleştireceklerdi. Sınra bitişik olan Dara kalesi bu özelliği sebebiyle

²⁵⁷ Kütük,(Dara),s.78. Kütük,(Bizans),s.II.

²⁵⁸ Kütük,(Bizans),s.II.

²⁵⁹Zafer Duygu. **Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslâm, Siyasî Tarih**, Divan Yayınları, İstanbul 2017.ss.186-188.

diplomatik krizlere, aralıklı savaşlara ve aynı zamanda 530, 540, 544 ve 573'teki Pers istilalarına sebep olmuştu.²⁶⁰

Anastasius'un imparatorluğun başına geçmesiyle Nusaybin'e alternatif olarak Bir şehir inşa edilmesine karar verildi bu bağlamda İki alternatif vardı: Dara ve Ammodis. Sonunda Nusaybin'in 20 km batısında bir tepe üzerinde bulunan Dara uygun görüldü. Dara'nın diğer aday şehir Ammodis'e tercih edilmesinin sebebi açıktı: Ordunun su ihtiyacını iyi karşılaması ve doğal savunma pozisyonunun bulunması Generallerden bazıları Dara'nın uygun olacağını, diğer bazıları da Ammodis'in uygun olacağını beyan ettiler. O sırada imparator, Amida piskoposu Thomas'a bir mesajla birlikte plan çizen mühendisler gönderdi. İmparator ve devlet büyükleri Dara'nın bir şehir olarak inşa edilmesinde fikir birliği sağladılar. Bu dönemde çalışkan akıllı bir adam olarak Felicissimus komutandı ve açgözlü değildi. Bilakis dürüsttü ve fakirin ve köylülerin arkadaşıydı. Kral Kawad, o sırada Tamoraye ve ülkesinin diğer düşmanlarıyla savaşıyordu. İmparator, piskoposa kiliseye ait köyün (Dara'nın) fiyatı olarak altın verdi ve piskopos onu maliye için aldı. İmparator, onun içindeki bütün köleleri azad etti ve şehrin kilisesinin inşası için birkaç poundluk altın verdi. O, ayrıca piskoposun her ne ihtiyacı olursa cömertçe vereceğine dair yeminle söz verdi.²⁶¹

Dara şehri inşa edildikten sonra Justinian döneminde daha da güçlendirilerek buradaki Roma ordusunun başına başarılı General Belisarius getirildi. Dara, bu yüzden I. Hüsrev ile Bizanslılar arasındaki savaşlarda Sasani ordusunun odak noktalarından biriydi. Çağdaş tarihçi Procopius, Dara ile ilgili şu değerli bilgileri günümüze ulaştırıyor. Müellif, Nusaybin'den 28 stadia (yaklaşık 3.21 mil) mesafede bulunan bu yerleşim yeri ile ilgili şu değerli bilgileri verir: " *Dara iç ve dış duvar olmak üzere iki duvarla çevrilidir. İç duvar yüksekliği altmış adıma ulaşan ve gerçekten mükemmel büyüklüktedir. Dış duvar ondan daha küçük fakat diğer açılardan ondan daha güçlüdür. İki duvar arasındaki mesafe elli adımdan az değildir*".²⁶²Böylece VI. Yüzyıldan itibaren toparlanma sürecine giren Bizans İmparatorluğu, doğu sınırında ezeli rakibine karşı her geçen gün daha da güçlenmiş, avantajlı bir pozisyon yakalamıştı. 530 yılındaki Dara Zaferi de Bizans'ın doğu

²⁶⁰ Kütük,(Dara),ss.78-79.

²⁶¹ Kütük,(Dara),ss.72-74.

²⁶² Kütük,(Dara),s.71.

sınırdaki ilerleyiş faaliyetlerinin ilk önemli sonucudur. Sonraki dönemlerde Heraclius, VII. yüzyıl başlarında neredeyse tüm Mezopotamya'yı ele geçirmesine rağmen Nusaybin'i güçlü rakiplerinden alamamış, kent 363 Barış'ından 640 yılındaki İslam fetihlerine kadar Sasani idaresinde kalmıştı.²⁶³

I.Kavad ile Iustinianus (527-565) arasında yapılan savaşın sebebi Bizans imparatoru Anastasios'un doğu politikası ve bu politika çerçevesinde Dara Şehrini tahkim ettirmesiydi. Procopius'un eserlerinde bahsettiği gibi, Bizans'ın Dara'yı bir savunma şehri ve askeri idare merkezi olarak inşa etmesi iki imparatorluk arasında var olan barışın açık bir şekilde ihlal edilmesi anlamına geliyordu. Procopius, Pers kralı Kawad'ın bu durum karşısında kayıtsız kalmayacağını Romalılara haber göndererek Pers sınırında bir şehir inşa etmenin iki imparatorluk arasında imza edilen antlaşmaya aykırı olduğu konusunda uyardığını yazıyor. Kawad, bu ihlalleri şikâyet etmek için bir elçi bile göndermişti. Fakat Anastasius'tan tatminkâr bir cevap alamadı. Sınırlarının düşman güçleri tarafından kuşatılması ve ele geçirilmesi Bizans imparatorunu Perslilerle yapılan antlaşmaya aykırı olmasına rağmen bu girişime zorlamıştı.²⁶⁴ Bu arada Nusaybin'deki Sasani garnizonu da Bizans topraklarına yer yer saldırılar yapıyor, bazı yerleşim birimlerine zarar veriyor, özellikle yerli halk üzerinde olumsuz tesirler yaratıyorlardı. Şehir ve köyleri talan ediyor, halka zarar veriyorlardı. Bu duruma çare bulmak isteyen Anastasios, sınırdaki Dara Şehrini yeni surlarla imar ederek güçlendirmişti. I. Kavad bu durumu bahane ederek Bizans topraklarına saldırdı. Fakat bu saldırıdan birkaç yıl sonra Bizans ordusu gelişmelere müdahil oldu. 530'daki Dara ve 531'deki Rakka savaşları Bizans ordusunun galibiyetiyle sonuçlandı.²⁶⁵

540 yılında I. Hüsrev Anuşirvan Dara şehrine başarısız bir kuşatma girişiminde bulundu. Şehre batı kanadından saldırdı ve dış duvarı yaktı. Hiçbir Persli bu duvar aralığından içeri girmeye cesaret edemedi. O sırada doğu tarafı üzerinden operasyonlara başladı ki burası kazmanın mümkün olduğu tek tarafıydı ve dış duvarın altından bir tünel kazıldı. Romalılar bunu üzerine akıllı bir mühendis olan Theodorus'un tavsiyesiyle düşmanın yaptığı bu hamleyi ikiye bölmek için çapraz derin bir hendek ekledi. Persli kazıcılar aniden Roma çukuruna denk gelip bu çukura

²⁶³ Kütük,(Bizans),s. XXIII.

²⁶⁴ Kütük,(Dara),s79.

²⁶⁵ Çelik, ss.15-210.

düştü. Birçok Persli asker bu çukurlarda öldürüldü, geri kalanlar is karanlık geçitten kaçtılar. Başarısızlığını hazmedemeyen Hüsrev, Dara halkından 1000 gümüş karşılığında kuşatmayı kaldırdı. 562 yılında taraflar arasında imzalanan barış antlaşmasının icra edildiği merkez olarak Dara, bu antlaşma şartları gereğince diğer bir sınır şehri olan ve o sırada Perslilerin elinde bulunan Nusaybin ile birlikte sınırda ticari değiş-tokuşun yapıldığı iki ticaret şehri olarak belirlendi. Antlaşmaya bu iki şehirden başka bir yerde ticari değiş-tokuş yapan tüccarların cezalandırılacağına ve mallarının müsadere edileceğine dair bir madde eklendi. Ayrıca Perslilerin sürekli olarak Dara istihkâm şehrinden şikâyet etmelerinden bıkmış gözüken Bizans tarafı antlaşmaya şu maddeyi ekledi: *“Bundan böyle Persliler Romalılara Dara istihkâmlarıyla ilgili şikâyetle bulunmayacak fakat gelecekte hiçbir devlet sınır boyunca yeni bir duvar tahkim etmeyecek, bundan dolayı tartışma çıkmayacak ve antlaşma çiğnenmeyecektir”*.²⁶⁶

573'te I. Hüsrev Anuşirvan tarafından zaptından sonra Dara Pers kontrolünde kaldı. Ta ki Behram'ın tahtı gasp etmesinden sonra 591'de II. Hüsrev'e verilen desteğe karşılık Romalılara iade edilmesine kadar. Bu yılda Sasani tahtına zorla oturan Behram'ı saf dışı bırakmak için Bizans imparatoru Maurice'nin yardımını talep eden II. Hüsrev, Sasani tahtına emniyetle oturduktan sonra Maurice'nin bu yardımına karşılık ona Dara'da dâhil olmak üzere Ermenia ve İberia'nın büyük bir kısmını terk etti. Fakat II. Hüsrev'in, babası gibi sevdiği imparator Maurice'nin bir komplo sonucu öldürülmesi üzerine Sasani-Bizans savaşları yeniden başladı ve II. Hüsrev'in ilk hedefi sınır şehri Dara oldu. 604 yılında Pers ordusu tüm özenli makineleriyle bir kez daha Dara kapısı önündeydi ve 606 yılında şehri 18 aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirdiklerinde duvarları yıkmaya giriştiler. Dara, imparator Heraclius'un muzaffer seferleri boyunca 620'lerde bir kez daha el değiştirdi, fakat İyad b. Ganem komutasındaki Arap ordusu 639'da Mezopotamya'daki tüm Roma topraklarıyla birlikte burayı da aldı.²⁶⁷

Urfalı Yakup'un İmparator Iustinianus dönemi ile ilgili anlatımlarında Iustinianus'un dönemindeki kiliseler arası dinî tartışmalardan kaynaklı, episkoposlar

²⁶⁶ Kütük,(Dara),s.80.

²⁶⁷ Kütük,(Dara),ss.80-81.

arasındaki mücadelelere kısaca değinmiştir.²⁶⁸ İmparator Iustinianus kendi hükümdarlığı döneminde Monofizit inancına sahip olan eşi Theodora ile birlikte Hristiyanlar arasında devam eden Kristolojik tartışmaları da olumlu anlamda yönetmişti.²⁶⁹

Roma –Bizans mimarisi ile gelişen şehri daha önce de bahsettiğimiz gibi İmparator, talimatı doğrultusunda şehrin geciktirilmeksizin inşa edilmesini emretti ve sanatkârlardan oraya malzeme yığmak isteyen köylülerden de yararlanılmasını emretti ve oraya birçok taş kesici ve duvarcı gönderdi. Kimsenin kazandığı paradan mahrum edilmemesini emretti, çünkü o şehrin kısa sürede bitirilmesinin önemini kavramıştı. Orada gözlemci ve vekil piskopos yardımcıları Cyrus, Adon ve Eutychian ve diyakonlardan Paphnout ve Sergius ve John ve diğer papazlar vardı. Piskopos, bizzat kendisi oraya kişisel ziyarette bulundu ve altın, sanatkâr ve işçilere işçi başına günlük 4 keratin miktar, eğer bir eşeğe de sahipse 8 keratin miktar kısıtlanmaksızın bolca veriliyordu. Sonradan birçoğu zenginleşti ve varlıklı hale geldi. İşin iyi olduğu, paraların verildiği haberi dışarlarda duyulunca Doğu'dan Batı'ya (Pers'ten Bizans'a) işçi ve sanatkârlar akın ettiler.²⁷⁰ Bu çerçevede askeri mimarinin unsurları olarak çok sayıda bulunan kale, sur, duvar ve askeri mühimmat depolarının yanında dini mimariyi temsil eden kilise, manastır ve mezarlar inşa edilmiştir. Ancak bunlar dışında sosyal amaca matuf inşa edilmiş mimari unsurlar da yok değildi. Mesela hamamlar, köprüler, hastaneler ve su sarnıçları bu amaçla inşa edilmişlerdi.²⁷¹

Darayı XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında ziyaret etmiş olan batılı seyyahlar buradaki mimari unsurlar ile ilgili açıklayıcı bilgiler verir. Dara (Kara Dara)'da ki kalıntılar şu şekildedir; başlıca askeri istihkâm duvarları, su sarnıçları birçok yerde kazılan lahit mezarlar halen bulunur.²⁷²

Justinian, Dara duvarlarının yeniden düzenlenmesi ile ilgili övülür. Procopius savunmada birçok yapısal eksiklerden bahseder çünkü bu duvar acil bir gereksinim sonucu inşa edilmişti. Düşük kaliteli harçlar ve alçak duvar bu kentin amacına

²⁶⁸ Duygu, s.194.

²⁶⁹ Aydın, ss.79-80.

²⁷⁰ Kütük,(Dara),s.76.

²⁷¹ Kütük,(Bizans),s.192.

²⁷² J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827.ss.240-250.Kütük,(Bizans).s.192.

uymayan bir yapı ile inşa edildiğini gösteriyordu. İklim koşullarına bile dayanamayan bu bozuk yapı Justinian'ın Dara duvarlarını yenilenmesini salık kılmıştı. Anastasius şehrinin duvarlarının alelacele yetersiz yapıldığını, bu sebeple kısa süre içerisinde parçalarının bir yıkıntıya dönüştüğünü iddia eder. Dara'nın öneminin farkına varan ve gelişmiş Pers kuşatma makinelerinin farkında olan Justinian duvarların yenilenmesi talimatını bir an önce verdi.²⁷³ Justinian orijinal duvarları birleştirip tek gözetleme kulesi olması için siperleri kapattı ve kuleyi 30 adım daha yükseltti. Siperlerin orijinal aralıklarını taşlar yerleştirerek daralttı ve onları çok dar aralıklarla alçalttı. Onları yalnız küçük pencereler biçiminde işaretler bırakarak ve düşmana fırlatılacak okların çıkış noktası olması için hepsine içinden bir el geçecek kadar açıklık bıraktı. O zaman bunların üzerine o duvara yaklaşık 30 adımlık bir yükseklik ekledi. O, yüzeydeki mesafeyi harici kısımla taş dizeleriyle çevreledi ve tüm duvarın çevresini dolaşan sütun bir stoa inşa etti ve o siperleri bu sütunlu giriş üzerine yerleştirdi. Böylece duvarlar gerçekten baştanbaşa ikili bir çatıya sahip oldu. İşte bu anlatımla Procopius Justinian'ın duvarlar üzerindeki yükseltme faaliyetlerinden bu şekil de bahseder.²⁷⁴

Procopius yine bu şehir ile ilgili şu bilgileri verir: 15 adımlık mesafeler arasına genişlemiş ve yaşıyan halk tarafından evcil hayvanların otlatılması için ayarlanmış iki duvarla çevrilmiştir. İç bölümde yer alan duvar atmış adımlık ideal bir yüksekliktedir ve burçlar ise kırk adım yüksekliktedir. Birçok sel ve çeşitli doğa olaylarından yapısı dolayısıyla kurtulan nehir ise şehrin içen akıyordu bu nehir dolambaçlı ve taşlı bir yataktan geçip akmaktadır.²⁷⁵ Küçük ancak çok sayıda olan gözetleme delikleri askeri çift tünelli siperler boyunca sıralanmıştır. Geniş ve sağlam olan kulelerin zirvesine üçüncü bir platform yapılmıştır. Dış duvar az yüksek gözükmesine rağmen daha sağlamdı. Dörtlü surlar tarafından korunan kuleler vardı ve ikili üçlü hendekler duvarların etrafından dolanıp nehir suyuyla dolduruldu.²⁷⁶

²⁷³ Croke, Brian-Crow, James, "Procopius and Dara", *Journal of Roman Studies*, vol. 73 ,1983, s.152.Kütük,(Bizans).s.196.

²⁷⁴ Croke-Crow, s.152. Holmez, W. G., *The Age of Justinian and Theodora*, vol. I-II, London, 1907.s.542.Kütük,(Bizans).s.197

²⁷⁵ Bury, J. B., *A History of the Roman Empire (From Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius 27 B.C.-180 A.D.)*, New York, 1893.s.426.

²⁷⁶ Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. I-VIII, Philadelphia, 1804-1805.s.101.

XIX. asır seyyahlarına gelecek olursak bu seyyahlardan Southgate, kentin giriş kısmını 100 adım olarak saydığını ve bu kısımda kırık bir duvardan bahsederek bunun antik iç duvarın bir parçası olarak tahmin eder²⁷⁷. Badger, ise eski duvarların halen ayakta olduğu güneydeki tepede sıkı bir inceleme yapmasına rağmen Gibbon'un şehrin betimlenmesinde anlattığı ikinci duvarın kalıntılarını bulamadığından bahseder. Parry mükemmel bir şekilde inşa edilmiş bu Dara duvarlarının tüm güneydoğu boyunca ilerlediğini ve gösterişli, bir o kadar da güçlü gözükten bu duvarların çok iyi durumda olduğunu yazıyor.²⁷⁸

Görsel kaynakların en eskisi Gertrude Bell'in 1911 yılında bölgeye gerçekleştirdiği gezi sırasında çektiği fotoğraflar ile belgelenmektedir. Bu fotoğraflar ile günümüz kıyaslanması yapıldığında tahribatın boyutları açıkça görülmektedir. Ayrıca günümüz iskânları bu antik kentin taşları ile inşa edilmiştir²⁷⁹.

Roma döneminde inşa edilen Dara antik kentinin bazı duvar ve burçlarının az sayıdaki kalıntıları bugün halen ayaktaadır. 1986-1990 yılları arasında M. Ahunbay başkanlığında başlatılan iki ayrı kazı çalışması sonunda toplam 29 burç tespit edilmiştir. Burçların az sayıda olanı ayakta denebilecek durumdadır. 29 burcun tespitinden sonra kale savunma duvarı kavranamaz duruma gelmiştir ve bu aralıkta bir burç kalıntısı görülmektedir. Sur ve beden duvarı olarak yorumlanan kalıntılar ve duvar kalıntıları Kale Mahallesi'nin yoğun konut dokusu içerisinde dağılmaktadır.²⁸⁰

İmparator Anastasius 507'deki ilk yapılanmada gözletme kulelerinden çok sayıda inşa ettirmiştir. Bu kuleler Anastasius'un orijinal yapısının çağdaş anlatımında kenti bizzat ziyaret etmiş olması muhtemel görünen Marcellinus Comes, kuzey duvar kısmının biçimlendiren ve muhtemelen şehrin kuzeybatı kısmında yamacın tepesinde bulunan Herculean kulesinden bahseder. Bu muazzam kule kuşbakışı bir görüntüye

²⁷⁷ Heratio Southgate, **Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, State of Christianity in Turkey**, New York, 1844.s.188.

²⁷⁸ George Badger, Percy, **Nestorians And Their Rituals with the Narrative of Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844**, vol. I-II, London, 1852.s.306. Parry, Oswald H., **Six Months in a Syrian Monastery**, London, 1895.s.158.

²⁷⁹ Ahunbay,(XII. Kazı Sonuçları), s.392-393,Kütük,(Bizans),s.199.

²⁸⁰ Ahunbay,(XII. Kazı Sonuçları), s.392-393.,Metin Ahunbay ,“Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları”, **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I Kitabı**, Çanakkale 27-31 Mayıs 1991, Ankara, (XIII. Kazı Sonuçları),1992,s.198.

sahipti ve Nusaybin ve Amida'da ki hareketlilikler için bir gözetleme kulesi görevi görüyordu.²⁸¹

Justinian döneminde duvarlar olduğu gibi kuleler de yeniden inşa edilmiştir. Ve tıpkı duvarlar gibi eşit mesafede duvarın tepesini aşmıca kadar yükseltildi. Daha büyük bir güvenlik için her ne kadar ikinci duvarın boyutları birincisinden daha küçükse de birincisinin az bir mesafe önünde inşa edildi ve bu kule duvarının zirvesinden ordunun ana gövdesi bir saldırıyı önlemektedir.²⁸²

Roma savunma mimarisinin genel özelliklerini Dara antik kentinde bariz bir şekilde görmekteyiz. Dara'da var olan istihkâm teknikleri; Esas Duvar, Destek (Siper) ve Kale Hendeğinden oluşan üç çeşit savunma unsuru mevcuttu. Esas duvarlar gibi siper duvarlar da düşman saldırılarını iteleyen bir dizi kule tarafından korunmaktaydı. İmparatorluk sınırında çok önemli stratejik kalelerden olan Darada bu savunma geleneği doğrultusunda inşa edilmişti. Anastasius döneminde inşa edilen bu kale Justinian tarafından da bu yerel geleneklere uyularak güçlendirilmiştir.²⁸³

Antik kentin kuzeydoğusundaki savunma sistemi, elli metre genişliğinde U biçiminde kulelerden oluşur, uzun bir kapama duvarı vardır. Kuleler arasında normal sayıları iki olan dik açılı iki kule vardır. Bu "U" biçimli kulelerin yüksekliği hem zemin düzlükte daire şeklinde boşluk tonozları vardır. Geniş pencereleri beş kemerlidir. Güney kapısının yanında bulunan doğu kulesi açık basamakların kalıntıları korunur durumdadır. Kulelerin önünde herhangi bir genişleme olmaksızın ana bölmeye paralel uzanır.²⁸⁴

Düşmanalar karşı bir askeri garnizon olan bu antik kentlerde diğer benzeri yapılar göz önüne alındığında bir saray yapısının olması muhtemeldir. Çünkü imparatorların bölgeye düzenledikleri seferler sırasında ağırlandırmaları gerekmektedir. Bu imparator ve ileri derece üst düzey komutanların ağırlandığı saray yapısı ile ilgili bilgilere antik dönem yazarlarından olan Procopius'tur.²⁸⁵

Günümüz kalıntıları arasında Roma dönemi mezarlık ve inziva odaları, Dara'nın batısında bugün etrafı çevrilerek koruma altına alınmış, içerisinde mevcut

²⁸¹ Croke-Crow, s.156.

²⁸² Holmes, s.542.

²⁸³ Adontz, Nicolas, **Armenia in Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System**, İng. çev. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1970.s.124.Kütük,(Bizans),s.202.

²⁸⁴ Croke-Crow, s.153.

²⁸⁵ Kütük,(Bizans),s.204.

kayalardan oyulmuş küçük odalarla avlu kısmında çok sayıda bulunan mezarlardan oluşur. Bazı kayaların üzerinde kitabeler halen varlığını koruyor. Hücrelerden bazıları dar bir kapıdan girilmesine rağmen geniş bir odaya açılır. Şehrin en batısında olan ve Badger'in de sözünü ettiği üzeri işlemeli ötekilere nazaran daha geniş bir hücreye tekabül eden kısım tel örgülerle çevrilidir.²⁸⁶

Roma dönemim de 507 de inşa edilen bu antik kent. Günümüze kadar birçok medeniyetin egemenliği altına girmiştir. Ancak Çalışma konumuz olan Roma Dönemi savunma sistemi ile ilgili araştırma sonuçlarından diğer sınır ve garnizon şehirlerinden pek te farklı olmayan bir savunma sistemine sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Mimari olarak düşmanına göre şekillenen bu antik kent döneminde görsel olarak büyük ve gösterişli yapıları ile adeta düşmanlarına güç gösterisinde bulunmuştur. Her ne kadar bu görsel gösteri düşmanlarını korkutmasa da, Dara antik kenti Nusaybin'e alternatif olarak kurulup ve yeniden Nusaybin'i alma hayallerinin bir materyaliydi. Birçok başarısız Nusaybin kuşatmasının üssü olarak kullanılan bu antik kent Romanın Güneydoğuda uygulamaya çalıştığı egemenlik politikasının tampon kentidir.

Dara şehri, kuruluşundan XII. yüzyıldaki sükûtuna kadar Nusaybin ile ortak tarihi paylaştı. Şehrin İslam fetihlerinden sonraki durumu hakkında İslam coğrafyacıları bilgi verirler. Bu coğrafyacıların verdiği bilgiler ışığında şunu diyebiliriz ki Dara antik kentti muhtemelen İslam döneminde bölgedeki askeri işlevini kaybettikten sonra şehir hayatı sona erdi. Ancak günümüze kadar bir köy gibi varlığını da sürütürmüştür.²⁸⁷

3.6. MARTYROPOLİS

Diyarbakır havzasının kuzeyini kuşatan Güneydoğu Toroslarının eteğinde Diyarbakır'ı Bitlis' e bağlayan ana yol üzerinde ve deniz seviyesinden yaklaşık 825 metre yükseklikte bulunan Silvan tarih süresince birçok medeniyete kucak açmıştır ve egemenliği altına girdiği her medeniyette farklı isimlerle anılmıştır. Ortaçağ İslam dünyasının önemli siyaset ve kültür merkezlerinden biri olan ve Müslümanlar tarafından kaleme alınmış olan eserlerde kendisinden Meyyâfârikîn, Mâfârkîn,

²⁸⁶ Kütük,(Bizans),ss.204-205.

²⁸⁷ Kütük,(Dara),s.81.

Mefârkîn ve Farkîn gibi isimlerle söz edilen Meyyâfârikîn, bölge halkı tarafından eski isminin kalıtı olarak. Farkîn şeklinde anılmaya devam etse de, günümüzde Silvan ismiyle bilinmekte ve resmi kayıtlarda da bu şekilde yer almaktadır. Bir rivayete göre, 15. yüzyılın sonlarına doğru Meyyâfârikîn'e yerleşmiş bir kabilenin ismi olan Süleymânî'nin zaman içerisinde evrimleşerek "Silvan" olmasıyla Silvan şeklinde bilinmeye başlanan ve tarihi Diyârbekir bölgesinin Amid'den (şimdiki Diyarbakır) sonraki ikinci büyük merkezi olan şehir, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğusundaki Diyarbakır şehrinin ilçelerinden biridir.²⁸⁸

Kurucusu Marûsâ tarafından şehre verildiği bilinen ve Meyyâfârikîn için kullanılan ilk isim olan Martyropolis, "şehit" anlamına gelen "martyr" ile "şehir" anlamına gelen "poli" kelimelerinin birleştirilmeleriyle oluşturulmuş olan Grekçe bir tamlamadır ve "şehitlerin şehri" anlamına gelmektedir.²⁸⁹

Somut tarihsel veriler ışığında bilinen ilk ismi Martyropolis olan Meyyâfârikîn için erken dönemlerde kullanıldığı anlaşılan bir başka isim, Süryânîler tarafından kullanılan Maipherkat ismidir. Kayıtlarda Mipherkét, Muhârikîn, Miyafarkin ve Muphargin biçimlerinde de görülen Maipherkat kelimesi Süryânîce'dir.²⁹⁰

Martyropolis'in kuruluşu farklı içeriklere sahip aktarımla kaydedilmiş, şehrin ortaya çıkma süreciyle ilgili olarak birçok görüş ileri sürülmüştür. Özellikle kentin kuruluş tarihi ve şehrin (Martyropolis) antik bir kentin kalıntıları üzerine inşa edilip edilmediği gibi konular etrafında tartışmalar halen devam etmektedir.²⁹¹

Şehrin kuruluşu milattan öncesine tarihlendiğini ileri süren araştırmacılar J. G. Taylor, Helmuth Von Moltke ve Lehmann Haupt gibi isimler olmuştur. Bahsi geçen yazarların ileri sürdükleri görüş, Meyyafarikin (Martyropolis) şehrinin kurulduğu yerde milattan önce antik bir kentin var olduğu ve şehrin (Martyropolis) bu kalıntılar üzerinde kurulduğu yönündedir. Örneğin, J.G.Taylor'un 1865 tarihli "Travels in Kurdistan" adlı çalışmasında Martyropolis'in kuruluşu hakkında yaptığı değerlendirmelerde, şehrin kuruluşunu Süryânî geleneğinde yer alan hikâyeden daha

²⁸⁸ Mustafa Alican, "Meyyafarkini İsmi Üzerine Bir Soruşturma", **Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume XXVII**, Sayı/Number 1 Temmuz/July 2012,s.3.

²⁸⁹ Alican, s.8.

²⁹⁰ Alican. s.5-6.

²⁹¹ Âmine Kaya, **Tarihsel Süreç İçerisinde Silvan (Meyyafarkini)Şehrinin Gelişimi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.ss.25-26.

farklı bir kuruluş öyküsü ile anlatmaktadır. Bu anlatımın özünde, şehrin antik kökenlerine işaret etmektedir. Taylor, şehrin adının Büyük Tigran'ın kız kardeşi Noupfar'dan geldiğini, Güneydoğu Anadolu bölgesini gezdiği sırada halen yerliler arasında bilinen bir söylenceden bahsetmektedir. Bilinen hikâyeye göre, Meyyafarikin, Armenia Kralı Tigran'ın kız kardeşi Noupfar tarafından kendi isminin bir uzantısı olan Noupchargerd adıyla kurulduğunu aktarmaktadır. Noupfar ismi Ermenice'de bir ek olan gerd/kert ekini almıştır. Dolayısıyla "Noupchargerd" kelimesi aldığı ekle "Noupfar'ın şehri" anlamına gelmektedir. Aynı türden bir yaklaşımı benimseyen Lehmann Haupt'da buna benzer bir tez ileri sürmektedir. Haupt tezini, 1898/1899 yıllarında W. Belck ile birlikte bölgeye yaptığı ziyaretinde gördüğünü söylediği, Silvan'ın kuzey sur duvarları üzerinde yer alan, Kral Tigranes'in valisi Pap'a ait olduğunu düşündüğü Yunanca kitabelere dayandırmaktadır. Ona göre, Martyropolis, MÖ 1. yüzyılda II. Tigranes tarafından kurulan krallığın başkenti olan Tigran Şehri "Tigranokerta" üzerinde kurulmuş olmalıdır. Antik bilgileri değerlendiren araştırmacılar, kentin lokasyonu konusunda farklı öneriler ortaya koymuş ve Tigranokerta'nın yeri konusunda dört kent önerisi üzerinde fikir beyanında bulunmuşlardır. Bunlar, Amida (Diyarbakır) Tell-Armen, Meyyafarikin ve Arzen (Siirt/Batman) kentleridir. Bu kentler tarihi bilgiler ışığında karşılaştırmalı yöntemle incelenerek değerlendirilmiş ve varılan sonuçlara göre Tigranogerta'nın Meyyafarikin veya Arzen (Siirt) kentlerinden biri olabileceği konusunda genel görüş bildirmişlerdir. Son dönemde yapılan yayın çalışmaları da daha çok bu iki kent üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tüm bilgi kaynakları göz önüne alındığında Martyropolis'in antik bir şehrin harabeleri üzerinde kurulmuş olduğunu ortaya konulan veriler destekler niteliktedir. Yukarda sunulan görüş ve yaklaşımlar dikkate alındığında L. Haupt, Taylor, Minoroskiy ve diğer bağımsız araştırmacıların duruma ilişkin fikir oluşturan bazı açıklayıcı ipuçları sunmaları dikkat çekici verilerdir. Diğer bir deyişle bu veriler Silvan'ın Tigranokerta kenti üzerine kurulmuş olma olasılığının yüksek olduğunu göstermektedir.²⁹²

Martyropolis in Bizans dönemindeki mevcut tarihi ile bilgiler bu antik kentte kazı çalışmaları olmadığı için Süryani ve İslami kaynakları ışığında belirlenmeye çalışılmamıştır. Bu yüzden Bizans dönemine ait kapsamlı çalışmalar bulunmamaktadır.

²⁹² A. Kaya, ss.26-28.

Şehrin kuruluşu ve İslam dönemi hakkında bilgiler, 12. yüzyılda şehrin tarihini Melkit Kilisesi'nde bulduğu Süryânîce bir el yazmasından faydalanarak kaleme alan İbnu'l-Ezrak'tan alınmaktadır. Daha sonra şehrin tarihini ele alan araştırmacılar da Ezrak'ın kaleme aldıklarından yararlanarak bir kanıya varmışlardır. Bizans dönemi kenti için özellikle Justinianos döneminde şehir surlarına ilişkin olarak Procopius'nin eseri önemli veriler sunmaktadır.²⁹³

Roma-Sasani mücadeleleri 531' de Kavadin ölmesiyle daha önceki barış süreci bitmiştir. Sasaniler Martyropolis (Silvan')'i 'işgal edip bundan sonra sulh teklifinde bulundular. Sabirler bu esnada Sasanilere yardım vaadinde bulunmuşlardı, lakin geç erişebildiler. Malatya'ya geldikleri zaman Sasaniler gitmişlerdi. Halep civarına kadar her tarafı yağmaladılar. Mühim miktarda ganimet ile geri dönmüşlerdi.²⁹⁴

589 yılında Martyropolis i Sasanilerin eline kesin olarak geçmiş oldu. Bizans bunun üzerine yaklaşık yedi stat uzaklıkta olan bir tepe üzerine Mavrikiopolis adında yeni bir şehir kurarak, kaybedilen Martyropolis'in kaybını azaltmaya çalıştılar. Bizans savunmasının sarsıldığı bu kargaşa da esnasında Fırat'ın batısına doğru da büyük bir göç dalgası başladı. 607 yılındaki Sasani faaliyetleri hakkında en geniş bilgileri veren Huzistan Kroniği'ne göre, 604 yılındaki olaylar ve Dara'nın ele geçirilmesinden sonra II. Hüsrev, ordusunu toplayarak ve bu sefer savaşa bizzat iştirak etmeyerek, iki komutanın orduları başına geçirdi ve yeniden Bizans topraklarına gönderdi. Huzistan Kroniği, bundan sonraki olayları şöyle anlatıyor:” Onlar (Sâsânîler), Mardr, Amida, Martyropolis (Silvan), Edessa'yı tahrip ettiler. Fırat üzerinde köprü inşa ederek Mabbuğ (Hieropolis/Menbic)'da nehri geçtiler. Kuzeyi Sasanilerin hâkimiyeti altına alan kuvvetler hızla Kudüs üzerine yürüyerek şehrin kapılarının açılmasını istedi ise de, reddedilmesi üzerine, kuşatma tabyaları yaptırarak şehri kuşattı, surların yıkılması üzerine şehre girdi. Şehrin din adamlarını ve soylularını bir araya topladı ve onları cezalandırdı. Onları Sasaniler önünde ilahi güç mahvetmişti, çünkü onlar Mavrikios'un ve çocuklarının temiz kanlarını dökmüşlerdi. Sasaniler yaptıkları işgali başından sonuna kadar ilâhi adalete

²⁹³ Beysanoğlu, s.27,İbnu'l-Ezrak, *Meşâyîkîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)*, Çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, ss. 5,-29.A.Kaya, s.24.

²⁹⁴ Arabacı, s.128.

dayandırılarak, halkı da buna inandırmaya çalıştılar. Ancak hepimizin bildiği gibi devletlerarasında dostluk değil, çıkarlar esas alınmaktadır.²⁹⁵

Albert Gabriel'in daha önce bölgede yapmış olduğu gezilerde edindiği bilgiler ve yapmış olduğu çizimler ışığında Silvan Kalesinin fiziki yapısı hakkında bilgiler edinmekteyiz. Bizans kentine genel karakterini veren çizgiler ve bu çizgilerin tanımladığı mimari unsurlar; kiliseler ve kale-sur yapılarıdır. Kentin ilk oluşum süreci Mezopotamya Piskoposu Marusa tarafından başlatıldığı kaydedilmektedir. Sonraki aşamada Bizans İmparatorları; Konstantin, Theodosius ve Justinianos bu sürecin hamiliğini üstlenerek kentteki imar faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Justinianos döneminde kente "Justinianopolis" adını verilmiş ve askeri bir merkez olarak ön plana çıkartılmıştır.²⁹⁶ Bu büyük inşa faaliyetlerinin kaydını tutan Procopius, yüksekliği ve kalınlığı iki misline çıkarılan Martyropolis (Meyyafarikin) surlarının ve şehrin bütün savunma sisteminin (dış surlar, sur dışındaki istihkâmlar vb.) tam bir tasvirini vermektedir. Bu sırada Justinianopolis ismini de alan Meyyafarikin VI. Yüzyıl boyunca Theodosiopolis (Erzurum) eyaletine bağlı önemli askeri komutanlıklardan biridir.²⁹⁷

Martyropolis Şehri'nin demografik yapısı ağırlıklı olarak Hristiyan nüfusa sahip olsa da farklı din, mezhep ve etnik kökenlerden halk grupları da bulunmaktaydı. Bunlar Rumlar, Hristiyan Sasaniler (farslar), Ermeniler, Araplar, Süryânîler ve Aramiler olarak yazınsal kaynaklarda geçmektedir. Martyropolis'in yerleşim düzeninin şekillenmesinde, dini ve toplumsal yapının dolaylı bir etkisi olduğu söylenebilir. Örneğin, kentte bir Yahudi Sokağı'nın olması ve Müslümanların kente girdikleri sırada yapılan bir anlaşma ile kendilerine bir mahallenin tahsis edildiği bilinmektedir.²⁹⁸

Ortaçağ'da, Meyyafarikin kenti, güçlü savunma sistemi; hendekle çevrilmiş, çift duvarlı surları, çevre şehirlerle kurulan kentsel ağ organizasyonu ile gelişmiş interaktif şehir yapısına sahip olduğu görülmektedir. Günümüzde, Bizans ve İslam dönemi kent yerleşkesi üzerinde hala yaşam devam ettiği için sokak ve mahalle

²⁹⁵ Arabacı, ss.134-135.

²⁹⁶ Beysanoğlu, s.28.Alican, s.7.A.Kaya, s.24-25.

²⁹⁷ Arabacı,87.

²⁹⁸ Alican, ss.184-185. Mehmet Mahfuz Söylemez, **İslam Şehirleri**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 94. A.Kaya.s37.

düzenlemesi ve de alt yapı sistemleri hakkında net bir bilgi elde edilememektedir. Martyropolis kenti kurulmadan önce bölgede, Marusa ve babasının sorumlu oldukları coğrafi sahada yerleşim yerlerinin olduğu hatta kentin (Martyropolis) surları dışında bir mahallenin (köy) varlığından bahsedilmektedir.²⁹⁹

Martyropolis kentinde, yerleşim düzeni oluşturmaya çalışan Marusa, kiliseyi bina ettiği yerde, Bizans İmparator'dan birkaç ev kurmak için yerleşim yeri isteğinde bulunduğu bilinmektedir. Bizans dönemi ilk yerleşimler kiliseler ile birlikte küçük mahalle düzenlenmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Böylece yerleşim düzenin ilk çekirdeği ortaya çıkmış ve kentleşme sürecine geçilmiştir. Başka bir ifadeyle Marusa' nın ilk kiliseyi inşa ettiği yer, ilk yerleşim yeri ve ilk mahalle yapılaşmasının olduğu yerlerden biridir. Martyropolis'in sur içindeki diğer yerleşim noktaları, şehrin üç noktasında kilise ve burçların inşa edildiği yerlerdir. Bu noktalar kentsel gelişimin hızlıca geliştiği alanlar olduğu söylenebilir. Oluşturulmak istenen kentsel yerleşim Maipherkat denilen bölgede, kentin temel unsurları olan kiliseler, kale-sur ve burçlar etrafında organize edilmiştir. Başka bir ifadeyle Bizans kent kurgusunun biçimsel karakterini oluşturan hazırlayıcı unsurlar; dini yapılar ve bu yapıların etrafını çeviren sur duvarı belirlemektedir.³⁰⁰

Martyropolis şehir surlarının ana sınırlarının korunmuştur. Ortaçağ İslam kaynaklarına bakıldığında İslam döneminde Bizans kent surlarının ana sınırının değişikliğine ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Müslüman yöneticilerin yaptırdığı bakım ve onarım çalışmalarının Bizans döneminde şehri çevreleyen sur duvarlarının sınır hatlarını korumasını sağladığı söylenebilir. Şehrin kuruluş aşamasında güvenlik endişesiyle inşa edildiği görünen ilk surlar (sura benzeyen duvar), sembolik olarak şehrin sınırlarını belirlemek için inşa edilmişlerdi. Sonraki süreçte İmparatorun desteğiyle üç noktada burçlar ve kiliseler inşa edilmiş ve bunların etrafları çevrelenerek Silvan Kalesi'nin ilk çekirdeği oluşturulmuştur. Bu ilk sur duvarları çok yüksek olmayan ve şehrin güvenliğini yeterince sağlayacak türden korunaklı değillerdir. Justinianos dönemi Martyropolis kentini çevreleyen

²⁹⁹ Beysanoğlu, s.26.A.Kaya, ss.37,47.

³⁰⁰ İbn Şeddâd, *El-A'lâku'l-Hatîra*, C.III/I, Nrş. Yahya Abbâre, Dımaşk 1978,s.260-273; den aktaran, A. Kaya ss.36-37.Alican, s.62, İbnu'l-Ezrak, s.9.Beysanoğlu,25-26.A.Kaya, s.34. Mehmet Tezcan,“*Tigranakerta İle Silvan/Mayperkat'ın Birleştirilmesi Ve Silvan'nın Durumu*”, Mardin Artukulu Üniversitesi Yayınları, Mardin, (Silvan),2008, s. 33.

surlar yeniden yapılandırılmış ve güçlendirilmişlerdir. Bu dönemde askeri bir merkez olarak yapılandırılmaya çalışılan Martyropolis'in güvenlik sorunlarının halledilmeye çalışıldığı görülmektedir. İmar faaliyetleri yapılmadan önce surların genel görünüşleri ile alakalı olarak sur duvarlarının zayıf ve üzerine tırmanarak çıkılabilecek bir yükseklik seviyesine sahip olduğu düşünülmektedir.³⁰¹

Justinianos ile başlayan imar çalışmaları şehir surlarının savunma amaçlı olarak daha da yükseltip iki katına çıkarıldığı bilinmektedir. Daha önceki surdan dört ayak uzaklıkta ve dört ayak derinlikte düzenlenmiştir. Bir önceki sur ile aynı özelliktedir ve uzunluğu yaklaşık 20 ayak yüksekliğine çıkarılmıştır. Yapı içerisinde iç bir surunda inşa edildiği bilgisi vardır. Ancak bu surun nasıl ve ne şekilde inşa edildiği ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Ayrıca Albert Gabriel, Justinianos döneminden önce de bir hendeğin mevcut olabileceğini belirtmektedir³⁰²

Marusa, Bizans ve İran sarayları arasında yürüttüğü diplomatik ilişkilerden ve din adamı nüfuzundan dolayı dönemin de etkili bir kişiliktir. Marusa, ilk aşamada, bölgenin yöneticisi olarak doğu sınırında yaşayan Hristiyan vatandaşların korunması ve barınması için “bir yer” (bir yerleşim alanını) belirlemektedir. Ardından seçilen bu alan üzerine küçük taşlardan yapılmış “kerpiç kemerler” bina ettirmiştir. Sonrasında meydana getirilen bu yerleşim alanının etrafı “diken ve çalılıklarla” çevreleyerek şehrin fiziki sınırları belirlemeye çalışmıştır. Böylece güvenliği sağlanacak alan üzerine, Marusa, “Tepede” büyük bir kilise inşa ettirir. Din adamı, yine “tepede” sağlam olmayan, sur duvarına benzeyen bir duvar yaptırmıştır. Böylece Bizans kent kurgusunu belirleyen ilk somut adımlar da gerçekleştirilmiştir.³⁰³

Şehrin üzerine kurulacağı coğrafi sahanın belirlenmesinden sonra şehrin fiziki yapısı ve kent düzenini biçimlendiren mimari unsurlar tek tek inşa edilmeye geçilmiştir. Kentsel kurgunun ikinci ve önemli bu aşamasında, Marusa' nın oluşturduğu yerleşim düzenini de içine alacak daha büyük bir toprak sahası üzerine kent organizasyonu şekillendirilmiştir. Marusa bu aşamada kentin güvenliğini sağlanması için İmparatorun hamiliğinde kalenin yapımını başlatmaktadır. Çünkü kentin güvenliği söz konusudur. Tarihi kaynaklarda yer alan bilgiler birbirinden

³⁰¹ Gabriel, ss.190-196.

³⁰² Beysanoğlu, s27-28.Gabriel, s.192,A.Kaya. ss.38-39.

³⁰³ Beysanoğlu, ss.26-27.Tezcan, (Silvan),ss.31-32.A.Kaya, s.34.

farklılık gösterse de genişletilen coğrafi sahanın belirlenen üç noktasına, doğu, kuzey ve güney yönüne doğru belirlenen bu yerlere birer kilise ve burç inşa edilmiştir.³⁰⁴

Ortaçağ İslam kaynaklarına göre, Bizans İmparatoru'nun emri ile ilk olarak, doğu tarafındaki dağa bakan köşede, Kral Burcu diğer adıyla Rûmiyye Burcu ve Akabe Kilisesi inşa edilmiştir. İmparatorun üçüncü yardımcısı, bugün kuzey sur duvarları üzerinde yer aldığı kabul edilen Rabad Burcu Kapısı (Aşağı Mahalle Kapısı) ve Yuvarlak Kilise (yuvarlak planlı kilise) olarak adlandırılan yapıların inşasını üstlenmiştir. Üçüncü noktada ise, bugün, güney yönde yer aldığı tahmin edilen Râviyye Burcu ve tepenin yamacında bulunan kilise yapısı inşa edilmişler. İbnu'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre bu burç, yaşadığı çağda (12. yüzyılda) Ali b. Vahab Burcu Kapısı (Ali b. Vahab kapısını ve tepenin yabacındaki kilise) olarak anıldığını kaydetmektedir.³⁰⁵

Yapı malzemesi olarak kalede ki birçok yapı bölgede bol miktarda kullanılan kireç taşından yararlanılarak inşa edilmiştir. Ancak yapı tekniği ile ilgili detaylı bir çalışma bölge de kazı çalışmaları yürütülmediği için mevcut değildir.

3.7.BAZABDE

Antik yazılı belgelerde adı Bazabde olarak geçen Cizre Suriye sınırında bulunan, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Şırnak iline bağlı ve ilden 45 km uzaklıkta, bir ilçedir. Cizre- Silopi Ovası, Kuzey Mezopotamya olarak adlandırılan bölgenin stratejik, ticari ve önemli askeri yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Bu kale de arkeolojik anlamda bilimsel çalışmaları 2013-2017 yılında Mardin Müzesi Müdürlüğü, Prof. Dr. Gülriz Kozbe'nin bilimsel sorumluluğu altında yürütmüştür.³⁰⁶

Doğusunda Silopi, batısında İdil ilçeleri, kuzeyinde Şırnak il merkezi, güneyinde ise Suriye yer almaktadır. Dicle'nin Türkiye'den çıkıp Suriye topraklarına

³⁰⁴ A.Kaya. ss.35-36.

³⁰⁵ İbn Şeddâd, *El-A'Îâku'l-Hatîra*, C.III/I, Nrş. Yahya Abbâre, Dımaşk 1978,s.260-273; den aktaran, A. Kaya s.36.Gabriel, ss.193-194.Beysanoğlu, ss.26-27.

³⁰⁶ Kozbe, Gülriz. Akarcan Güngör, *Uygurluklar Kavşagında Cizre-Silopi Ovasının Erken Tarihi, Silopi Uluslar Arası Sempozyum Bildirileri*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Birinci baskı, Mardin,(Silopi) 2018,s48. Karaaslan Saldırgan, Gizem. Cizre İç Kale Kazısı Lüle Buluntuları (2013-2016),Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2019.s13.

girdiği bölgenin çok yakınında bulunan Cizre, Dicle Irmağı'nın batı kıyısında, deniz seviyesinden 400 m. kadar yüksekte ve yüz ölçümü 460 km² dir.³⁰⁷

Bu günkü Cizre bölgesi içinde bulunan Bazabda Kalesi ve bu kalenin yakınında Dicle nehri üstünden gecen Sasani dönemine ait olduğu düşünülen bir köprü vardır. Anadolu ve Kuzey Mezopotamya arasında bağlayıcı bir görev üstlenen bu önemli geçit noktasını kontrol eden Bazabda Kalesi ve çevresi İslamiyet'ten önce çeşitli imparatorlukların hâkimiyeti altına girmiştir. Bizans imparatorluğu ile Sasaniler arasında ki mücadelelere ve İslamiyet'in doğuşundan yakın tarihe kadar birçok olaya sahne olmuştur.³⁰⁸ Bu bölge MÖ 3. binden günümüze kadar kesintisiz yerleşim yeri olmuştur. MÖ 3. binin ilk yarısı Akadlar ve sonrasında; Babiller, Asurlar, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Parthlar, Sasaniler, Romalılar, Bizans, Selçuklular ve Osmanlı burada var olmuştur. Ayrıca İslam topraklarına Hz. Ömer döneminde katılmıştır.³⁰⁹

Yazılı belgeler de bu bölgenin en eski ismi Asurluların bölgeye hâkim olduğu MÖ 2. Binde “Qardu”, “Gazarta”dır. Persler ise bölgeye “Gazarta” veya “Bazibda” ismini vermişlerdir. Abbasiler ise o dönemdeki şehrin yöneticisinin ismine istinaden “Cezire-i İbn-i Ömer”, Akkoyun'lular ise “Ceziretuşşeref” olarak anılmıştır. Cezire Arapça'da ada anlamına gelmektedir ve Dicle Nehri Cizre'de kıvrılarak su adası gibi bir alan oluşturur. Şehir 16. yüzyıldan itibaren günümüze kadar Cizre adıyla da anılmaya başlanmıştır.³¹⁰

Çalışma konumuz olan bölgenin IV. Yüzyıl kalelerinden olan Bazabde bu günkü Şırnak ilinin İdil ilçesine bağlı Hendekköy'de bulunmaktadır. Dicle nehrinin güney kıyısında bulunan bu kale, muhtemelen yine imparator Konstantios zamanında inşa edilmiştir. Dicle nehrinin sınır olmasından dolayı bu bölgenin güvenliğini üstlenmiştir. 360 yılında Sasani hâkimiyeti ile Bizans'ın tekrar bu bölgeye dönememesi için kesin olarak elden çıkmış ve akıbeti meçhul duruma düşmüştür.

³⁰⁷ Tuncel, M., Özaydın, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, (Türkiye), 1993, s.37.

³⁰⁸ Top, M., Şırnak'taki Ortaçağ ve Sonrası Mimarisi Üzerine.). **Uluslar arası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu**. Ed. M.N. Doru, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2010, s.322. Şeşen, R. , **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, Ankara, 1993, s.509.

³⁰⁹ Şeşen, s.509. Karaaslan, s.15. Top, s.322.

³¹⁰ Laflı, E. “Eskiçağ 'da Cizre Arkeolojisi ve Tarihi”. Ed. M.N. Doru., **Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri** . Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (Cizre) 2012, s.16. Tuncel ve Diğerleri, s.37.

Antakyalı asker tarihçi Ammianus Marcellinus'un aktardıklarına göre çifte surla korunan, ileri derece de güçlü bir kale olan Bezabde, bu dönemin önemli garnizonlarından biridir.³¹¹

Bazabde isminin kökenine bakacak olursak; Beth Zabdai, semitik *zebda*'dan türemiştir ve tereyağı diyarı anlamına gelmektedir. İngiliz Arkeolog A. Layard, İdil'in doğusunda, eşsiz pürüzsüzlükteki parlayan yüzeyleriyle “*tereyağı kayaları*” olarak anılan kayalar olduğunu belirtmiştir. Bu bölgenin en eski sahiplerinin her baharda tanrıya armağan olarak buraya yağ bıraktıkları söylenir.³¹² Kısacası Aramice olduğu bilinen Beth Zabdai isminin bozulmuş hali olarak karşımıza Bezabde olarak çıkmaktadır.³¹³

Birçok araştırmacı Bezabde üzerine fikir yürütmüştür bunlardan bazıları J. M. Fiey, L. Dilleman, E. Sachau, M. Hartmann ve C.S.Lightfoot dur.1988 yılına kadar bir çok genel geçer görüş ortaya konulmuştur ve yukarıda bahsettiğimiz isimler şehrin lokalizasyonunu Cizreye entegre etmişlerdir. 19-20. yüzyıl da Bölgeye gelen Batılı seyyahlar Roma Bezabde'sini Cizre'de ve Cizre'nin yakın çevresinde aramışlar ancak kesin neticeye varamamışlardır. Bu seyyahlar, Cizre'yi ve Cizre yakınlarında 12. asırdan kalma bir köprü kalıntısını kendilerine hareket noktası aldıkları için daima yanılmışlardır, şehir hakkında çok önemli detaylar aktaran IV. asır müellifi, Antakya'lı ve aynı zamanda Romalı bir asker olan Ammianus Marcellinus'un verdiği bilgileri Cizre ile ilişkilendirmeye çalışılmışlardır.³¹⁴

Algaze bölgede yapmış olduğu gezi ve çalışmalar sırasında bulduğu en önemli keşif Roma Şehri Bazabde 'dir. Sunduğu raporda buranın Ammianus'un anlattığı Bazabde/Phoenicia olduğu belirtse de, yazmış olduğu makalede buraya “Eski Hendek Kalesi” olarak anmaktadır. Ancak uydu, Algazenin çizdiği plandan ve şehirde yapılan araştırmalardan bu kalenin basit bir kale değil de Dara ve Nusaybin gibi bir ordugâh şehri olduğu anlatılmıştır.³¹⁵

³¹¹ Konuk, s.7.

³¹² Mehmet Şimşek, “Süryani Kaynaklarında İdil”, **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, Ankara, 2010, s.855–861.

³¹³ Adnan Çevik, Süha Konuk, “Roma-Sâsâni Mücadelesinden İslam Hâkimiyetine Kadar İdil ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, **Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul ,(İdil),2011,ss.19-33.

³¹⁴ Çevik ve diğerleri,(İdil),ss.20-21.

³¹⁵ Comfort, s.24.Algaze, ss.250-252.

Bezabde'ye dönecek olursak, şehrin surla çevrilmiş alan olarak aşağı yukarı 440 metre boyunda ve 270 metre eninde olduğu gözlenmektedir ve iç kalesi itibarıyla tipik bir Roma şehri görünümündedir. Bezabde şehrinin alanına girdiğimizde, ilk olarak antik dönemde surların etrafını çevreleyen hendek karşımıza çıkmaktadır. Güney batı kısmında ise dört adet burç kalıntısı fark edilmektedir. Batı kısmında ise, iç kale olması muhtemel. Batısı doğu kısmından yaklaşık 4-5 metre daha alçakta kalmaktadır. Bu antik şehrin tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de, tahkim edilmiş bir garnizon Şehir halini 4. yüzyıl başlarında aldığı anlaşılmaktadır. 4.yüzyılda stratejik önem taşıyan ve Dicle nehrinin akış yönünü göre sağ da kalan Bizans sınır kale-şehridir. Zbdicene bölgesinin tamamı kontrolü altında tutan ayrıca Arzanene-Sophanene bölgesinden gelen yollar ile Toros dağlarından Armenia içlerine geçen geçitleri elinde tutan önemli bir sınır kentidir.³¹⁶

Savunmayı kolaylaştırma amaçlı kalenin çevresinde bir yükselti bulunmamaktadır. Savunma için doğal bir engel olan Dicle Nehri bu amaçla kullanılmıştır. Siyah bazalt taşlardan yapılmış sur duvarları Diyarbakır surlarıyla aynı karakteristik özellikleri taşımaktadır. Dışkale'ye ait surlar İç Kale'den başlayarak şehri güney tarafını tamamen çevrelemektedir. Günümüzde maalesef az bir bölümü ayakta kalabilmiştir ve sadece merkezde Mezarlık Alanı'nın güney kesiminde izlenebilmektedir. Doğu yönündeki Deşt Kapısı'ndan batıdaki Abdaliye Medresesi'ne kadar 800 metrelik bir sur duvarı kavisli bir şekilde bu iki yapı arasında devam etmektedir. Cizre kalesi sur duvarları üzerinde yarım daire planlı sekiz ve bir dört köşeli burç yer alır.³¹⁷Bu gün sadece mezarlık kenarındaki kesimi gözlemlenebilen Bazabde kalesinin Dış kale surları, iç kaleden başlayarak, güney tarafında şehri tamamen kuşatmıştır. Doğu bulunan Deşt Kapısı'ndan başlayarak batıdaki Abdaliye Medresesine kadar kavisli bir şekilde devam etmektedir. Burası 800 m.'lik bir sur duvarına karşılık gelmektedir batı tarafında kalan Kırmızı Medrese kesiminde de sur kalıntıları görülebilmektedir. Doğu tarafında iç kaleden itibaren

³¹⁶ Çevik ve diğerleri,(İdil),s.23.

³¹⁷ Erdoğan, Nihat, Alp,M., Kozbe, G., 2014, Cizre İç kale 2013 Yılı Kazıları, **Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu Kitabı** ,Mardin.2014.

Kozbe, G., Gök S., 2015, Cizre Kalesi Orta Çağ Barbutin Ve Kalıba Baskı Bezemeli Sırsız Seramikleri, **XI. Akademi Uluslararası Orta Çağ Ve Modern Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri**, 19-24 Ekim, Antalya,(Akdeniz Dünyası), 2015.s.309

bugünkü Öğretmen Evi'nin bulunduğu yere kadar dış kale surları izlenebilmektedir.³¹⁸

İç kale surları güneydoğu-kuzeybatı yönünde ilerler ve batı yönünde dört köşeli Belek Burcu'na bağlanır. Kale'de yer alan yapılar güney cephede, doğu batı doğrultusunda inşa edilmiştir. Kalıntılara göre Roma ve Bizans döneminden itibaren yapım süreci takip edilebilen kale, asıl olarak Ortaçağ İslam devletleri dönemi, 12.-16. Yüzyıllar arasında (Musul Atabekleri ve Cizre Beyleri) aldığı şekliyle günümüze gelebilmiştir. Doğu batı doğrultusunda birbirine paralel iki sur duvarı vardır. Kuzeyde kalan yerde ise nehre yakın duvar, doğudan dış surlarla birleşmektedir. Doğu ucu Dicle Nehri kıyısından güneye doğru dönerek devam etmektedir. Duvarda birçok kaplama taşı dökülmüştür. Günümüze kalan kalıntılar incelendiğinde bazalt taşı ile yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci sur duvarı ortaya yakın bir yerde daire planlı bir burçla son bulmaktadır.³¹⁹

Dicle'ye kıyısı olan akış yönüne göre Amida (Diyarbakır), Cephas (Hasankeyf) ve Tell Fafan'dan (Tilli / Til) sonra dördüncü kıyı kentidir. Roma stratejisi imparator Constantius döneminde (337-361) savunmaya dayalıdır ancak, 340'larda Pers topraklarına düzenlenen birkaç saldırının gelişiminde kalabalık orduların barınabildiği Bezabde, bu saldırılarda etkin rol oynamıştır.³²⁰

Bezabde, 360 yılında Sasani kralı II. Şapur (309-379) tarafından kuşatılmıştır. Ve Sasani hükümdarı tarafından Bezabde düşürülmüştür. Bu düşüşün ardından imparator Constantius şehri yeniden kuşatmış ancak on gün süren şiddetli mücadele ardından geri almamıştır. Zabdicene bölgesinin bilinen en önemli ordugâhı, kuzey-güney güzergâhını ve Dicle nehrini tutan bu önemli şehir, Sasaniler ve Bizanslılar arasında imzalanan 363 yılı barış anlaşmasından sonra İranlılara bırakılmıştır. Bizanslar gibi Sasaniler için de aynı öneme sahip olan Bezabde stratejik konum ve savunma şehri olarak bu iki imparatorluk içinde önem arz etmektedir. İslam fethiyle birlikte bir taraftan Bizans'ın bölgeden çıkarılması diğer taraftan da Sasani imparatorluğun yıkılması Dicle'nin hudut olma özelliğini ve dolayısıyla da bu hatta oluşturulan garnizon şehirlerin işlevlerini yitirmesine sebep olmuştur.³²¹

³¹⁸ Top, s.323,Karaaslan, s.20.

³¹⁹ Top, s.323,Kozbe ve diğerleri (Akdeniz Dünyası),s.310. Karaaslan, ss.20-21.

³²⁰ Çevik ve diğerleri,(İdil),s.23.

³²¹ Çevik ve diğerleri,(İdil),ss.23-25.

Uzun yıllar Roma imparatorluğunun sınır garnizonu olarak var olan Bazabde Kalesi, bulunduğu konum ve üstlendiği görev dolayısı ile bölgede bulunan Sasanilerin ilgisini fazlasıyla çekmiştir. 360 yılında Roma imparatorluğunu zayıflamasını fırsat bilen Sasaniler bu önemli kaleyi ele geçirmiştir. Akabinde 363 yılında yaşadığı iç karışıklıklar ve dış politika sorunlarına daha fazla dayanamayan Roma mecburen Sasaniler ile barış anlaşması imzalar. Her ne kadar adı barış antlaşması olsa da Roma için ağır şartlar içermektedir. Bazabde kalesini Sasanilere kaptırdıktan sonra Güneydoğuda kurduğu egemenliği de bütünüyle kaybetmiş oldu. Artık bu bölge de yeni yerler fethetmekten ziyade vur-kaç politikası uygulayarak birçok şehri yağmalayıp geri çekilmiştir.

3.8. ERZEN / ARZEN (CHLOMARON)

Bu antik kentin yeri ile ilgili birçok sav öne atılmıştır. Ancak bölgede 2002 yılından yüzey araştırması yapan Ali Boran ve ekibinin çalışmaları tez konumuz olan Antik Erzeni tanımlamamaktadır. Bu Erzen ile ilgili bilgiler şu şekildedir:

Erzen/Arzen Siirt ili Kurtalan ilçesine bağlı Yunuslar Köyü ve Yanarsu/Garzan Çayı arasında yer alan ören yeri olarak bilinmektedir. Doğusunda Siirt batısında Silvan olan bu ören yerinde günümüzde bile gözlene bilinen sur kalıntıları vardır. Bu antik kent yaklaşık yetmiş kilometre güneyinde Dicle'ye dökülen Erzen suyunun sol kenarında bulunmaktadır. Bir buçuk kilometrekarelik alana yayılmış büyük bir antik kent kalıntısı ile bu coğrafyada karşımıza çıkmaktadır.³²²

2002 den bu yana bölgede çeşitli yüzey araştırmaları yapan Ali Boran 'ın iddia ettiği gibi yukarıda bahsettiğimiz antik kent tez konumuz olan Ortaçağ İslam kaynaklarının anlattığı şekliyle Dilmaçoğullarına yaklaşık üç asır başkentlik yapan Erzen olduğuna ilişkin somut hiç bir delil bulunmamaktadır. Antik bir yerleşim yeri izlenimi veren surlarla çevrili bu yer. Bölge de yüzey araştırması yapan Ali Boranın da kafasını karıştıracak nitelikler taşımaktadır. Bu nitelikler dolayısıyla buranın İslami ve roma kaynaklarında adı geçen Erzen olma ihtimalini yükseltmiştir. Fakat

³²² Boran, Ali. "Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi", **VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, (7-8-9 Nisan 2003, İstanbul), İstanbul 2006, 53-56.

son dönem incelemelerde Ali Boran ‘ın bahsettiği Erzen ‘Roma-Sasani mücadelesinin çağdaşı kaynakların anlatılarının da söz konusu olan lokalizasyonu doğrulamamaktadır.³²³

Erzen’in yeri belirlenirken, eski çağlardan beri aynı tarihi süreci paylaştıkları kesin olarak bilinen Aphum kalesinin yeri ve konumu dikkate alınmamıştır. Kalenin yerinin belirlenmesinde en önemli kanıt Alpum kalesidir. Antik kaynakların da açıkça belirttiği gibi Erzen/Chlomaron şehri, hemen karşısındaki yüksek tepe üzerinde bulunan Aphum ile geniş bir nehir yatağı ile ayrılmaktadır. Ayrıca yine kaynakların ifadesine bakılırsa ele geçirilmesi imkânsız olan bu kale, Arzanene bölgesindeki diğer kalelerle haberleşmeyi sağlayabilecek bir konumdadır. Ali Boranın bahsettiği Yunuslar köyü yakınlarında yer alan ”Antik Erzen” olarak bilinen ören yerinin anlatılara uygun olmadığı açıktır. Garzan/Yanarsu nehir yatağından yaklaşık 6-7 metre yükseklikteki bir düzlükte kurulmuş bulunan şehrin, ne içinde ne de civarında anlatıldığı gibi bir kale yükseltisi bulunmamaktadır. Yazılı kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda bölge topografyasına bakıldığında bu anlatıma uygun tek yerin varlığından söz edebiliriz. Batman ili, Kozluk ilçesi, Oyuktaş Köyüne bağlı, yöre halkının “Golamasya” adıyla bildiği, Yeşilyurt Mezrası ile mezranın hemen karşısındaki kıyıda yükselen yine yöre halkının “Şey Bace” adını verdiği kaleyi ihtiva eden alan olduğu açıkça görülmektedir.

Kentin ismi de lokalizasyonundaki karışıklık yüzünden tam olarak bir yere oturtulamamaktadır. Süryani ve Ermeni kaynakları da *Arzanene* bölgesinin çok sayıda zengin köye sahip olduğunu yazsalar da önemli ve başlıca şehirlerinin isimlerini anmazlar. VII. yüzyıla ait Süryani kroniklerinden *Guidi Kroniği*’nin verdiği “Erzen/Arzun (bölge değil şehir olarak) isminin orijinalinin *Quzimar*’dan geldiği” bilgisi şehrin lokalizasyonu açısından da önem arz etmektedir. Quzimar isminin geçmişi Asur dönemine kadar gitmektedir dönemde (MÖ IX-VII. yüzyıllar) bölgenin merkezi şehirlerinden biri olarak bilinen Kullimeri/Klimar’ın isminin bozulmuş halidir. Tez çalışmamızın dönemini kapsayan Roma –Bizans kaynaklarında bu antik kent ile ilgili kesin ve açıklayıcı kayıtlar içermemektedir. Kaynaklar dikkatlice incelendiğinde şehir adı olan Arzan/Arzon/Arzn ile bölge adı

³²³ Çevik, Adnan. Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen,I. **Uluslararası Batman Ve Çevresi Tarihi Kültür Sempozyumu Kitabı**, Ed. Salim Cöhlce, Adnan Çevik, Batman,(Erzen),15 Nisan 2008,ss.245-246

olan Arzanene/Aljnik'nin çoğu kez bir diğerrinin yerine kullanıldığı görülür. Şehrin lokalizasyonu konusundaki karışıklık bu sorunun asıl sebebidir. Çünkü devrin kaynakları söz konusu şehir hakkında net bir lokalizasyon önermedikleri gibi Arzanene bölgesinin merkezi şehri olarak Arzan yerine Chlomaron adını vermektedirler. Süryanilerin *Arzon*, Ermenilerin *Arzn/Artzn*, Romalıların *Arzan*, Arapların ise *Erzen* adıyla anmaktadır.³²⁴

Lokalizasyon konusuna son noktayı Adnan Çevikle beraber o bölge de 2008 yılında yüzey araştırması yapan ekibi olmuştur. Yukarıdaki bilgileri özetlersek Chlomaron ve Aphoumon'u, Garzan çayı birbirinden ayırmaktadır ve Chlomaron çayın doğu kıyısında iken Aphoumon batı kıyısında yüksek ve düz bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Dönem kaynaklarında Aphoumon bir kale, Chlomaron ise şehir olarak zikredilir.³²⁵

Şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Streck, "*Arzan*" adının etimolojik olarak Anadolu'da konuşulan yerel bir dile ait olabileceğini savunmaktadır. Bu düşüncesinden dolayı şehrin geçmişi Romalılardan önceki devirlere gittiği izlenimi oluşmaktadır. Yazılı kaynaklarda şehrin adı ilk kez Roma-Sasani mücadelelerinde geçmektedir. Erzen, İran'ın *Arzanene* ya da Ermeni kaynaklarındaki adı ile Aljnik eyaletlerinde aynı isimdeki bir bölgenin merkezi olup, bu ismi Romalılar bizzat sözü geçen eyalete intikal ettirmişlerdir. Böylece Arzan/Erzen VI. Yüzyılın sonuna kadar kendi adıyla anılan *Arzenene* eyaletinin merkezi şehri olarak kalmıştır.³²⁶

Arzanene ve Sophanene idari bölgelerinden oluşan Yukarı Dicle Havzası, VII. yüzyıl ortalarındaki İslam hâkimiyetiyle beraber buraya yerleşen büyük Arap aşiretlerinden Bekr b. Vali bağlı oymaklara nispetle *Diyar-ı Bekr* olarak adlandırılmıştır. İşte Ezen şehri de bu tarihten Ortaçağın sonuna kadar kaynaklarda *Diyâr-ı Bekr*' adıyla bölgenin doğu sınırındaki son büyük şehri olarak karşımıza çıkmaktadır.³²⁷

³²⁴ Çevik,(Erzen),ss.243-244. Streck, M, "Erzen" , İ.A., IV., İstanbul 1998,ss337-338.

³²⁵ Konuk, Süha. VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 20012,ss.13-14.

³²⁶ Streck, s.337,Çevik,(Erzen),s.249.

³²⁷ Çevik,(Erzen),s.249.

Bu antik kentte kale olarak Aphoumon ele alınırken Erzen aşağı şehir olarak incelenir. Ancak bir birine bağlı bu iki yerleşim yeri ayrı ayrı değerlendirilemeyeceği gibi Erzen adı altında bir bütün olarak ele alınıp incelendi.

337-361 yılları arasında Bizans imparatoru Konstantinos bölgenin en stratejik şehri olan Amid'i Tahkim ettirmiş ve burayı bölgenin baş şehri ilan etmiştir. Bu durum Süryani kaynaklarında da dile getirilmiştir bu Süryani kaynaklarında Amid'e Arzen(Erzen) i de bağlamıştır. Bizans, İran saldırılarına karşı çeşitli önlemler almıştır bunlardan biri sınır kaleleri inşa etmek ve merkezi şehirlere diğer küçük ancak stratejik önemi büyük yerleri bağlamak olmuştur. Almış olduğu tüm bu önlemlere rağmen 359 yılında Sasani hükümdarı II. Şapur uzun bir kuşatmadan sonra Amid 'i zapt etmiştir. Bu kaybı telafi için 363 yılında Roma İmparatoru harekete geçmiştir ancak dönemim imparatorunun bu tarihte ani vefatı üzerine. Bocalayan Roma Sasaniler ile mecburen barış anlaşması imzalamak zorunda kalır. Bu anlaşma ile Mezopotamya'nın doğu yarısını başta Nisibis olmak üzere, on beş kalesi ile Arzanene ve Musula kadar olan bazı şehirler İranlılara bırakıldı. 502 yılında Sasani Hükümdarı olan Anuşivanın babası Kavad içinde Hunların da bulunduğu büyük bir ordu ile Mezopotamya'ya yürüyerek 363 te imzalanan bu sulh anlaşmasını bozmuştur. Bizans imparatorluğunun başında bulunan Anastasius bölgeye acilen askerler gönderip Arzenen'e baskınlar düzenlemiştir.³²⁸

Bizans komutanları 527 yılından başlayarak belirli periyotlarda Arzenen bölgesini ara ara yağmalamıştır.584 yılına doğu ordularının komutanı olan Philippicus Arzanene seferine devam etti ancak sefer esnasında hastalanarak ordusunu Stephen ve Apsich adındaki komutanlarına emanet ederek Bölgeden ayrıldı. Sâsâniler ise Kardarigan komutasında Nisibis güzergâhından Monocarton önlerine geldiler. Şehri kuşattılsa da almayı başaramadılar. Buradan kuzeye doğru çıkarak Sophanene bölgesine girdiler ve Martyropolis'e geldiler. Şehrin batısındaki bir manastırı ve civarı yağmalayan Sasaniler daha sonra buradan çekildiler. Philippicus 586 yılının ilkbaharında Konstantinopolis'ten dönerken, Sasani elçileri ile Amida'da karşılaştı. Sasaniler yine barış için para talep ediyorlardı ancak doğal olarak Maurikios tarafından istekleri reddedildi. Arzanene bölgesi takip eden dönemde de askeri faaliyetlerin odağı oldu. 583 yılında Sasaniler, 578'de

³²⁸ Çevik ,(Diyar-ı Bekir),ss.8-10

Maurikios'un aldığı Aphumon kalesini kuşattılar. Tam bu esnada Bizans generali Aulus'da hemen kuzeyde ki Akbas kalesini kuşattı. Aphumon'daki Sasaniler Akbas'a yardıma gelerek Bizans kuşatmasını yardılar ve püskürttüler ancak bu kale, yılsonunda Bizanslıların eline düştü. Bizanslılar burayı işgal etmek yerine yerle bir etmeyi tercih ettiler. Komutan Philippicus buradan güneye doğru yöneldi ve Mambrathon denilen yerin güzergâhından Bibas'a geldi. Sasaniler de Kardarigan önderliğinde Bizanslıları karşılamak için üzerlerine doğru gelmekteydi. Ancak Simocatta'nın belirttiğine göre Philippicus ordusunu öyle bir yerde konumlandırmıştı ki, Sasaniler onlarla karşılaşmadan önce susuz bölgelerden geçmek zorunda idi. Bunun üzerine tutunamayan Sâsâni ordusu ve komutanları Kardarigan, tepelere doğru çekilmeye başladı. Geri kalan askerler Dara'ya sığındılar ve Bizanslılar 586 yılında Solachon ovasında büyük bir zafer daha kazandılar. Philippicus bu savaşın ardından Arzanene bölgesine girdi. Hâlbuki Arzanene halkı Bizans ile ittifak yapmak istiyordu ancak buna rağmen Philippicus Chlomaron şehrini kuşattı. Kuşatma devam ederken Kardarigan'ın yaklaştığı haberi geldi ve Chlomaron şehrinde de onun birlikleri olduğundan dolayı tehlike arz ediyordu. Bu sebeple Philippicus kuşatmayı kaldırarak Aphoumon'a çekildi ve buradan da Amida'ya gitti.³²⁹

591 yılında Bizans ordusu Martyropolis üzerinden Arzanene bölgesine hücum etti ancak burada Bizans birlikleri yenilgiye uğrayarak geri çekildi. 591 yıllarında daha önce Sasani devletinde baş gösteren isyanlar bitmiştir. Bizans Sasani ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştı. Bu dönemde Dara ve Arzanene bölgesi tamamıyla Bizanslılara teslim edildi. Böylece Bizans devleti 298 yılından beri ilk defa büyük bir bölgeyi Sasaniler'den koparmayı başarmıştı.³³⁰

Erzen'in yeri ile ilgili tespit edilen ilk kayıt, IX. yüzyılda Halife b. Hayyat'a aittir. Erzen'i, Meyyafarikin-Ahlât yolu üzerinde Serbet nehrinin doğusunda bir şehir olarak notlarına eklemiştir. İslam coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, Kudame ve İbn Said'in kayıtlarında ise Erzen'in güçlü kalesinden, İbnü'l-Ezrak ve İbn Said ise, şehrin, Serbet nehri kıyısında kurulduğunu ve şehre izafeten Serbet nehrine de Erzen adının verildiğini belirtmektedirler. Erzen VI. Yüzyılın sonuna kadar kendi adıyla anılan ve kabaca Batman çayı ile Botan çayı arasındaki bölge, Arzenen

³²⁹ Konuk, ss.56-61.

³³⁰ Konuk, s.60.

eyaletinin merkezi şehri olarak kalmıştır. Bu dönemde daha ziyade Sasanilerin elinde kalan Erzen, V. Asrın başından itibaren Nasturi piskoposluk makamı olarak da bilinmektedir.³³¹ Yani bu şehir siyasi olduğu kadar, dini bir öneme sahiptir. H.19/M.640 yılında İyaz b. Ganm komutasındaki İslam ordusu tarafından fethedilen Erzen, Hudut şehri olması hasebiyle neredeyse X. Yüzyılın sonlarına kadar sürekli Bizans saldırılarına maruz kalmıştır.³³¹

Günümüze kalan kalıntılarından hareketle şehrin fiziki görünümü ve yapıları hakkında her hangi bir değerlendirme yapmak imkânsızdır. Bu antik şehirle ilgili islami yazar ve devlet adamı olan İbn Şeddad, Erzen için, yüksek bir tepede daire şeklinde bir kale olduğu, otuz beş burcunun bulunduğu ve taşlardan yontulmuş bir kapısının olduğunu belirtmektedir. Şehir halkı yazın kıyıda yaşamakta, sulak, ağacı ve meyvesi bol bir yer olarak tanımlamaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi bu atik kentin konuşlandığı yerde balıkların olduğu bir göl mevcuttur. Yunuslar köyünde bulunan bu göle halk arasında “Golamasya” denilmektedir. Bu göl ve çevresinde 2019 yılında Batman Müzesi kapsamında Erzen kazıları başlamıştır. Erzen kalesinin arkeolojik olarak bilimsel veriler ışığında incelenmesi Roma- Sasanî çekişmelerinin şehir üzerindeki yıkıcı etkisinin kanıtlanması açısından önem arz etmektedir.

3.9.ÇATTEPE HÖYÜĞÜ (TİLLİ / TİLİ / TİL)

Siirt’in Kurtalan ilçesine bağlı Çattepe (Tilli / Tili / Til) köyü, Botan Nehrinin Dicle Nehri ile birleştiği noktada yer almaktadır. Her iki nehrin birleştiği bu nokta iki nehrin de yüksek debilerine ve aşındırıcı etkilerine karşı yapısını koruyan sert çimentolu yaşlı konglomeralardan medyana gelmiş doğal bir yarıma da üzerinde bulunmaktadır.³³² Jeopolitik konum nedeniyle Botan ve Dicle vadilerinde bulunan önemli arkeolojik yerlerden biridir.

Roma imparatorluk döneminden günümüze ulaşmış nadir kitaplardan biri olan, *Notitia dignitatum continet omnium tam civilium quam militarium dignitatum utriusque imperii occidentis orientisque* adlı eserden Çattepe adını ilk kez bilmekteyiz. Bu kaynakta Fırat ve Dicle arasında gösterilen alan da bir süvari

³³¹ Arabacı, s.23-24.

³³² Haluk Sağlamtimur Ali Ozan, Ahmet Uhri, **İlisu Barajı Kurtarma Kazıları**, Birinci Baskı, Batman Müzesi, Batman, 2018,(İlisu Barajı),s.241.

birliğin bulunduğu “ Equites scutarii indigenae Pafenses” olarak bilinen kale Çattepe kalesidir. Günümüz de Tilli olarak bilinen bu yer Ortaçağ kaynaklarında adı Tell Fafan olarak geçmektedir. Tell Fafan ismi Pafensis isminden türemiştir.³³³ Ancak bazı kaynaklar da da isminin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte Arapçada tepe anlamına gelen Tell, Tell-Fafan yani Fafan tepesi anlamına gelmektedir³³⁴.Geçmişteki adına uygun olarak bugün Çattepe ismi ile bilinmektedir.

Roma dönemin de de varlığından haberdar olduğumuz Çattepe MS 3. Yüzyılda bölgesel dış istilalar ve iç çatışmalar sonucunda toprak kaybetmiştir. Kaybedilen toprakları geri almak isteyen dönemin İmparatoru Diocletianus stratejik düzenlemeler yapmıştır. Bu stratejiler imparatorluğun doğuda artık daha aktif bir rol üstlenmesine sebep olmuştur Çattepe de bu stratejinin bir parçasıdır.³³⁵

“Εκτισεδέκαείζτά λίμιτα κάστρα ὁ αὐτός Διοκλητιανός ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου εἰς τῶν Περσικῶν ὁρῶν, τάξας ἐν αὐτοῖς στρατιώτας λιμιτανέους, προχειρισάμενος καὶ δουκας κατὰ ἐπαρχίαν ἐνδοτέρῳ τῶν κάστρων καθέζεσται μετὰ πολλῆς βοηθείας πρὸς παραφυλακήν.”³³⁶

“Diocletianus, Mısır’dan Pers sınırına kadar kaleler inşa ettirdi, onları limitanei’ olarak tayin etti ve her bir bölgeye ayrı bir dük (dukas) atayarak bunlara büyük askeri kuvvetlerle birlikte koruma görevi verdi.”

Bu dizeler de bahsi geçen kalelerden biri Diocletianus devrinde Dicle üzerine inşa edildiği düşündüğümüz bugün Siirt’in Kurtalan ilçesine bağlı Çattepe köyünde (Tilli/ Tili/Til) bulunmaktadır. Dicle nehri ile Botan nehrinin kesiştiği noktada stratejik bir mevkiye konumlanmış Tilli, nehrin biraz yüksekğinde doğal bir yarımada görünümündedir.³³⁷

³³³ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.245.

³³⁴ Adnan Çevik, **XI-XIII. yüzyılda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi**, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul,2012,(Diyar Bekr) s.146.

³³⁵ Kaçar, (Sasaniler), s.10.

³³⁶ Malalas, **The Chronicle of John Malalas**, (tr. E. Jeff rey, M. Jeff rey, R. Scott), Melbourne 1986. Malalas, XII, 308, s.17.

³³⁷ G. Algaze, **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Dicle ve Fırat Yüzey Araştırmaları Projesi 1988**, Antalya-18-23 Mayıs 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1990,s 391-396. “**A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project**”, Journal of Near Eastern Studies, cilt. 48, No. 4, s. 254.; C. Lightfoot, “**Tilli – A Late Roman Equites Fort on the Tigris**”, The Defense of the Roman and Byzantine East, International Series 297,Oxford, 1986, s. 509-529.

MS 945/946-1000 yazılı kaynaklar da Çattepe ve ya Tell Fafan yerleşim yerinden ilk kez bahsedilmiştir. Ortaçağ Arap coğrafyacısı olan Al-Makdisi Tell Fafan olarak adlandırdıkları bu yer için “Ceziret –i İbn Ömer ‘e (Cizre)bir konak (24 saat) mesafede, bahçelerle bezeli, kapalı çarşıları ve kerpiçten evleri bulunan hayatın ucuz olduğu bir şehir “ olarak bahsetmektedir.³³⁸ Makdisi’nin bu betiminden önce büyük bir yangın geçirdiğinden ve ayrıca bir tür nehir taşımacılığından da bahsedilmektedir.³³⁹

19. yüzyılın sonlarında bölgeye gelen batılı gezginlerden biri olan Colonel Shiel 1836 yılında Cizre’ye yaptığı seyahat esnasında Çattpe’den geçerek “tepe üzerinde küçük kalesi olan bir köy” şeklinde bahsetmiştir.³⁴⁰ 1840 yılında Ainsworth ve 1861’de Taylor ise gezi notlarında burası hakkında daha geniş bilgiler vermişlerdir. Taylor, buradaki köy evlerinin inşasında, kale üzerindeki eski büyük kesme taşların kullanıldığını aktarmıştır.³⁴¹

Siirt ve çevresinde ilk sistemli arkeolojik araştırmalar R. Braidwood ve H.Cambel tarafından 1963 yılında Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt illerini kapsayan oldukça geniş bir alanda yapılmıştır. Araştırmalar sırasında Botan Vadisi’ne iklim koşulları nedeniyle gidemeyen araştırma ekibi, çalışmalarını daha çok Siirt’in batısında kalan Batman ile Siirt arasındaki bölgede yoğunlaştırmıştır.³⁴²

Siirt’in doğu ve güneyindeki bölgelere ise uzun süre sonra tekrardan arkeolojik yüzey araştırmaları G. Algaze ve ekibi tarafından Dicle ve Fırat Yüzey Araştırmaları Projesi kapsamında 1988-1990 yılları arasında yapılmıştır. Kapsamlı olarak yapılan bu araştırma sonucunda farklı dönemlere ait otuz sekiz yerleşim yeri saptanmıştır. 2000 yılında ise J. Velibeyoğlu, A. Schachner ve Ş. Schachner tarafından yapılan araştırmalarda G. Algaze tarafından saptanan yerleşim yerlerinde ve özellikle Çattepe Hüyük’te yoğun yüzey toplaması ve araştırmalar yapılmıştır.

³³⁸ Çevik, Diyar Bekr, s.145.

³³⁹ Çevik, Diyar Bekr, s.146.

³⁴⁰ J. Shiel, **Notes on a Journey**, Journal of the Royal Geographical Society of London, cilt. 8, 1838, s.79-80.

³⁴¹ J. G. Taylor, “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, cilt. 35, 1865,s. 32.

³⁴² H.Cambel, R.J.Braidwood, **Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul,1980,s.10.

Yapılan yüzey araştırmaları ışığın da 2009 da Haluk Sağlamtimur'un başkanlığı ile Çattepe Höyük kazılarına başlanılmıştır.2009-2012-2013-2014 yıllarında yapılan kazı çalışmaları ara dönemler de bölgedeki siyasi sorunlar dolayısıyla yapılamamıştır. Şimdilik son kazı çalışmaları 2014 te yapılmış olup son beş yıldır höyükte fiziki bir çalışma söz konusu değildir.

Kazı çalışmaları ışığında elde edilen buluntular Prehistorik dönemlerden itibaren yerleşilmiş bir höyük; olduğunu göstermektedir. Ancak Geç Roma döneminde yapılan büyük boyutlu kale, höyüğün büyük oranda tahrip olmasına neden olmuştur. Höyüğün etrafında Geç Roma- Erken Bizans Döneminde yapılmış olan kalenin surları kısmen de olsa sağlam durumda görülmektedir.³⁴³

Yüzey buluntusu olarak Halaf ve Ubaid Dönemi boyalı çanak çömlekleri ele geçmiş olmasına rağmen yapılan kazı çalışmaları sonucunda bu dönemlere ait tabakalara ulaşmak mümkün olmamıştır³⁴⁴.Dicle nehrine bakan Geç Roma surlarının kazı çalışmaları sırasında Geç Uruk Dönemi devrik ağızlı (*bevelled rim bowl*) kâsesi ele geçmiştir³⁴⁵. Ancak höyüğün herhangi bir yerinde söz konusu bu erken tabakalara henüz ulaşmak mümkün olmamıştır. Höyükte ki diğer açmalar da yapılan kazı çalışmaları sırasında az sayıda ETÇ boyalı (Nineve 5 boyalıları) çanak çömlekleri karışık dolgu toprağı arasından gelmiştir.³⁴⁶

Höyük üzerinde yapılan çalışmalarda özellikle Botan tarafındaki yamaç açmalarda MÖ 3. binyıla tarihlenen Erken Tunç buluntuları dışında MÖ 2. binyıl Orta Tunç Çağı'na tarihlenen yapılar ve Geç Roma Dönemi yapıları ortaya çıkartılmıştır³⁴⁷.

Bu alanda bulunan yapıların kalın olan güneydoğu tarafındaki dış duvarlarının savunma amaçlı olarak yapıldığını düşünmekteyiz. Botan Nehrine paralel olarak yapılmış olan bu kalın duvarlara dayanmış, tabanları taş döşeli mekânlar teraslar halinde höyüğün üst kısımlarına kadar devam etmektedir³⁴⁸. Bu

³⁴³ Haluk Sağlamtimur,"Dicle Kıyısında Geç Roma Dönemine Tarihlenen Bir Kale Ve Nehir Limanı" Tına Denizcilik Arkeoloji Dergisi, sayı 2, 2014,(Tına Dergisi) ,sayfa 29.

³⁴⁴ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.242.

³⁴⁵ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.242

³⁴⁶ Haluk Sağlamtimur, Atila Türker, " Çattepe Höyük " ,**Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, (Ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat),Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, İzmir, 2012,(Çattepe) , s.67-68.

³⁴⁷ Sağlamtimur ve diğerleri, Çattepe, s.67-68.

³⁴⁸ Sağlamtimur ve diğerleri Çattepe, s. 68.

yapılardan ele geçen çanak çömlekler içerisinde genellikle kırmızı kahve boya astarlı çanak çömleklerin (red-brown wash ware) yanı sıra, ağız kenarı koyu renk bantlı, portakal renkli çanak çömleklerle (dark rimmed orange ware) birlikte farklı boyutlarda çömlekler, depolama küpleri, sıg ve derin kâseler bulunmaktadır. MÖ 2. Binyılın bir diğer önemli çanak çömlek grubu olan Habur boyalıları ise az olmakla birlikte aynı alandan ele geçmiştir. Bu yapılar Geç Roma döneminde açılmış olan bir kuyu tarafından tahrip edilmiştir. Geniş alanlarda çalışılmamasına rağmen höyük üzerinde MÖ 2. Binyıl yapılarının geniş alanları kapladığını söyleyebiliriz. Höyük üzerinde Erken Demir Çağ yivlileri ve Geç Demir Çağ'a tarihlenen boyalı çanak çömlekler bulunmasına rağmen yüzeye yakın olan bu tabakalar büyük oranda tahrip olmuştur³⁴⁹.

Yaklaşık 250 metre x 350 metre boyutlarında olan yerleşim yerinin kuzeyinde bulunan tarlalarda ise Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait *Vicus* yerleşimi ve Ortaçağ'da iskân edilmiş olan bir dış kent ve daha çok Ortaçağ'a tarihlenen mezarlık alanı bulunmaktadır³⁵⁰.

Höyüğün kuzey kesiminin daha yoğun kullanılmasından kaynaklı olarak yüzeyde kuzeyden güneye doğru bir eğim mevcuttur. Kültürel dolgular kuzeye doğru yükselmekle birlikte ortalama 10-15 metre arasında değişmektedir³⁵¹. İçinde bulunduğu jeopolitik konum dolayısıyla doğal bir yarım ada üzerine yükselen bu höyüğün tarihsel süreç içerisinde birçok medeniyete kucak açmış olması da kaçınılmaz bir durumdur. Ayrıca yine jeopolitik konumu nedeniyle akarsu ulaşımına bağlı sınır ve ya kontrol noktası gibi özellikleri de vardır³⁵².

Höyük üzerinde halen bulunan bazı günümüz köy yerleşimine ait yapılar dışında Geç Roma - Erken Bizans ve Ortaçağ tabakaları, höyükteki erken dönemlerin geniş alanlarda kazılmasını şimdilik engellemektedir³⁵³.

Höyük üzerinde bulunan Geç Roma kalesinin bazı alanlardaki duvar kalınlığı yaklaşık 2,5 metre civarındadır. Dönemin kalın olan güneydoğu tarafındaki dış

³⁴⁹ Sağlamtimur ve diğerleri, Çattepe, s.68.

³⁵⁰ J. Velibeyoğlu, j. Schachner, A. Schachner, , "Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları", **Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 'Yılı Çalışmaları**, (Ed. Tuna, N. - Velibeyoğlu, J.), Ankara, 2002, s.794.

³⁵¹ Sağlamtimur ve diğerleri, Çattepe, s.65.

³⁵² Sağlamtimur ve diğerleri, Ilisu Barajı, s.241.

³⁵³ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s.30.

duvarlarının savunma amaçlı olarak yapıldığı düşünülmektedir. Duvarlar genellikle siyah bazalt taşlardan yapılmış, aralarda ise yer yer beyaz kireçtaşı kullanılmıştır. Farklı dönemlerde tadilat geçirerek kullanılan kale duvarların korunan yüksekliği bazı alanlarda 10-15 metreye kadar ulaşmaktadır. Korunmuş olan bazı duvarlardan anlaşıldığı üzere bazalt duvarların bittiği bölümlerin üst kısmında 39 x 26 santimetre ebatlarında büyük boyutlu tuğlalar kullanılmıştır.³⁵⁴Bahsi geçen kalenin yapımında kullanılan bazalt taşların yerleşimin yaklaşık 3 km kuzeyinde bulunan bazalt yataklarından temin edildiği düşünülmektedir.³⁵⁵

Duvarların iç kısmında ise Horasan harcı niteliğinde söndürülmüş kireçle yapılmış bir harç kullanılmıştır. Özellikle Dicle Nehrine bakan batı taraftaki kule ve duvarlar günümüz köy yerleşimi büyük oranda bu bölüme yerleştiği için sağlam durumdadır. Botan tarafında bulunan sur duvarları büyük oranda tahrip olmuştur. Dicle'ye bakan bölümdeki duvarların birçoğu toprak altında olması nedeniyle günümüz köy evlerinin yapımı sırasında taş ihtiyacını karşılamak için bir kaynak olmaktan korunmuştur.³⁵⁶

Kalenin kuzeybatı köşesinde bulunan kulenin; bir bölümün de açığa çıkarılan erken dönem sur duvarlarının kalenin birkaç farklı kullanım evresine sahip olduğunu göstermektedir.³⁵⁷Muhtemel kalenin kapısı ve kapı girişi arazinin topografik yapısı göz önüne alınarak incelendiğinde ve yapılan kazılar ile de desteklenerek iki kapı girişi tespit edilmiştir.³⁵⁸

Ana giriş kapısı kuzey taraftaki surların ortasına denk gelen bir alana yapılmıştır. Sur duvarlarının ana toprağa oturduğu tabandan biraz yüksek kapı girişinden girdikten hemen sonra kalenin içerisinde her iki tarafta kuzey – güney ekseninde yapılmış mekânların arasından avlu gibi geniş bir bölüme ulaşılmaktadır.³⁵⁹Sur duvarları ile kalenin içindeki yapılar arasında ki boşluk, kale içindeki ana mekânların bu duvarlara bitişik değil de daha geride yapıldığını

³⁵⁴ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s.31.

³⁵⁵ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.

³⁵⁶ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.

³⁵⁷ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.

³⁵⁸ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s.31, Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.

³⁵⁹ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.

göstermektedir.³⁶⁰ Kalenin içerisindeki surlardan biraz geride ve yüksekte yapılmış olan mekânlar bu alanda bulunan höyüğün üzerine inşaa edilmiş olmalıdır.³⁶¹ Yine bu alan da yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan sütun altlıkları sütunlu yapıların da varlığını kanıtlar niteliktedir.³⁶²

Kalenin diğer giriş kapısı ise Dicle nehrine bakan yamacında daha geç evrede doldurulmuş olan bir bölüm de tespit edilmiştir.³⁶³ Bu kapı girişi Dicle nehrinin batı tarafına geçişi bir asma köprü ile sağlamak amaçlı yapılmıştır. Kapı girişi ve karşı kıyıdaki köprü arasındaki mesafe yaklaşık 60 m dir. Dicle nehrinin ortasında buluna bir taş duvar kapı girişinin tam karşısında bulunmaktadır ve muhtemelen bu köprünün karşı kıyıdaki ayağıdır. Bu ayağın kalıntıları günümüzde Dicle nehrinin ortasında gözlemlenmektedir.³⁶⁴ Dicle nehrine bakan kapı girişinde su yolu ile taşınan malların boşaltma ve yükleme işlemi yapılmaktadır.³⁶⁵

Yerleşim yerinin kuzeyinde bulunan tarlalarda ele geçen buluntular Geç Roma- Erken Bizans Dönemindeki yerleşimin kale ile sınırlı kalmadığını kuzeyde bulunan geniş bir alana yayıldığını göstermektedir³⁶⁶. Bu yerleşim şekli özellikle Suriye'de bulunan Geç Roma ve Bizans Döneminde askeri amaçlı kurulan yerleşimlere benzemektedir³⁶⁷. 1989 yılında Çattepe'de bulunan ve Hasankeyf Müzesi'nde korunan bir sunak, muhtemelen bu döneme aittir. Antonius Domittianus adlı, Roma ordusunun yardımcı birliklerinden emekli olmuş bir askerin Zeus Olympius için yaptırdığı eserin üzerinde Yunanca-Aramice çift dilli yazıt bulunmaktadır. Olasılıkla sunağı yaptıran kişinin, Roma vatandaşlığına geçmiş ve Roma ordusun da ücretli asker olarak görev yapan yerel bir kişi olduğu düşünülmektedir. Yazıtta; *“Ben, emekli b ir asker olan Antonius Domittianus, tanrıların efendisi Zeus Olympios'a adak adadığım için (bu sunağı) diktim.*

³⁶⁰ Haluk Sağlamtimur, İnan Aydoğan, "Çattepe Höyük", Aktüel Arkeoloji Dergisi, Kasım –Aralık, Sayı 60,2017, (Aktüel Arkeoloji), s.89.

³⁶¹ Sağlamtimur ve diğerleri Ilısu Barajı, s.244.

³⁶² Sağlamtimur ve diğerleri, Aktüel Arkeoloji, s.90.

³⁶³ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s.31.

³⁶⁴ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.Sağlamtimu ve diğerleri, Aktüel Arkeoloji, s.90.

³⁶⁵ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.243-244.

³⁶⁶ Velibeyoğlu ve diğerleri, 794.

³⁶⁷ Velibeyoğlu ve diğerleri, 794.

“denilmektedir. Söz konusu eser kendi dönemi açısından bölgedeki nadir bulunan yazıtlardan biri olması dolayısıyla büyük önem taşımaktadır³⁶⁸.”

Çattepe de ortaya çıkarılan kale ve diğer buluntulara göre bu yerleşimin Geç Roma İmparatorluğu’nun doğu savunma sisteminin bir parçası olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu kale İmparatorluğun doğudaki sınır ve lojistik kalelerinden biri olmalıdır.³⁶⁹

Güneydoğu Anadolu’da liman yapılarının arkeolojik kanıtı Botan Vadisi’ndeki Çattepe kazısında Geç Roma ve Orta Çağ dönemlerine tarihlenen tabakalarda ortaya çıkartılmıştır. Botan Nehri’nin, Çattepe (Tilli/ Tili/Til) Köyü’nün yakınında, Dicle ile Botan Nehirlerinin birleştiği, her iki nehre hakim bir noktada bulunan doğal bir yarımada üzerinde olması sebebiyle su debisi nehir taşımacılığı için oldukça uygundur. Arap coğrafyacıların anlattığına göre, bu alanda kurulan Tell Fafan şehri özellikle MS 10. Yüzyıl boyunca El-Cezire’nin önemli ticari şehir ve limanlarından biridir. Orta Çağ yazılı belgelerinde bahsi geçen liman yapısı ise yerleşimin güneybatı tarafında Dicle Nehri’nin kenarında ortaya çıkartıldı. Bu yapı ilk kez Geç Roma Dönemi’nde tatlı su kaynağı için inşa edilmiştir. Olasılıkla bu dönemde Dicle Nehri’nin yatağı daha batıdan, kaleye uzak bir alandan aktığı için, kaleye kanallarla getirilen içilebilir tatlı suyun depolanması için sarnıç olarak yapılmıştır. Daha sonra tektonik bir hareket sonucu Dicle Nehri’nin yatağı yer değiştirip kalenin yanından akmaya başlayınca önceden sarnıç olarak kullanılan bu yapının küçük değişikliklerle bir liman yapısına dönüştüğünü söyleyebiliriz. Duvarların içinde bulunan iskele babaları bu durumu kanıtlamaktadır. Ayrıca liman yapısının duvarlarında bulunan çapı 8-10 cm olan yuvarlak delikler buralara çakılan ağaçlara da keleklerin veya diğer taşıma araçlarının bağlanmış olduğunu göstermektedir. Geç Roma Döneminde ki bu liman kentinin kelek ticareti ile de daha da önem kazanması Roma dan sonra daha da değerlendirilip bir çok medeniyetin iştahını kabartmıştır.³⁷⁰

³⁶⁸ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s. 32.

³⁶⁹ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.

³⁷⁰ Haluk Sağlatimur, Ali Ozan, H. Sağlamtimur, A. Ozan, “Mezopotamya’da Nehir Taşımacılığı / Mezopotamya’da Nehir Taşımacılığı”, **TINA Denizcilik Arkeoloji Dergisi** 8, 2017,ss. 26-39.

İmparatorluğun en doğuda ki sınır ve lojistik kalelerinden biri olan Çattepe Romalıların Parth ve Sasanilerle yaşadığı sınır sorunun bir parçasıdır³⁷¹. MS 3. Yüzyılda Roma dış istilalar ve iç çatışmalar yüzünden karışmış ve doğudaki toprakların birçoğunu kaybetmiştir. İmparator Diocletianus bu bölgesel kayıplara son verme kararı almıştır ve kaybedilen toprakları da geri almak için stratejiler düzenlemiştir. Bu durum imparatorluğun doğuda artık daha aktif bir rol üstlenmesine sebep olmuştur.³⁷²

Kazılarda ortaya çıkartılan sikkeler de bu tarihi desteklemektedir, sikkeler çoğunlukla II. Constantius (MS 337-361)³⁷³, Constantius Gallus (MS 351 -354)³⁷⁴ dönemine tarihlenmektedir Botan Vadisi'nin güneyinde Dicle boyunca Part ve Sasani dönemine ait bazı kaya kabartmaları ve kaya mezarları bu etkinin bölgeye kadar ulaştığının kanıtıdır³⁷⁵.

MS 10. yüzyıl da adı Tell-Fafan olarak bilinen şehrin kalıntıları Çattepe'nin üst tabakalarında günümüz köy yerleşimi arasındaki düzlükte kısmen ortaya çıkarılmıştır³⁷⁶. Bu döneme tarihlenen yapıların bir bölümü yerleşimin batı tarafındaki Geç Roma surlarının sağlam duvarlarına yaslanan mekânlardan oluşmaktadır. Bu mekânların yanı sıra Tell Fafan şehrine ait çanak çömleklerin bir bölümü yapıların içinde insitu olarak ele geçti.³⁷⁷

Ilısu Barajı sularının yükselmesi sebebiyle bu gün (2019) Çattepe höyüğünün üst kısmı bir adacık gibi görülmektedir.

³⁷¹ Sağlamtimur ve diğerleri, Ilısu Barajı, s.244.

³⁷² Kaçar, (Sasaniler), s.10.

³⁷³ Kazıda bulunan sikkeler Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Kültürleri Bölümünden Doç. Dr. Cumhur Tanrıver ve Uzman Mehmet Önder tarafından okunmuştur. II. CONSTANTİUS (M.S. 337-361), Basım Tarihi: MS 346-350, Ön Yüz: Sağa doğru, inci diademli, giysili İmparator büstü, [DN CO]NS TAN-TIVS [PF AVG], Arka Yüz: Küre üstünde, sağa ayakta Phoenix (Anka kuşu), sağda yıldız, FELTEMP [REPAR] ATIO, (Felicium Temporum Reparatio “Mutlu zamanların yeniden kurulması”), Altta: ANS (Antiochia Darphanesi) II. CONSTANTİUS (MS 337-361), Basım Tarihi: MS 341-346, Ön Yüz: Sağa doğru, inci diademli, İmparator başı, [DN]CONSTANTIVS P[F AVG], Arka Yüz: Çelenk içinde dört satır halinde, VOT / [X] X / [MVL]T / [XXX], Altta: [SM] NB, (Nikomedea Darphanesi olabilir?)

³⁷⁴ CONSTANTİUS GALLUS (Caesar MS 351-354), Basım Tarihi: MS 351-35, Ön Yüz: Sağa doğru, çıplak, başlı giysili büst, [DN CONS]TANTI-VS NOB [CAES], Arka Yüz: Yere Düşmüş atlıya hücum eden Virtus sağ elinde mızrak, sol kolunda kalkan, sol boşlukta “r ”, [FELTEMP RE]PA[RATIO], {Felicium Temporum Reparatio “Mutlu zamanların yeniden kurulması”), Darphane harfleri görünmüyor.

³⁷⁵ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s.33.

³⁷⁶ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s.33.

³⁷⁷ Sağlamtimur, Tına Dergisi, s.33.

3.10.ZERZEVAN KALESİ

Zerzevan Kalesi Diyarbakır ili, Çınar ilçesine on üç kilometre uzaklıkta, Demirölçek Köyü'ne bir kilometre mesafede yer alan askeri yerleşimdir. Diyarbakır ve Mardin karayolunun kırk beşinci kilometresinde yer almaktadır ve yol seviyesinden yüz yirmi dört metre yükseklikteki kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Yüzeyde geniş bir alana yayılmış, kapladığı alan yaklaşık 60 dönüm olan yerleşime aittir. Zerzevan Kalesi, lokasyonu itibariyle önemli bir askeri garnizon yerleşmesidir.³⁷⁸

Diyarbakır havzası güney sınırında bir garnizon yerleşmesi olan Zerzevan Kalesi Mardin-Midyat Platosu ile Diyarbakır havzası sınırında, Suriye-Arabistan düzlükleri ile Diyarbakır havzasını, dolayısıyla Anadolu yüksek platolarını kavuşturan antik kral yolu üzerinde bulunur.³⁷⁹

Bu gün Zerzevan Kalesi'ni TC Kültür ve Turizm Bakanlığı adına, Diyarbakır Müzesi başkanlığında, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Aytaç Coşkun bilimsel danışmanlığında Ağustos 2014 tarihinde başlanan kazı, belgeleme ve yenileme çalışmaları ile yürütmektedir ve halen devam etmektedir. Kale ilk kez 1766'da Carsten Niebuhr tarafından ziyaret edilmiştir. Yerleşim yerini "Kasr Zerzaua" olarak adlandıran Niebuhr bazı yapılar hakkında bilgi vererek alanda yazıt bulamadığından bahsetmiştir. 1880 yılında Eduard Sachau da kale ile ilgili genel tanımlamalar yapmış. Kaleyi "Zarzaua" olarak adlandırmıştır. 1910 yılında ise Conrad Preusser da kale ile ilgili genel bilgiler vermiştir. 1911 yılında ise Samuel Guyer gözlemlerini bir inceleme yazısı olarak kaleme almıştır. Onunla birlikte seyahat eden kız kardeşi Hanna Schätti-Guyer de yerleşim hakkında kısa bilgiler vermiştir. Ancak Guyer kendinden önceki seyyahlar tarafından görülmeyen bir köyün varlığından da bahsedilmektedir. Günümüzde ise yerleşime bir kilometre mesafedeki Demirölçek Köyü, Guyer'in bahsettiği Zerzevan Kalesi'nde yaşayanlar tarafından kurulmuştur. 1890'larda ilk olarak bir ailenin

³⁷⁸ Aytaç Coşkun, **Zerzevan Kalesi / Roma'nın Sınır Garnizonu**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 19,Diyarbakır, 2017.(Sınır Garnizonu).s.10.

³⁷⁹ Sabri Karadoğan, Aytaç Coşkun, "Zerzevan Kalesi ve Çevresinde Jeomorfoloji Araştırmaları", **Diyarbakır Mekân, Toplum, Ekonomi**, (Ed. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ali Karakaş), Ensar, İstanbul,2018,s.3. (Jeomorfoloji).

kaleye yerleştiği ve sonrasında on yedi haneye ulaştığı bilinmektedir. 1967’de ise su sıkıntısı ve ulaşım zorluğu gibi nedenlerle köy halkı bugünkü Aşağı Konak Köyü’nün hemen yakınına Zerzevan’a oldukça yakın bir alana yerleşmişlerdir. Zerzevan ismi Kürtçe ’de ki altın kelimesinden türetilmiş, yerleşime adı köy burada bulunurken verilmiş olmalıdır ve seyyahların bahsettiği Zerzaua’nın uyarlamasıdır.³⁸⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarında Dâhiliye Vekâleti (İçişleri Bakanlığı) tarafından 1928 yılında yayımlanan köylerin listesinde “Kale-i Zerzevan” ismi bulunmaktadır. Günümüzde ınar’a bağlı olan Demirölçek köyünün eski ismi Kale-i Zerzevan olarak geçmektedir.³⁸¹

Kale ilk olarak kimler tarafından yapıldı bilinmemektedir. Asur kralları tarafından Mezopotamya’nın kuzeyine gerçekleştirilen seferler hakkında bilgi veren yazılı tabletlerde Diyarbakır- Mardin çevresindeki kaleler zikredilmiştir. A.T. Olmstead bu kalelerden ”Kinabu”nun Zerzevan Kalesi’ne denk geldiğini belirtirken; bir başka Batılı araştırmacı ise “Sarduri” kalesinin Zerevan Kalesi olduğunu iddia etmektedir. Kale hakkındaki en erken bilgiler o dönemde yaşamış olan ve Iustinianus Dönemi savaşlarını, binalarını ve tarihî olaylarını anlatan Tarihi Procopius’tur (MS 500-565). Porcopius, kaleme aldığı *De Aedificiis- Iustinianus’un Binaları* isimli eserinde, Pers tehlikesine karşın Doğu Roma (Bizans) İmparatoru I. Iustinianus (MS 527-565), Dara-Amida arasındaki birçok kaleyi yeniden yaptırdığı veya tahkim ettirdiği ve İmparator tarafından inşa ettirilmeleri nedeniyle de bu kalelere “Basileon” kaleleri denildiğini belirtmektedir. Antik yazar Procopius, Justinianos I döneminde (MS 527-565) Dara ve Amida arasında kalelerin yeniden inşa edilerek güvenli hale getirildiğinden ve zapt edilemez olduğundan bahsetmektedir. Procopius’un saydığı yeniden inşa edilen kaleler arasında Zerzevan’ı (Samachi) saymaması ilgi çekicidir. Bu durum yerleşimin I. Justinianos’dan önce inşa edildiğini akla getirmektedir. Genel kanı bu dönemde sınır güvenliği için kalelere büyük önem

³⁸⁰ oşkun, Sınır Garnizonu, s.17. İrfan Yıldız, Zekai Erdal, Dursun Yıldız, Erkan Koç, “Diyarbakır İli Ve İlçeleri Ortaçağ Ve Sonrasına Ait Mimari Ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması -2013, ına- Hani İlçeleri “.32. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gaziantep, 02-06 Haziran, 2014,s.402.(Araştırma Sonuçları).

³⁸¹ Anonim, TC Dahiliye Vekaleti, *Son Taksimati Mülkiyede Köylerimizin Adları*, İstanbul, 1928, s.593.

verildiğidir. Zerzevan'ın isminin günümüzde verildiği düşünüldüğünde, Zerzevan Kalesi'nin antik ismi ise Samachi'dir.³⁸²

Procopius'un bahsettiği bu kaleler ise Dara, Hasankeyf, Savur Mardin, *Lournês*, *Idriphthon*, *Atachas*, *Siphriüs*, *Rhipalthas*, *Banasymeôn*, *Sinas*, *Rhasios*, *Dabanas* 'dır . Ancak bu kalelerden hangisinin Zerzevan Kalesi olduğu belli değildir. Roma/Bizans dönemi yol ağının gösteren Tabula Peutinger'de, Tigranocerta (Erzen) Nusaybin arasında ve Sardebar'da kesişen iki güzergâh üzerindeki yerleşim birimleri zikredilmiştir.³⁸³

Adı geçen kalelerden bazılarının günümüzde hangi yerlere denk geldiği noktası tartışmalıdır. Tartışmalı yerlerden ikisi de Sardebar ve Sammachi'dir. Bu iki yerleşimden hangisinin Zerzevan Kalesi'ne denk geldiği üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. B.Henderson, Sardebar'ın Kale-i Zerzevan olduğunu iddia eden araştırmacılarıdır. M. Marciak ve M. Comfort Zerzevan Kalesi'ni Samachi olabileceğini yazmaktadır.³⁸⁴ Sammachi'nin Zerzevan Kalesi olduğunu iddia edenlerin en önemli kanıtı ise Kale ile Kerk (Göksu) arasındaki çayın isminin I. Dünya Savaşı öncesinde, İngiltere Savaş Ofisi tarafından hazırlatılan raporda "Shammerkh Chai" olduğudur ancak bu iddianın daha detaylı incelemeler sonunca çokta tutarlı olmadığı anlaşılmıştır.³⁸⁵

Mardin ve Diyarbakır arasında stratejik bir konumda bulunan Zerzevan kalesi. Aynı zamanda Zerzevan, Edessa'dan (Şanlıurfa), Nisibis'e (Nusaybin) kadar uzanan antik yol güzergâhında bulunmaktadır. Söz konusu antik yolu Sasani hükümdarları MS 359, 502 ve 604 yıllarında batıya yaptığı seferler sırasında

³⁸² A.T. Olmstead, "The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal", **Journal of The American Oriental Society**, s. 38, 1918, s.227, d.n. s.40. İrfan Yıldız, Zekai Erdal, Dursun Yıldız, "Çınar İlçesindeki Kültür Varlıkları ", **Medeniyetler Kavşağında Bir İlçe Çınar**, (Yusuf Kenan Haspolat Ed.), Ankara, 2015, TC Çınar Kaymakamlığı, (Çınar Kültür Varlıkları), s.27. Çoşkun, Sınır Garnizonu, s.21.

³⁸³ Procopius, **The Buildings of Procopius, Book II**, (İng. Çev.: H.B. Dewing), 1940, pg.130 dan aktaran , Yıldız ve diğerleri, Çınar Kültür Varlıkları, s.27.

³⁸⁴ Martin Comfort, **Roads on the Frontier Between Rome and Persia**, (University of Exeter, PhD Thesis), Exeter, 2008(Rome and Persia), s.328. İrfan Yıldız ve diğerleri, Çınar Kültür Varlıkları, s.27.

³⁸⁵ Comfort, Rome and Persia, pg. 111. Bernard W. Henderson , "Controversie in Armenian Topography: I. The Site of Tigranocerta", **The Journal of Philology**, Vol. 28, London, 1903, ss.119-120.

kullanmış ve Zerzevan Kalesi (Samachi) ile birlikte Amida (Diyarbakır) ele geçirilmiştir.³⁸⁶

MS 359 sonrası sınır güvenliği için garnizon kentler kurulmaya başlanmıştır. Ammianus Amida'da bu dönemde V. Parthica Lejyonu'nun bulunduğunu bildirmiş ve Sasani ordusunun önünden kaçan beş lejyonun ve bir bölük süvarinin de şehre sığındığını kaydetmiştir. Öncesinde küçük bir yerleşim olan diğer sınır garnizonu Dara kenti ise Sasani baskısı nedeniyle Anastasios I (MS 491-518) tarafından garnizon kent olarak seçilmiş ve MS 503-507 yıllarında inşa faaliyetleri yürütülmüştür. 639 yılında İslam orduları tarafından bölgenin fethine kadar yerleşim kullanılmış olmalıdır. İslamiyet'in yayılma sürecinde Amida ve Dara'da yerleşim devam ederken, Zerzevan'ın bulunduğu alan jeopolitik önemini kaybetmiş, yüksek bir tepede yer alması, ulaşım, su sorunu nedeniyle yerleşim yeri açısından avantajlı olmaması gibi nedenle de terk edilmiş, MS 639'dan itibaren 1890'lı yıllara kadar geçici barınaklar dışında alan kullanılmamıştır. Kale de yaşam 1982 yılına kadar devam etmiştir. Kalenin için de yaşamlarına devan eden Zerzevan Köyü sakinleri 1982 yılından kaleden indirilip Aşağı Konak Köyü'ne yerleştirilmiştir.³⁸⁷

Askeri bir kale olan Zerzevan kalesi düzgün olmayan oval bir plana sahiptir. 330 metre uzunluğunda ve en geniş yerinden ise 130 metre genişliğindedir. Kalenin kurulduğu tepedeki kayalık alan taş ocağı olarak kullanılarak surlar inşa edilmiştir. Tamamen kayalık bir zemin üzerinde yükselen Zerzevan kalesi kuzeyden güneye doğru eğimli bir araziye sahiptir. Bu iki uç arasında yaklaşık otuz metre kot farkı vardır. Kalenin içinde çeşitli ebatlarda mekânlar, ana kayanın oyulmasıyla inşa edilmiş onlarca sarnıç, düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen iki bölümlü bir sarnıç ve kilise yapısı bulunmaktadır.³⁸⁸

Kale üzerinde bulunduğu tepenin tüm yüzeyini kaplayan geniş bir alana yayılmaktadır ve üniteleri topografya ile uyum içindedir. Yapısal bir düzlükte bulunan tepenin kalker tabakalarının eğimli düzlemlerine bağlı olarak kuzeye doğru alçalan basamaklar şeklindedir. Bu nedenle en alçak tabaka basamağının yüzeyinin denizden yüksekliği 890 metre, bu gün kısmen ayakta olan burçların bulunduğu tabaka yüzeyinin yükseltisi ise 925 metredir. Zerzevan Kalesi'nin üzerinde

³⁸⁶ Çoşkun, Sınır Garnizonu, s.21.

³⁸⁷ Çoşkun, Sınır Garnizonu, s.21.Yıldız ve diğerleri, Araştırma Sonuçları, s.402.

³⁸⁸ Yıldız ve diğerleri, Araştırma Sonuçları, ss.402-403.

kurulduğu tepenin güneyindeki tepelik alan bu tepelerin yamaçlarında kalıntıları tespit edilen sunak, Kaya mezarları gibi yapılar ile bağlantısını sağlayan ortalama 900 metre de dar bir boyun mevcuttur. Çevresiyle sadece bu boyun ile bağlantı kurmasından dolayı kalenin güney ve doğu surları oldukça yüksek inşa edilmiştir. Bu boyun seviye açısından kalenin su ihtiyacını karşılayan ve yaklaşık 400 metresi ortaya çıkarılan su iletimi kanalının inşası ve suyun kaleye iletilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.³⁸⁹

Kale yerleşim konumu itibariyle bütün vadiye hakim, antik ticaret yolu üzerinde, geniş bir alanı kontrol altında tutan, stratejik bir Roma sınır garnizonudur. Bu askeri kimliğine rağmen su bakımından zengin vadide bulunması yerleşik ve tarımla uğraşan insanların sığınacağı bir yer konumuna da gelmiştir. Bu durumda Zerzevan'ın sadece askerlerin kaldığı bir yer değil, aynı zamanda sivillerin yaşadığı yer olarak da düşünülmesi gerekir. Surlarla çevrelenmiş yerleşimde kamu yapılarının bulunduğu güney alanda, gözetleme ve savunma kulesi (güney kule), kilise, yönetim binası, arsenal, kaya sunağı gibi mimari kalıntılar yer almaktadır. Kuzeyinde ise cadde-sokaklar ve konutlar takip edilebilmektedir. Konutların bulunduğu alanda aynı zamanda su sarnıçları, yeraltı ibadethanesi, yeraltı sığınağı, Mithraeum, henüz işlevi belirlenemeyen birçok yapı da tespit edilmiştir. Surların dışında ise yerleşime su sağlayan kanallar, sunu çanakları ve taş ocakları; nekropol alanında ise kaya mezarları ve tonozlu mezarlar bulunmaktadır.³⁹⁰

Savunma amaçlı inşa edilen surların girişi doğudan, iki büyük burcun arasından sağlanmaktadır. Doğu sur duvarlarında burçların fazlaca yapılması, kaleye tek girişin ve antik yolun bu bölümde yer alması, konumunun saldırıya açık bir topografik özelliğe sahip olmasındandır. Bütün yerleşim, yaklaşık 12-15 metre yüksekliğinde ve 2,1-3,2 metre kalınlığındaki surlarla çevrelenmiştir. 1,2 kilometre uzunluğundaki sur duvarlarına belirli aralıklarla yerleştirilmiş. Yerleşimin güneyinde dikkati çeken gözetleme ve savunma amaçlı üç katlı büyük kulenin 19,2 metreye kadar olan kısmı korunmuş, orijinal yüksekliğinin ise 21 metre olduğu tespit edilmiştir. Kulenin yamaç eğimine bağlı olarak alt kısmı dışa doğru yedi basamaklı

³⁸⁹Sabri Karadoğan, Aytaç Çoşkun, "Çevresel Koşulları ve Konumu Açısından Zerzevan Kalesi (Diyarbakır)", **Uluslar Arası Diyarbakır Sempozyumu Cilt 1**, 02-05 Kasım 2016, TC Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 18, Diyarbakır, 2017, (Çevresel Koşulları).s.119

³⁹⁰ Çoşkun, Sınır Garnizonu, ss.21-25.

kaide şeklinde inşa edilmiştir. Kulenin kuzey duvarında surun kule ile birleştiği yer rahat bir biçimde anlaşılabilmekte ve böylece sur yüksekliği hesaplanabilmektedir. Güney kulede gerçekleştirilen çalışmalarda yer altına doğru devam eden bir geçit tespit edilmiş ve bir bölümü ortaya çıkarılmış, fakat geçidin son kuşatmadan önce düzgün bloklar ve harç ile kapatıldığı görülmüştür. Aynı zamanda, burçlar arasında dışa çıkıntılı destek duvarları da bulunmaktadır. On adet burç ve iki kule bulunan kale de burçlar arasında dışa doğru çıkıntılı destek duvarları vardır. Surların bir bölümü özellikle doğu ve güney bölümlerinde ana kayanın oyularak belirli bir yüksekliğe kadar sur duvarı olarak kullanıldığı, üzeri düzlenerek duvarın kesme bloklardan oluşturulduğu görülmektedir. Surların inşasında özellikle güneydeki taş ocağı kullanılarak bloklar yerleşime taşınmıştır.³⁹¹

Kale de bulunan diğer mimari yapılar:

- Yeraltı ibadethanesi (MS 3yy Roma dönemi kaya mezarlarından dönüştürülmüştür),
- Kilise (MS. 6 YY),
- Kaya sunağı,
- Arsenal,
- Yeraltı sığınağı /depo (yerleşimin kuzey sur duvarına yakın bir alanda, 400 kişinin geçici olarak barınabileceği, ana kayanın oyularak oluşturulduğu yeraltı sığınağı bulunmaktadır. İki bölümden oluşan sığınak 5 havalandırmaya ve döner merdivenli bir girişe sahiptir. Her bir bölümü 14x3,5 m. boyutlarında olan sığınakın tespit edilen yüksekliği 4,3 m.'dir. Yapının savaş zamanı çevrede yerleşik tarımla uğraşan insanların kullanabileceği bir yapı, barış zamanında ise yiyecek deposu olarak kullanıldığı düşünülmektedir.³⁹²
- Konutlar,
- Mithraeum: Sığınakın hemen kuzeyinde yeraltına ana kaya oyularak inşa edilen yapı, 7 metre uzunluğunda, 5 metre genişliğinde, 2,5 metre yüksekliğinde 35 metre karedir. Yapının doğu duvarında ana kayaya oyulmuş sütunlar ve ortada büyük,

³⁹¹ Aytaç Coşkun ,”Zerzevan Kalesi Roma’nın Sınır Garnizonu”, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı 51, Mayıs 2016,(Zerzevan Kalesi),s.6.Coşkun, Sınır Garnizonu, s.28.

Aytaç Coşkun,2015 Yılı Zerzevan Kalesi Kazı Çalışmaları (2. Sezon) ,**38. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, TC Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü,23-24 Mayıs Edirne, 2016, (2015 Zerzevan).s.139.

³⁹² Coşkun, Sınır Garnizonu, ss.33-51.

yanlarda iki küçük niş bulunmaktadır. Ortadaki büyük niş etrafındaki iki sütunun üzerinden yükselen kuşak üzerinde boya kalıntıları izlenebilmektedir. Muhtemelen söz konusu kuşakta Mithras'a ait semboller bulunmaktaydı. Mithras'ın boğayı kurban ettiği sahnenin yer aldığı plaka da yine bu ortadaki büyük nişe konulmaktaydı. Doğu duvara Mithras'ın sembollerinden olan ışın tacı motifi de kazınmıştır. Küçük nişlerden birisinde oldukça düzgün oyulmuş su çanağı ve hemen önünde zeminde havuz bulunmaktadır. Su çanağı ile havuz duvarın içinden geçen bir kanal ile bağlantılıdır ve Mithras dini törenlerinde su kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca tavan kısmında simetrik olarak yapılmış dört adet hayvan bağlama yeri de bulunmaktadır. Bağlama yerleri Mithras ayinlerinde boğanın kurban edilmesi için kullanılmış olmalıdır. Yapı, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında tespit edilen ilk ve tek Mithras tapınağıdır. Yapının giriş kapısında ise yazıt ve semboller açık bir şekilde görülmektedir. Hristiyanlığın yayılması ile birlikte kiliseye dönüştürülmüş, Zerzevan Kalesi terkedildikten sonra da barınak olarak kullanılmıştır. Pers kökenli Mithras güneş tanrısıdır ve kültü güneş tapınımına dayanır. Ayrıca ışığın, savaşın, adaletin ve inancın da simgesidir. MS 2. ve 3. yüzyılda Roma İmparatorluğunda oldukça yaygınlaşmıştır. MS 4. Yüzyılda Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte ise önemini kaybetmiştir. Mithras dini Romanın egemen olduğu bütün topraklarda özellikle askerler arasında oldukça yaygındır.³⁹³

-Sarnıçlar: Yerleşimde su ihtiyacını karşılayan ana kayaya oyulmuş 54 sarnıç yapısı tespit edilmiştir.

-Su Kanalı: Kentin güneyinde, surların dışında yer alan ve 616 metre.'lik kısmı kazılarla açığa çıkarılan oldukça uzun kanal sarnıçlara su sağlamaktadır. Kanalin genişliği 51-68 santimetre derinliği ise 48-61 santimetre. Arasındadır.

-Mezarlar: Yerleşim alanı dışında ise farklı tip mezarlardan oluşan nekropol alanı bulunmaktadır ve burada genel olarak 3 tür mezar tespit edilmiştir. Bunlar tonozlu mezarlar, klineli ve lahit biçiminde oyulmuş kaya mezarlarıdır. Nekropol alanında yapılan çalışmalarda şimdiye kadar iki adet tonozlu mezar tespit edilmiştir. Bu mezarlardan ilki güney kulenin batısında, surlara yakın bir konumda yer alan mezar, diğeri ise yerleşimin güneyindeki diğer yüksek tepe üzerinde yer alan tek mekânlı

³⁹³ Çoşkun, Sınır Garnizonu, ss.33-53.

mezardır. Yerleşimin dışında, güney kulenin 88 m. güneyinde yer alan ana kayaya oyulmuş 2 mezar, gerçekleştirilen çalışmalar ile tamamen ortaya çıkarılmıştır.³⁹⁴

Kale içinde bulunduğu coğrafyadan dolayı Prehistorik ve Antik dönemlerden beri cazibe alanıdır. Çünkü içinde bulunduğu Diyarbakır havzası, toprak, iklim, su, savunma ve hammadde olanakları açısından elverişli koşullara sahiptir. Midyat kalkerleri tüm Mardin platosu ve çevresinde kırsal ve kentsel sivil mimaride olduğu gibi Zerzevan Kalesi için de önemli bir yapı malzemesi unsurudur. Birimin tabakalı oluşu hem yer altına doğru işlenmiş mekânların oluşturulmasında hem de taş ocaklarının işlenmesinde elverişli imkânlar sunmuştur.³⁹⁵

Surların bir bölümü özellikle doğu ve güney bölümlerinde ana kayanın oyularak belirli bir yüksekliğe kadar sur duvarı olarak kullanıldığı, üzeri düzlenerek duvarın kesme bloklardan oluşturulduğu görülmektedir. Surların inşasında özellikle güneydeki taş ocağı kullanılarak bloklar yerleşime taşınmıştır. Yerleşimin güneyinde dikkati çeken gözetleme ve savunma amaçlı üç katlı büyük kulenin 19,2 metreye kadar olan kısmı korunmuş. Yapılan çalışmalar sonucunda orijinal yüksekliğinin ise 21 metre olduğu tespit edilmiştir. 11,8 x 15,6 metre boyutlarında dikdörtgen formlu olan kulenin 8,6 metreye kadarlık kısmında duvar kalınlığı 3,2 metredir. Kulenin yamaç eğimine bağlı olarak alt kısmı dışa doğru yedi basamaklı kaide şeklinde inşa edilmiştir. Üç katlı olan kulede her bir kat kemerlerden oluşturulan tonozlar üzerine oturmuştur. Söz konusu yapının girişi ve içerisi taş ve moloz dolgu ile kapanmış. Kalede bulunan tünelin hemen girişinde, surların içine bakan havalandırma veya aydınlatma işlevi gören mazgal tarzda 44x56 ve 50x56 santimetre boyutlarında iki pencere vardır. Kulenin 2. katına çıkışı sağlayan ara noktada içten genişliği 41x59 santimetre boyutlarında mazgal şeklinde üçüncü bir pencere mevcuttur. Bu alanda ayrıca katlar arasındaki geçişi sağlayan basamaklar da vardır. Basamaklar ortalama 119 santimetre uzunluğunda, 17 santimetre yüksekliğinde, 31 santimetre genişliğindedir ve 1. kattan 2. kata çıkan basamaklar vardır. Sur içine açılan 115x190 santimetre. Boyutlarındaki kapı ve sur içine açılan kapının karşısındaki 1. kata açılan başka bir kapı daha vardır. Güney kulenin 1. katından aşağıya doğru devam eden, bindirme tekniği ile yapılmış tonoz tavana sahip, basamaksız bir alan bulunmaktadır.

³⁹⁴ Çoşkun, Sınır Garnizonu, ss.54-64.

³⁹⁵ Karadoğan ve diğerleri, Çevresel Koşulları, s.121.

Söz konusu penceresiz alanda bulunan iki niş aydınlatma amaçlı kandil konulması için yapılmış olmalıdır. Basamaksız ve yine döner biçimde devam eden geçidin düzgün kesilmiş büyük taş bloklar ve harç ile yerleşim terkedilmeden hemen önce kapatılmıştır.³⁹⁶

Kale tespit edilen on adet burcu tek tek ele alacak olursak eğer birinci burç kalenin güneyinde yer almaktadır ve yapının en büyük burcudur. Daha özenli yapılmıştır çünkü savunma yönünden kalenin en güçsüz yerinde bulunmaktadır. Burcun üst kısımları yer yer yıkılmıştır. Üç katlı olduğu tahmin edilmektedir. Beş sıra blok taş dizisi birbiri üzerine bir kademe geriye kaydırılarak basamaklı bir düzenlemeyle inşa edilmiştir. Burç bu düzenlemenin üzerinde yükselmektedir. İkinci burç kalenin güneydoğusundadır. Kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir forma sahiptir. Fazla bir yükselti mevcut değildir. Burcun temelindeki düzgün kesme taş bloklardan üçüncü sıra taş dizisinin dışa bakan köşesi boydan boya taş dizi ile çevrelenmiştir. Burç yükselerek cephede bir kademelenme oluşturulmuştur. Üçüncü burç Kale'nin doğusundadır. Dıştan kare içten yarım daire formundadır. Dördüncü burç üçüncü burcun hemen kuzeyindedir. Fazla bir kalıntı mevcut değildir. Ancak, yarım daire formunda olduğu anlaşılmaktadır. Beşinci burç kalenin kuzeydoğusunda ve büyük sarnıcın hemen doğusunda yer almaktadır. Dıştan kare planlıdır. Altıncı burç kalenin kuzeyindedir. Surun kademelenme yaptığı yerdeki burç, dikdörtgen şeklindedir. Güney duvarında giriş açıklığı bulunmaktadır. Yedinci burç kalenin tam kuzeyinde olup kuzeye doğru çıkıntı yapmaktadır. Dikdörtgen şeklindedir. Güneyinde giriş açıklığı vardır. Sekizinci burç kalenin batısında ve surun orta kısmındadır. Kare formdadır. Dokuzuncu burç kalenin güneybatısındaki burç, içten ve dıştan dikdörtgen şeklindedir. Doğusunda kapı açıklığı bulunmaktadır. Onuncu burç kalenin güneyinde I. burcun batısındadır. İçten ve dıştan yarım daire formundaki burcun kuzeyinde giriş kapısı vardır. Kapı içten yuvarlak kemerli, dıştan ise düz lentolu bir forma sahiptir.³⁹⁷

Son dönem turistik açıdan popüler olan Zerzevan kalesi yapılan yeni arkeolojik çalışmalar sonucunda gerek bu antik kentin mimari yapısı, gerek antik dönemde ki sosyo kültürel yapısı hakkında daha net bilgiler verecektir.

³⁹⁶ Coşkun, Sınır Garnizonu, s.28.Coşkun, 2015 Zerzevan, ss.128-128.

³⁹⁷ Yıldız ve diğerleri, Çınar Kültür Varlıkları, s.30.

Roma imparatorluğunun doğuda kurmak istediği iktidarı destekleyen yukarıda bahsettiğimiz bu antik dönem kaleleri. Bölgedeki kale-kent (şehir) ifadesini destekleyen ve yazılı kaynaklarda adından sıkça bahsedilen yerlerdir. Zira 363 Roma –Sasani barış antlaşmasından sonra Roma, Sasanilere karşı saldırı politikasından ziyade savunma politikasına geçmiştir ve elinde kalan kale kentlerini korumak adına bölgeye, yukarı Fırat havzası boyunca birçok irili ufaklı kaleler inşa etmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz kaleler Askeri Garnizon olarak Roma imparatorluğuna hizmet vermiş yerlerdir. Bu tampon bölgeler uzun yıllar tarih sahnesinde ilk çağlardan günümüze kadar birçok medeniyete de yurt olmuştur. Bu yüzden arkeolojik bulgulardan ziyade antik kaynaklalar bize yol göstermiştir. Bu antik kaynakları destekleyen arkeolojik bulgular Roma imparatorluğu için daha çok mimari unsurlardan ibarettir. Günlük kullanım

DÖDÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA SİSTEMİ

Kentleşme süreci beraberinde mimari devrimleri de getirmiştir. Temellerinin yerleşik hayata geçmiş ilk çağ uygarlıklarına dayanan savunma sistemi kamusal bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Üç tür kamu yapısı vardır: *İlki savunmaya, ikincisi dinsel ve üçüncüsü ise genel kullanıma yani faydacıl amaçlara yönelik yapılar. Savunma başlığı altında surların, kulelerin, kapıların ve düşman saldırılarına karşı direnmede kullanılan kalıcı yapıların tasarımı bulunur; dinsel yapılar, ölümsüz tanrılar için mabet ve tapınakları; faydacıl yapılar ise kamu yararına olan liman, çarşı, sütunlu revaklar, hamam, tiyatro, gezinti yerleri ve benzer düzenlemeleri içerir.*³⁹⁸

4.1. SAVUNMA MİMARİSİNİN ANADOLU'DAKİ GELİŞİMİ

Tarih boyunca medeniyetlerin kültürel ve fiziki varlıklarını koruyabilmesi için başlar da yaşam alanlarını çevresel faktörlerden yararlanarak koruma altına almışlardır. Ancak doğaya hâkim olmaya başladıktan sonra çevresel faktörlerin yanında inşa tekniklerini kullanarak kendi savunma alanlarını meydana getirmişlerdir.

Yerleşik yaşama geçtikten sonra ve bu yaşamı sürdürmek için koruma ve savunma stratejileri geliştirilmiştir. Sağlam temelli mimari yapılar bu stratejinin bir sonucudur. Savunma yapılarına en erken örnekler Anadolu'da Neolitik Çağ'da Çatalhöyük'te ve Hacılar'da görülmektedir. Çatalhöyük'te tam gelişmiş bir savunma duvarı yoktur. Hacılarda ilk kez MÖ 6. yy'ın 2. yarısında tabaka 2'de siper duvarı yer alır. Anadolu'da savunma sisteminin kurallı olarak uygulandığı ve en eski savunma sistemi Kalkolitik Çağ'da Mersin'de Soğuksutepe'de yer alır. Mersin Soğuksutepe'de yer alan ana duvar, taş döşeli dik bir yamacın eteğindeki bir taş temelin üstüne yerleştirilmiş olan 1,5 metre kalınlığındaki bir kerpiç duvardan oluşur. Bu kerpiç yapının üstünde 0.20 x 0.50 metre ölçülerinde bir yandan pencere

³⁹⁸ Vitruvius,s11.

görevinde olan, öte yandan diz çökmüş bir ok atıcısının okunu rahatlıkla fırlatabileceği kadar yüksekliği olan, dar açıklıklar vardır.³⁹⁹

Kentler kurulurken savunma amaçlı önce duvarlar daha sonra da surlarla etrafı çevrelenmiştir. Kullanılan malzemenin özelliğini çevresel koşullar belirler. Daha sonraki dönemlerde surların belirli noktalarına savunma amacından ziyade kuşatma kuleleri de yer alır. Kule ve burçlar ana yapı olan surların birer savunma ve saldırı parçası konumundadır. Tahkimat yapılarının en önemli ayağını oluşturan surlar, güney Levant'ta ilk kentlerin ortaya çıktığı dönemlerde ayırt edici özellikleriyle önem verilen yapı sistemleri arasındadır. Tel Bet Yerah'taki kazılar neticesinde ETÇ I ve ETÇ II'ye ait taş temelli kerpiçten tahkimat yapıların varlığı ortaya çıkarılmıştır.⁴⁰⁰

Anadolu'da maden kullanımı ile beraber girilen tunç çağları erken, orta ve yeni olmak üzere üç bölüme ayrılır. Erken tunç çağının Anadolu'sunun en önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Çanakkale yakınlarındaki Troya I yerleşmesidir. Kent ancak bir bölümü ortaya çıkarılan 90 santimetre çapındaki savunma surlar ile çevriliydi.⁴⁰¹

Troya deniz ticaretinin geliştiği bir merkez niteliğinde olması ve stratejik konumu bakımından dönemin diğer yerleşim yerleri arasında ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Kenti kuşatan savunma duvarlarının, dışa doğru çıkıntı yapan burçları, burçlarda mazgal delikleri ve odaları bulunmaktadır. MÖ 4000'den itibaren yapılmaya başlayan şehir surları, şehir büyüdükçe genişletilmiş ve tehlike yaklaştıkça güçlendirilmiştir. Batı Anadolu bölgesi içinde en erken döneme tarihlenen şehir surudur. Bu devirde tarıma dayalı önemli bir artı ürün birikimin olması, ticaretinin gelişerek yerleşme dokusu üzerindeki etkisini arttırması, kentlerin savunma sisteminin gelişimini gerekli kılmış, kerpiç sur duvarlarından, taştan yapılmış kent duvarlarına doğru bir geçiş ortaya çıkmıştır ve evler kenti kuşatan duvarlardan bağımsız hale gelmiştir. Bu geçişle birlikte kent duvarları, burçlar,

³⁹⁹ Rudolf Nauman, **Eski Anadolu Mimarlığı**, çev. Beral Madra, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2007.ss-245-247.

⁴⁰⁰ Yücel, ss.418-420.

⁴⁰¹ Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, Net yayıncılık, 9. Baskı, İstanbul,2007,ss.26-27.

burçlarda mazgal delikleri ve odaların yapıldığı gelişmiş savunma duvarları haline gelirken, yerleşmeler kale kent biçimine ulaşmıştır.⁴⁰²

MÖ 2.binlerin başlarında Anadolu ‘ da Kayseri yakınlarındaki Kültepe Şehrinin surları hemen hemen çember şeklindedir. Bu da bize geometrik olarak tasarlanmış bir kent savunma duvarının varlığını göstermektedir.⁴⁰³ Anadolu’da geniş bir alanda hâkimiyet kuran Hititler Hattuşaş (Boğazköy)’ın etrafını dayanıklı surlarla korumuştur. Askeri mimaride önemli ilerlemeler gerçekleştiren Hititler kendilerine özgü savaş taktik ve teknikleri geliştirmiştir. Saldırıdan çok savunmaya önem verilmiş, sur ile birlikte yer altı geçitleri kullanılmıştır. Hititlerden sonra Urartularda askeri mimaride yenilik olarak kale duvarlarının temelini ana kayaya oyulan düzgün sur yataklarına oturtarak yeni bir sistem ortaya koymuştur.⁴⁰⁴

Yunan şehir devletlerinde savunma üç aşamadan oluşmaktadır: istihkâm hattı (kaleler, kuleler ve duvarlar), surlar (şehrin etrafını çeviren surlar) ve iç kale olmak üzere⁴⁰⁵. İlk savunmada, düşmanın önce şehrin dışında yer alan tepelerdeki kale ve kuleler ile birlikte dar geçitleri kapatan duvarları geçmeleri gerekliydi. Kuleler çoğunlukla iki kale arasında konumlandırılarak bu şekilde haberleşme sağlanırdı. İkinci savunma olan surlar en önemli savunma noktası olduğu için aşılma bir şekilde sağlam inşa edilmekteydi. Surlar genellikle topografyaya göre şekillenirdi. Ovalarda kurulan şehirlerde ise dikdörtgene yakın planlar kullanıldığı görülmektedir. Üçüncü savunma ise akropolis’te yani iç kalede yapıldı. İç kaleler şehrin yaslandığı tepelerde bulunmaktaydı. Şehre hâkim olmak isteyen iç kaleyi de zapt etme zorundaydı.⁴⁰⁶

Çalışma konumuz olan Romanın savunma sistemine gelirsek eğer, Roma imparatorluğunda şehir suru kısmen önemini yitirmiş yol ağı üzerinde ve sınır

⁴⁰² Türkan Kejanlı, Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü**, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, İstanbul,2004 s. 2.

⁴⁰³ Nauman, ss.236-237.

⁴⁰⁴ Oktay Belli, “Urartular”, **Anadolu Uygarlıkları(Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi)**, Cilt 1, Görsel Yayınlar, İstanbul 1982, s.140. Macqueen J.G. **Hititler ve Hititler Çağında Anadolu**, çeviri Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001.ss.72-73.

⁴⁰⁵ Akarca, ss.118-132.

⁴⁰⁶ Yusuf Acioğlu, Çanakkale’deki Osmanlı Dönemi Savunma Yapıları, Doktora Tezi, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sanat tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale, 2013.ss.8-9.

bölgelerinde yapılan kaleler kullanılmaya başlamıştır. Roma imparatorluğunda savunma imparatorluk sınırlarını kuşatan kaleler ve onların arasındaki yol ağı ile sağlanmaktadır. Diğer bir savunma biçimi ise kare planlı sur içinde yine kare biçimli ünitelerden oluşan kastrumlardır. Anadolu'daki Roma kastrumları, Brussa (Bursa), Nicaea (İznik), Ancyra (Ankara), Caesarea (Kayseri) ve Iconium (Konya)'dır. MS. IV. yy.da Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra, Anadolu Doğu Roma'nın sınırları içinde kalmıştır. Sonradan Bizans adıyla tanımlanan bu dönemde IV. ve VI. yy.lar arasında şehirlerin etrafı surlarla kuşatılmıştır. Bunlardan biri Helenistik ve Roma döneminde de var olan İznik (Nicaea) surlarıdır. Bu dönemde şehirlerin genişletildiği ve yeni duvarların yapıldığına nadiren rastlanmaktadır. Yeni yapılan duvarların en önemlisi şüphesiz 408 ve 412-13 yılları arasında imparator II. Theodosius tarafından yaptırılan İstanbul (Konstantinopolis) surlarıdır. Bu surlar günümüze büyük ölçüde sağlam bir şekilde ulaşabilmiştir. İstanbul surları hendek, ön duvar (hisarpeçe) ve asıl duvar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Duvarları kesme taş ve tuğla malzeme ile almaşık teknikte inşa edilmiştir. Yatay düzlemde tuğla ve taşın belirli aralıklarla kullanıldığı bu almaşık teknik Batı Anadolu'daki diğer kalelerde de uygulanmıştır. Yine Bizans döneminde sınırları ve önemli noktaları korumak için farklı büyüklüklerde kare ya da dikdörtgen, bazen de araziye göre şekillenen düzensiz plana sahip kaleler yapıldığı görülmektedir. Bu yapılarda cephelerde ve köşelerde yuvarlak ya da köşeli kulelere yer verilmiştir. Kuleler bazen kapının iki yanında yer almaktadır.⁴⁰⁷

İslami dönemden günümüze kadar savunma mimarisi ve sistemi üzerine birçok değişim söz konusu olmuştur. Çalışmamızın temelini oluşturan Roma savunması mimari değişim ve gelişim yanında bir de siyasi olarak değişim içerisine girip kale kent koruma programlarını geliştirmişlerdir. Garnizon sistemi ve lejyonerlik bu programın unsurlarıdır.

⁴⁰⁷ H. Burcu Özgüven, **Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmet Kaleleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1997, s.12-17. Acioğlu, ss.8-10.

4.2. ROMA ERKEN İMPARATORLUK DÖNEMİ ASKERİ SAVUNMA SİSTEMİ

Roma İmparatorluğu Anadolu'ya girip burayı ele geçirdikten sonra kendi toprakları olarak kabul etmiştir. Bu toprakları korumak ve güvenliği sağlamak adına dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı sınırlarını korumak adına Anadolu'da buralara çeşitli büyüklükte askeri birlikler göndermiştir. Bu birlikler karşılaşılan olaylara göre zaman zaman farklı bölgelere intikal etmişler, bazen de bir bölgede askeri garnizonlarını kurarak yerleşmişlerdir. Bu garnizonlar özellikle Fırat boyunca dizilmişlerdir (Satala, Melitene, Samosata ve Zeugma gibi). Bu garnizonlar içerisinde askeri birlik olarak lejyonlar yerleştirilmiş ve bu birlikler bu garnizonlarda konuşlandırılmışlardır.⁴⁰⁸

Anadolu'nun doğusunda Parthlar'a, daha sonra doğudan gelen Alanlar'a ve diğer tehlikelere karşı Anadolu'yu koruma amacıyla askeri garnizonların tamamı Doğu sınırlarında kurulmuştur. Bu garnizonlara da lejyonlar yerleştirilmiştir. Lejyon kelimesi Latince *legere* seçmek, askere almak fiilinden türeyen ve seçilmiş asker anlamında Latince orijinali *legio* (çoğ. *legiones*) olan bir sözcüktür. Bu sözcük Roma ordusunda genel manada 4.000-6.000 mevcutlu piyade ve süvarileri içine alan büyük askeri topluluğu ifade etmek için kullanılmıştır. Lejyoner sözcüğü ise lejyonda görev alan sıradan askerleri ifade etmektedir. Askeri sistemle sivil yaşamın iç içe geçtiği Roma'da neredeyse hemen her yıl lejyonlar için asker kaydediliyor ve alımlar tekrarlanıyordu. Ancak bu alımlarda Roma'nın, siyasi ve askeri politikasına ve gelişim çizgisine uygun olarak sistemli bir program takip ettiği anlaşılmaktadır. Bir ordunun oluşturulması iki adımı kapsardı. Bunlardan ilki askerlerin kaydı ikincisi ise kaydı yapılan askerlerin çeşitli lejyonlara dağıtımıydı.⁴⁰⁹

Yerleştirildikleri bölgelerde bu lejyonlar aynı zaman da güvenliği sağlamaktadır. "Strata Diocletiana" diye bilinen savunma uygulaması gereği iki lejyonun konuşlandığı yer arasındaki uzaklığa göre, kimi zaman doğabilecek savunma zafiyetini önlemek amacıyla arazinin tomografik şartları göz önüne alınarak

⁴⁰⁸ Mehmet Bülent Şenoşçak, **Anadolu'da Roma Lejyonları Ve Askeri Birlikleri, Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya, 2014.s.185.

⁴⁰⁹ Şenol Yurdakul, **Roma Askeri Sistemi (MÖ753-MS 476)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Eski Çağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2013.s.75.

20–30 kilometre arayla Ala, Cohors adı verilen daha küçük birlikler yerleştirilmiştir. Fakat ele geçen arkeolojik buluntular içerisinde Suriye eyaletinde olduğu gibi “Strata Diocletiana” adının yazılı bulunduğu yazıtların ya da tuğlaların olmaması Anadolu’nun doğu sınırlarında Strata Diocletiana’nın uygulanmadığını düşündürmektedir. Fakat askeri birliklerin yerleşim yerlerinin konumlarından dolayı fiilen uygulandığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁰

Roma ordusu erken imparatorluk döneminde üç bölümden oluşuyordu. Bunlardan birisi Lejyonlar (=Legio; çoğulu Legiones), ikincisi Yardımcı Birlikler (=Auxilia) ve üçüncüsü Roma’da ya da yakınlarında yerleştirilmiş olan bölümdü. Sonuncusu Praetoria Muhafız Alayı (=Cohors Praetoria), İmparatorun Atlı Muhafızları (=Equites Singulares Imperatoris), Kent Muhafızı (=Cohors Vrbi), itfaiye Birliği (=Vigilis) ile Misenum ve Ravenna’daki Donanma’dan oluşuyordu. Diğer ikisi, yani Lejyonlar ve Yardımcı Birlikler, merkezden çok uzaktaydılar. Onlar, Augustus’tan itibaren genellikle Castris (çoğulu Castra) ve Castellum (Çoğulu Castella) denilen daimi karargâhlara sahip oldular. İlki lejyonların, ikincisi Yardımcı Birliklerin karargâhıydı.⁴¹¹

Lejyonlar ilk dönemlerden itibaren asli fonksiyonları olan saldırı ve savunma görevlerinin yanı sıra konuşlandıkları bölgelerde istihbarat, devriye ve polis görevini yerine getirerek bayındırlık faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Lejyonlara numara ve unvan verilmesi uygulaması farklı bölgelerde aynı numaraya sahip lejyonların birbirine karıştırılmasını önlerken birlik ruhunun gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Romalıların ilk askeri teşkilatlanma dönemlerinden itibaren yurttaş lejyonları yüksek oranda piyadelerden oluşmuş süvarilerin oranı çok düşük kalmıştır. Ancak imparatorluğun geç döneminde süvari oranı dikkat çekici bir biçimde artış göstermeye başlamıştır. Bu durum muhtemelen imparatorluk sınırlarının değişik noktalarındaki tehditlere karşı seri bir biçimde hareket edebilecek seyyar müfreze birliklerinin oluşturulmasıyla ilgili bir durum gibi görünmektedir. Sayı ve güç olarak Lejyonların tarihsel süreçte incelendiğinde ilk başlarda 2 lejyonun MÖ 311 yılı itibariyle ise 4 lejyonun hizmette olduğu, bir lejyon gücünün de 6.000 kişiden oluştuğu söylenebilir. Ancak lejyonu oluşturan asker sayısı dönemsel ve bölgesel

⁴¹⁰ Şenocak, ss.184-185

⁴¹¹M. Kaya, Roma Lejyonerleri, s.88.

koşullara göre değiştiği için standart lejyon gücünün 4.200 piyade ve 300 süvari şeklinde gerçekleştiği yönünde izlenim vardır. Lejyon sayısı sınırlar genişledikçe zamanla atış göstermiştir. MÖ 31 yılında 60 olan lejyon sayısı daha sonra 28’de sabitlenmiştir. Sayılar değişmekle birlikte MS ilk iki yüz yıl boyunca 28-33 lejyon kuvvetinin muhafaza edildiği görülmektedir. Geç dönemde en azından Diocletianus zamanında 59 lejyonun ve net olmamakla birlikte 600-650.000 kişilik askeri gücün olduğu söylenebilir. Diocletianus döneminde ortaya çıkan *dux*’lar ise sınır eyaletlerindeki valilerin daha önceki kumanda rolünü üstlenerek valilerin mesailerini sadece idari işlere harcaması için oluşturulmuştur. Ancak genel olarak düşünüldüğünde imparatorluk döneminin tüm zamanları ve tüm bölgeleri için geçerli kumanda yapısının olmadığı az da olsa bölgelere göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır.⁴¹²

Roma askeri ordugâh inşası tarihsel süreçte önemli yer tutmuştur. İlk dönemlerden itibaren sefere çıkan ordunun geceyi güven içerisinde geçirebileceği ve dinlenebileceği ordugâh inşa etmeden çadırına geçmemesi Roma askeri başarısının önemli faktörlerinden birisi olarak değerlendirilmektedir. Ordunun barınacağı alanın etrafını toprak yükselti ve hendeklerle çevirme uygulaması en azından Polybios zamanı itibariyle kalıplaşmış daha sonra standart hale gelmiştir. Muhtemelen cumhuriyet yönetiminin son dönemlerinden itibaren ordunun uzak bölgelerde kışı geçirebileceği ordugâh tipi ortaya çıkmış nihayetinde Augustus’la birlikte sınır hatları üzerinde daimi ordugâhlar yaygınlaşmıştır. Polybios’un anlatımı esas alındığında ordugâhların düzenli caddeleri, bir plan dâhilinde yerleştirilmiş çadır ve ibadet ve pazar yeri gibi yapılarıyla büyük bir kasaba görünümünde olduğu söylenebilir.

Ordugâh yerinin seçiminde güvenlik açısından sorun yaratmayacak, su, yiyecek ve yakıt temininin kolay olduğu lokasyonlar tercih edilmiştir. Daimi orduya geçişle birlikte imparatorluğun *limes* hattı üzerindeki kale ve istihkâm yerleşimlerinin sayısı artmıştır. Bu kale ve istihkâmlar hastane, hamam, tiyatro eklentileriyle daha karmaşık yapılar olma özelliği kazanmıştır. MS 1. yüzyılın son

⁴¹² Yurdakul, ss.600-615.Şenocak, s.185.

çeyreğinden itibaren taş yapı tekniği yaygınlaşmıştır.⁴¹³ Hadrianus ve Antonius Duvarları da üzerlerinde kale ve istihkâm yapılarını kapsamıştır. Diocletianus dönemi, doğuda büyük çaplı savunma hattı istihkâm projesiyle dikkat çekmektedir. Anadolu içinde bulunan askeri birlikler ise temel olarak ana yolların kesiştiği bölgelerde yol güvenliğini sağlamak amacıyla konuşlanmışlardır.⁴¹⁴ Dönemin sınır savunma hattının daha sağlam ve yüksek duvarlı inşa edilmesi ve surlar üzerine mancınıklar yerleştirilmesi sınırlardaki yoğun tacizlere karşı alınmış tedbir gibi görünmektedir. Asya ve Afrika gibi topraklarda ise sürekli sınır savunma hatlarının olduğuna dair bilgi bulunmamakla birlikte buralardaki kervan yolları ile vahalar lejyonların desteğine bağlı kalan müfreze birlikleri ya da yerel elitler aracılığıyla korunmuş olmalıdır. Yine imparatorluk döneminde geçmişin klasik kare tipi ordugâh planının yanı sıra topoğrafyanın imkân tanıdığı ölçüde dikdörtgen, dairesel ve köşelerde kavisli kale planlarının da yaygınlaştığı görülmektedir.⁴¹⁵

Bu askeri savunma sistemi İmparatorluğun uzun yıllar Anadolu'nun birçok bölgesinde siyasi ve fiziki olarak varlığını sürdürmesini sağlamıştır. MS 1. yüzyılın son çeyreğinden itibaren taş yapı tekniği yaygınlaşmıştır. Hadrianus ve Antonius Duvarları da üzerlerinde kale ve istihkâm yapılarını kapsamıştır. Diocletianus dönemi, doğuda büyük çaplı savunma hattı istihkâm projesiyle dikkat çekmektedir. Dönemin sınır savunma hattının daha sağlam ve yüksek duvarlı inşa edilmesi ve surlar üzerine mancınıklar yerleştirilmesi sınırlardaki yoğun tacizlere karşı alınmış tedbir gibi görünmektedir. Lejyonerlerin oluşturduğu doğu Anadolu'daki daimi ordugâhlara geç roma erken Bizans dönemlerinde Zerzevan kalesini örnek verebiliriz. Bu daimi ordugâhların lojistik yapısı incelendiğinde Zerzevanın jeopolitik konumu ile örtüştüğü görülmektedir. Yukarıda incelediğimiz Roma Kaleleri bir bütün olarak incelendiğinde Romanın sömürü eyaletleri ve sınır kaleleri olarak dengeli bir siyasi duruş sergilemektedir. Şenocak'ın tezinde belirttiği gibi Roma Anadolu'yu/ lojistik merkez olarak kullanmıştır.⁴¹⁶

⁴¹³ Güneş Cüneyt, Bizans Anadolu'sunda Askeri Ve İdari bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar), Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Muğla,2018.s.15.

⁴¹⁴Şenocak, ss.610-615.

⁴¹⁵ Şenocak, s.611.

⁴¹⁶ Şenocak, s.617.

Yukarı Dicle boyunca konuşlanan askeri yerleşim birimlerinden bahsedecek olursak eğer. Bu bölgede bulunan lejyonların yanında equites denilen atlı birlikler de savunmayı güçlendirmek adına bulunmaktadır. I. yy dan II. yy. sonlarına kadar Roma Güneydoğu savunma hattı Fırat üzerindeki Melitene , Samosta ve Zeugma gibi askeri karakterli uç kalelerle yapılmaktaydı. Ancak Septimus Severus döneminde Sınır hattı Dicle hattına taşınması ile bölgede Nisibis,Rhesaine,Singara gibi kent karakterli yerleşimler askeri olarak yeniden organize edilmiştir ve Dicle boyunca bir dizi uç kale inşa edilmiştir.⁴¹⁷

Septimus Severus tarafından oluşturulan lejyonlara Dicle hattı boyunca önem arz eden kentler ev sahipliği yapmıştır. Dicle boyunca yer alan savunma hattında bir parçası olan Ilısu Kalesi Çattepeye kuş uçuşu 20 kilometre uzaklıktadır. Çattepe höyüğünde elde edilen arkeolojik bulgular Ilısu Kalesinin atlı birliği olduğunu düşündürmektedir. Bu savunma hattı boyunca konuşlanan uç kalelerin ev sahipliği yaptığı lejyonlar şunlardır: Legio II.Flavia, Legio V ve VI Patricia dır.⁴¹⁸

Roma askeri sistemi çöküşü ise bir seferden olmamıştır. Krallıktan imparatorluğa dönüşmesinde olduğu gibi kademe kademe gerçekleşmiştir. Zaman zaman yapılan düzenlemeler imparatorluğun sadece ömrünü uzatmıştır. Doğu yarısı ise merkezi idarenin uzak bölgelerde kontrolü sağlayabilmesi, sınır uzunluğunun çok uzun olmaması, zengin vergi kaynaklarıyla askeri insan gücü bulmakta zorlanmaması ve saldırılara daha az maruz kalması gibi nedenlerle askeri kurumlarıyla birlikte 1453 yılına kadar ayakta kalmayı başarmıştır.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Ökse ve Diğerleri, ss.403-404.

⁴¹⁸ Ökse ve Diğerleri, ss.403-406.

⁴¹⁹ Şenocak, s.617.

SONUÇ

Mezopotamya coğrafyasında ilk çağlardan buyana yaşamış birçok medeniyetin izleri özellikle Dicle ve Fırat çevresinde belirgin bir şekil de görülmektedir. Çünkü insanoğlu yaşamın su olduğunun bilincindedir. Öncelikle ihtiyaç dâhilinde seçtikleri bu coğrafi yerleşim bir süre sonra jeopolitik bir önem kazanarak önemli ticaret yollarını üzerinde barındırmıştır.

Decker da ,“Bizans Doğusu’nda Ekonomi ve Sınır Yerleşimleri” adlı arkeoloji destekli çalışmasında. Neolitik çağdan itibaren çeşitli toplulukların yerleşim alanı olan. Tigris-Euphrates koridorunun, Geç Antik Çağ ve Erken Bizans dönemlerinde de bu özelliğini devam ettirdiğini ve bu geçiş koridorunun doğudaki tehlikelere karşı bir sınır teşkil ettiğini ancak bunun yanında tarımsal alanların ortaya çıktığını, tarıma bağlı olarak nüfus artışının olduğunu ve mücadelelere rağmen tarımsal ve ticari faaliyetlerin devam ettiğini anlatmaktadır.

İlk çağlarda insanoğlu kendini doğaya karşı savunmak ve korumak için yine doğanın onlara sunduğu mağaraları kullanmışlardır. Gelişim sürecinde artık doğaya bağımlı hale gelmeyip kendi barınağını yaparak yaşamını artık kontrol altına almaya başlamıştır. Neolitik köy devrimi ile beraber komin yaşamda barınma, beslenme ve savunma düşüncesi ile oluşturdukları konutların mimari tasarımı savunma sisteminin ilk temellerini atmıştır. Artan nüfus ile beraber kentleşme sürecine girilmiştir. Bu süreçte insanoğlu artık bir birine rakip olmuş bölgesel iktidarın peşine düşmüştür. İktidar mücadelesi onları ciddi savunma sistemlerini keşfetmeye yönlendirmiştir.

Anadolu da yapılan arkeolojik kazılar ışığında; Paleolitikten günümüze kadar birçok medeniyete kucak açmış bu topraklar jeopolitik konumu dolayısıyla Romanın da ilgisini çekmiştir. Ayrıca Asya ve Avrupa arasında bir köprü niteliği taşıması siyasi kaderini önemli noktada etkilemiştir.

Antik dönem yazarlarının çokça bahsettiği Yukarı ve orta Fırat havzası eski çağlar boyunca devletlerin doğal sınırı olarak kullanılmıştır. İçinde bulunduğu bu coğrafi konum Fırat ve Dicle nehirlerinin tarihsel önemini artırıp bölge ve çevresinde yoğun bir kentleşme, şehirleşme sürecini kendiliğinden hazırlamıştır. Karadan ve nehirden ulaşımın sağlanması ticaretin gelişmesine sebep olmuştur. Hızla büyüyen ve gelişen batıda Roma imparatorluğu sınırlarını ticaret ağını büyütme adına

doğuya doğru genişletmeyi düşünmüştür. Anadolu'nun doğusunda bulunan Parthlar ve sonrasında tarih sahnesine çıkan Sasaniler de aynı düşünce ile batıya doğru genişleyip ticaret ağalarını elinde bulundurmayı amaçlamıştır. İşte bu karşılıklı çekişmeler hem Roma İmparatorluğunu hem de Parth ve Sasani hanedanlığını geri dönüşü olmayan uzun yıllar sürecek olan bir dizi savaşın içine çekmiştir.

Sasani Devleti'nin Anadolu ile ilişkisi elbette sadece savaşlarla sınırlı değildi. Onlar aynı zamanda kültürel olarak da Anadolu'nun doğusu üzerinde önemli bir etkiye sahiptiler. İlk bölümde Parthlar'ın Anadolu'nun doğusundaki maddi varlıkları üzerine arkeolojik kazı ve gözlemlere dayanarak bazı tespitler yapılmıştı. Sasani hanedanının İran'da Parthlara karşı verdikleri iktidar mücadelesinde başarılı olduktan sonra Anadolu'ya yönelmesi açıkça Parth Devleti ile Roma arasında uzun yıllar boyunca tesis edilen sınırları (zaman zaman değişiklik göstermiş olsa bile) koruma endişesiyle ilgiliydi. Sasaniler bu durumla yetinmeyip iki imparatorluk arasındaki sınırların ötesinde Anadolu'nun içlerine doğru yıkıcı yağma ve işgal seferleri de düzenlemişlerdi. Sasanilerin günümüz Anadolu coğrafyasına yaptıkları seferler için birkaç güzergâh bulunmaktaydı. Bunlar doğuda Armenia, Armenia'nın güneyinde Cizre ve yakın çevresi üzerinden veya batıya doğru Suriye üzerinden Mardin'den Antep'e kadar olan bir güzergâhtı. Bu açıdan özellikle Nusaybin her iki imparatorluk arasında uzun ve kanlı savaşların yaşandığı bir kent olarak kayıtlara geçmişti. Çoğu defa her iki imparatorluk arasındaki uç sınır Nusaybin olarak kabul ediliyordu. Ancak maalesef Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki yerleşmelerde fakat özellikle Dicle'nin doğusundaki yerleşmelerin çok azında kazıların yapılmış olması varsayımlar üzerinden hareket etmemizi zorunlu kılmaktadır. Hatta çoğu bulgunun yüzey araştırmalarına dayandığı da ifade edilmelidir. Sasaniler'in Anadolu'nun doğusunda hükmettikleri yerlerde bile arkeolojik buluntuların kısır kalması İran/Sasani Devleti'nin bölgeye bakış açısının sınırlarını da göstermektedir. Arkeolojik olarak Cizre ve Silopi'de ki bazı yerleşmelerin diğerlerinden ayrı tutulması gerekmektedir. Dicle nehri kontrol noktaları Sasanilerin Kuzey Mezopotamya'da en fazla önem verdiği coğrafyaydı. Muhtemelen Cizre/Bezabde Sasanilerin Anadolu'daki en önemli ticaret ve sınır merkezlerinden biriydi. Fırat Nehri'ne kadar birçok bölge savaş veya antlaşmalar yoluyla zaman zaman ele

geçirilmiş olsa bile asıl olarak Cizre/Bezabde çevresi doğrudan İran'ın bir parçası sayılıyor olmalıydı.

Tez çalışmam da Güneydoğu Anadolu bölgesinde halen daha ayakta duran birçok şehir ve kale, Bizans-Sasani mücadelesinin gerektirdiği şekilde inşa edilmiş ve o yüzyılların tanığıdır. Diyarbakır'ın muazzam surları, bugün köy olan ancak geçmişte bu mücadele uğruna yoktan var edilen mühim garnizon şehri Dara, Bizans'ın önemli sınır kalesi. Hasankeyf, Sasanilerin ellerinde tutmak için büyük çaba sarf ettiği Nusaybin ve bölgedeki daha nice kale, bu devrin mücadelelerinin ne denli şiddetli geçtiğinin günümüze ulaşan şahitleridir.

Güneydoğu Anadolu'da Roma dönemine gelindiğinde özellikle Dicle ve Fırat hattı boyunca konuşlandırılan kaleler ya daha önceki medeniyetlerin inşa ettiği sistemli kalelerin üstüne kendi kültürlerinden ve teknolojilerinden eklemeler yaparak geliştirmişlerdir ya da direk kendi seçtikleri merkezi bir yere Roma kalesi olarak inşa etmişlerdir. Düşmanın karakteristik yapısına ve kullandığı silahlara göre de şekillenen kaleler de Roma'nın karakteristik özellikleri vardır. Özellikle batıda başlayan ancak Anadolu topraklarında güçlenen Roma imparatorluğu Güneydoğu Anadolu'da batıdan daha farklı bir yapılanma içerisindeydi. Roma için sömürge yerleşimi olan Anadolu doğuya ilerlerken yol boyunca ihtiyaçlarını karşılayacak merkezler haline gelmiş ve doğuda ki ticaret merkezlerine giden yolları da kontrolü altına almıştır.

Mezopotamya da Roma döneminde inşa edilen bu kaleler daha çok askeri bir üs olarak kullanılmış ve batıdaki Roma'ya kaynaklar sağlamıştır. Ancak bir süre sonra haberleşme ve lojistikte sıkıntılar çıkmaya başlamıştır. MS 395 yılında Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayırmıştır. Doğu Roma'nın bir parçası olan Mezopotamya ciddi iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Roma doğuya doğru genişleme politikası güderken Doğu'daki medeniyetler de Batıya doğru ilerleme düşüncesineydi. Şiddetli çatışmaların yaşandığı bu topraklar maddi manevi savunma güdüsü ile güçlü ve sağlam duvarlarla çevrelenen kaleler inşa etmiştir. Bu güçlü savunma hatlarının en son örneğini A.Tuba Ökse ve ekibinin son dönemde yapmış oldukları Ilisu Baraj Sahasında yürütülen kazılar görmekteyiz. Bu bölgede ortaya çıkarılan güneydoğu Anadolu'nun en engebeli bölgesinde yer alan uç kale Ilisu Köyünün kuzeyindeki düzlükte açığa çıkarılmıştır. Etrafı surlarla çevrili dörtgen planlı bu kale de diğer

kalelerden farklı olarak Roma dönemine ait günlük kullanım kapları, atlar için içinde arpa kalıntıları olan çömlekler ve askerlerin beslenmesi için ekmek arpa nohut depolanmıştır. Ökse Ilısu kalesini anlattığı Mardin Müzesi destekli kitabında Ilısu Kalesi ne yakın höyüğün sırtında bulunan Zeviya Kavla ve Kliokki Rabiseki gibi yerleşim yerlerinden de bahsetmiştir. Ancak bu iki yerleşim de kırsal bir topluluk yaşamıştır. Öksenin bu Ilısu kalesinde bulunan pişmiş toprakların benzerlerinin roma ve ege bölgesine uzanan geniş bir yayılım alanında bahseder bu günlük kullanım kapları Roma ve Ege bölgesindeki Roma kalelerinde de kullanıldığı anlaşılmıştır. I. Ve II. Patricia Lejyonuna bağlı olan bu kale tezimde bahsettiğim diğer Roma kelerinden farklılık göstermektedir. Kale mimarisi olarak benzerlik gösterse de tezimde bahsettiğim kalelerde bulunan günlük kullanım araç gereçleri ile benzerlik göstermemektedir. Tezimde bahsettiğim kalelerde daha çok yerel özellikli günlük kullanım eşyasının bulunması bu kalelerde yaşayan kişilerin yerel halk olduğu ancak kalenin yönetiminin ve savunmasının Roma egemenliğinde olduğunu anlaşıyor.

Roma imparatorluğunun ordugâh şehirleri kurmada ki en önemli unsurlarından biri olan jeopolitik konumun stratejik önemi (yüksek bir tepe üstünde ve geniş alanı görebilen yerler) dikkate alınarak inşa edilmiştir. Kullanılan yapı malzemeleri de çevrede en çok bulunan ve kaynak açısından sıkıntı yaşanmayacak kayalarından yapılmıştır. Yapıların genel de dış yüzünde ve özellikle burçlarda kesme taş örgü tekniği, iç yüzünde ise daha çok iri birimlerden oluşan kaba yonu taş örgü tekniği kullanılmıştır. Bu taşların harcı olarak “Roma Betonu” denilen harç kullanılmıştır. Yapının daha sağlam ve dayanaklı olmasını sağlamaktadır. Roma Kaleleri genel de ya dik bir yamaçta ya da liman şehri olarak Çattepe örneğindeki gibi su kenarında inşa edilmiştir. Kale kapıları ve burçlar bir birini izleyecek şekilde ve haberleşmeyi sağlayacak açıda inşa edilmiştir. Genel de kale hendeklerle çevrelenmiştir. İki ve ya üç katlı inşa edilir. Bazı yapılarda kale içinden dışarı doğru giden bir tünel ya da sığınak mevcuttur. Bölge de bu kalelerin mimarisinin tam olarak ortaya çıkması açısından yapılan kazılar devam etmektedir. Zerzevan kalesinde yapılan çalışmalar bu durumun en güzel örneklerindendir.

Savunma mimarisi içinde kendini geliştiren Kale; Roma imparatorluğu dönemin de Güneydoğu Anadolu’da sadece fiziki olarak bir savunma içine girmemiş olup aynı zamanda bölgesel olarak toprak parçalarını da egemenliği altına alıp

savunmuştur. Sınırları korumak adına yapılan bu idarî ve askerî düzenlemelerin, İslâm fetihlerinin imparatorluk sınırlarına ulaşmaya kadar varlığını devam ettirdiği, İslâm saldırılarının sonucu olarak Yakındoğu’da genel olarak “*sınır birlikleri olarak*” tanımlanan *limes* askerlerinin, topraklarını terk ettiği ve bir kısmının hayatta kalarak Anadolu’nun içlerine çekildikleri tahmin ediliyor. İslam akınları, kısa bir sürede Anadolu’nun güney bölgelerine ulaşmış ve Toros ve Anti-Toros Dağları iki devlet arasında “doğal” bir sınır olarak kalmıştır.

KAYNAKÇA

Acioğlu Yusuf, Çanakkale’deki Osmanlı Dönemi Savunma Yapıları, Doktora Tezi, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sanat tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale, 2013.

Alican, Mustafa. “Meyyafarkini İsmi Üzerine Bir Soruşturma”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı 27,2012,ss.1-21.

Adontz, Nicolas, **Armenia in Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System**, İng. çev. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1970.

Ahunbay, Metin, “Dara-Anastasipolis”, **XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I Kitabı**, Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990, Ankara, 1991, s. 391-397.

Ahunbay, Metin, “Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları”, **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I Kitabı**, Çanakkale 27-31 Mayıs 1991, Ankara, 1992, ss. 197-203.

Atlan, Sabahat. **Roma Tarihi’nin Ana Hatları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basım Evi, İstanbul, 1970.

Arabacı, Nuray. **III. Yüzyılın İkinci Yarısından İlk İslam Fetihlerine Kadar El-Cezire Bölgesi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Elazığ,2012.

Akarca, Aşkıldil. **Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması**, Ankara Türk Tarih Kurumu,3. Baskı, Ankara, 1998.

Akbulut, İlhan. **Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul,1998.

Akşit, Oktay. **Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27-MS 395)** ,Cilt II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,1985.

Akurgal, Ekrem. **Anadolu Uygarlıkları Kitabı**, Net yayıncılık, 9. Baskı, İstanbul, 2007.

Akyüz Gabriel. **Nusaybin'deki Mar Yakub Kilisesi ve Nusaybin Okulu**, Mardin Kırklar Kilisesi Yayınları Mardin, 1998,

Algaze, Guillermo. **Dicle ve Fırat Yüzey Araştırmaları Projesi Kitabı 1988**, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Antalya-18-23 Mayıs 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1990,s 391-404.

Anonim, TC Dâhiliye Vekâleti, **Son Taksimatı Mülkiyede Köylerimizin Adları Kitabı**, İstanbul, 1928.

Aydın, Gazi. **Süryani Kroniklerine Göre Bizans Sasani Savaşlarının Mezopotamya Şehirlerine Etkisi: Nusaybin Örneği (IV- VII. Yüzyıllar)**,Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye de Yaşayan Diller Enstitüsü Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Mardin, 2017.s.61.

Badger, George Percy, **Nestorians And Their Rituals with the Narrative of Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844**, vol. I-II, London, 1852.

Ball, Warwick, **Rome in the East – The Transformation of an Empire**, New York 2002.

Barman, Nurcan. “Cumhuriyetten İmparatorluğa Geçiş Sürecinde Roma’da Yaşanan Siyasi ve İdari Yapıdaki Değişim ve Dönüşümler”, **International Journal of Social Sciences and Education Research**, Ankara, 2015.ss.884-895.

Barrow, Reginald H.**Romalılar**, çev. Ender Gürol, İz Yayıncılık, İstanbul,2006.

Oktay Belli, “Urartular”, **Anadolu Uygarlıkları(Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi)**, Cilt 1, Görsel Yayınlar, İstanbul 1982.

Beysanoğlu, Şevket. **Anıtlar ve Kitabelerle Diyarbakır Kent Kitabı**, Cilt 1, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Ankara, 1998.

Bivar, Adam D. H. “The Political History Of Under The Arsacids”, **The Cambridge History Of Iran**, Cilt: 3, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Bilgiç, Emine .“M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur’un Roma İmparatoru Valerianus’u Esir Alması “, **Mediterranean Journal of Humanitiesmjh**. 2010.ss.25-39.

Bilgiç, Emine. **Geç Roma İmparatorluk Çağında Roma-Sasani İhtilafları: Roma’nın Doğu Sınırları**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2012.

Boadwright, Mary T. ,Daniel Gargola, R. J. A. Talbert, **The Romans From Village to Empire**, New York, 2004.

Boran, Ali. “Diyarbakır Kalesi”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır Valiliği Kùltür ve Sanat Yayınları -3,Diyarbakır.2011.

Boran, Ali. “Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi”, **VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, (7-8-9 Nisan 2003, İstanbul), İstanbul 2006, 53-56.

Bulduk, Abdùlgani. **El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi**, Ed.Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ,2004.

Buckingham, J. S. **Travels in Mesopotamia**, London, 1827.

Burgan, Michael. **Empire of Ancient Roma**, New York 2009.

Bury, J. B., **A History of the Roman Empire (From Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius 27 B.C.-180 A.D.)**, New York, 1893.

Cambel, Halet. R. J. Braidwood, "İstanbul Cihacago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış", **Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Kitabı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1980, ss.1-31.

Can, Birol ve Nihat Erdoğan. "Dara Bizans - Sasani Sınırında Bir Garnizon Kenti ve Kazıları", **Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı Kitabı**, Hazırlayan Hasan Kasapoğlu-Mehmetali Yılmaz, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2014.

Can, İzzetin. **Cizre Kalesi Kazılarında Ele Geçen 12.-14. Yüzyıla Ait Bir Grup Sırlı Seramiğin Arkeometrik Karakterizasyonu**, Batman Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Arkeometri Anabilim Dalı, Batman, 2019.

Croke, Brian-Crow, James, "Procopius and Dara", **Journal of Roman Studies**, vol. 73, (1983), s. 143-159.

Connoly, P. , **Tiberius Claudius Maximus: The Legionary**, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Coşkun, Aytaç. "2014 Yılı Zerzevan Kalesi Kazı Çalışmaları (İlk Sezon)" ,**37. Kazı Sonuçları Toplantısı Kitabı**, Cilt 1, TC Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 2016, ss.101-128.

Coşkun, Aytaç. 2015 Yılı Zerzevan Kalesi Kazı Çalışmaları (2. Sezon), **38. Kazı Sonuçları Toplantısı Kitabı**, Cilt 1, TC Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Edirne, 2016, ss.125-150.

Coşkun, Aytaç.”Zerzevan Kalesi Roma’nın Sınır Garnizonu”, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı 51, Mayıs 2016,ss.6-9.

Coşkun, Aytaç. **Zerzevan Kalesi / Roma’nın Sınır Garnizonu Kitabı**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 19,Diyarbakır, 2017.

Coşkun, Aytaç. 2016 Yılı Zerzevan Kalesi Kazı Çalışmaları, **39. Kazı Sonuçları Toplantısı Kitabı**, Cilt 2, TC Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa, 2017,ss.405-422.

Comfort, Martin. **Roads on the Frontier Between Rome and Persia**, University of Exeter, PhD Thesis, Exeter, 2008.

Çelik, Mehmet. **Edessa’dan Urfa’ya Kitabı**, Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Yayınları 1, Cilt 2,Ankara, 2007.

Çevik, Adnan, “İlkçağlardan Orta Çağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)’nin Tarihi Coğrafyası”, **Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya) Kitabı**, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, Hazırlayan İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, 141-155.

Çevik, Adnan. Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen,I. **Uluslararası Batman Ve Çevresi Tarihi Kültür Sempozyumu Kitabı**, Ed. Salim Cöhce, Adnan Çevik,Batman,15 Nisan 2008,ss.242-256.

Çevik, Adnan. **XI-XIII. yüzyılda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi Kitabı**, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2012.

Çevik, Adnan. “Diyarı Bekir’in Tarihi Coğrafyası”, **Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Özet Kitapçığı**, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 2016.s40.

Çevik, Adnan, Süha Konuk, Dicle Nehri Ekseninde Roma İmparatorluğu'nun İdari Teşkilatlanması Ve Sasani Mücadelesi", **XVII. Türk Tarih Kongresi Kitabı**, Ankara, 2014,ss.533 -544.

Adnan Çevik – Süha Konuk, "Roma-Sâsâni Mücadelesinden İslam Hâkimiyetine Kadar İdil ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası", **Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 2011,ss.19-33.

Çıdam, Feride Burcu. **Diyarbakır Kent Dokusunun Turizm Ve Rekreasyon Kaynaklarının Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi**, Ankara Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Ankara, 2007.

Dalkılıç Neslihan. F. Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Kalesi" ,**Diyarbakır Kültür Envanteri Kitabı, Cilt 1**, Diyarbakır Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Diyarbakır, 2011.ss.16-20.

Delil, Nefel. **Roma -Part Savaşları Işığında Doğu Siyaseti ve Toprak-Sınır Mücadeleleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir,2018.

Demircioğlu, Halil. "Roma Devleti'nin Eyalet Sistemi Hakkında 1 Sistemin esas ve Özellikleri", **Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara, 1957.ss.443-459.

Demircioğlu, Halil. **Roma Cumhuriyet Tarihi**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,2011.

Diakov, Vladimir ve Nikolaevich Kovalev. **İlkçağ Tarihi**, Cilt 2, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap,2015.

Dikici, Radi. **Bizans İmparatorluğu Tarihi (Şu Bizim Bizans-Byzantium 330-1453)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013.

Duygu, Zafer. **Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslâm, Siyasî Tarih**, Divan Yayınları, İstanbul 2017.

Erdoğan, Nihat. **Anastasiopolis Dara Antik Kenti The Ancient City Of Dara**, Ed. Nihat Erdoğan, Mardin Müze Müdürlüğü, Mardin, 2014.

Erdoğan, Nihat, Alp, M., Kozbe, G., 2014, Cizire İç kale 2013 Yılı Kazıları, **Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu Kitabı**, Mardin, 2014.

Erkanal, Hayat, “Mezopotamya’ya Açılan Kapı: Nusaybin”, **Geçmişten günümüze Nusaybin: Sempozyum Bildirileri Kitabı**, Ed. Kenan Ziya Taş, 27-28 Mayıs 2004, Ankara 2009, 5-16.

Ezrak, İbnu'l. **Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi Artuklular Kısım**, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

Eyice, Semavi. “Kale”, **İslam Ansiklopedisi**, Türk Diyanet Vakfı, Cilt 24, İstanbul, 2001, ss. 234-242.

Frangipane, Marcella. **Yakındoğu'da Devletin Doğuşu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, çev. Z. Zühre İlkelen, İstanbul, 2002.

Freeman, Charles. **Mısır Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**, çev. Suat Kemal Angı, Dost Yayınları, Ankara, 2003.

Gabriel, Albert. **Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler**, çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınevi, Ankara, 2014.

Gibbon, Edward, **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire**, vol. I-VIII, Philadelphia, 1804-1805.

Güneş Cüneyt, Bizans Anadolu'su'nda Askeri Ve İdari bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar), Doktora Tezi,Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,Muğla,2018

Göyünç, Nejat. “On altıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Tarih Araştırma ve Dokümantasyon, Sayı 7, 1968, s. 76-80.

Ali İhsan Ünay, Hasan Böke, Fuat Gökçe, Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunları, **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, 2005/1 (22.1),Ankara, ss.27-55.

Güven, Diler Tamer. **Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve LexIulia Aldulteris Coercondis**. İstanbul, Homer Kitapevi,2007.

Haspolat Evren, Hasankeyf: Tarihi, Tarihi Eserleri Yasal Konumu ve Geleceği. Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi, Sayı: 5-6, 2005,ss.19-23.

Hasol, Doğan. **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Yem Yayınevi, İstanbul 1998.

Henderson, Bernard W. “Controversie in Armenian Topography: I. The Site of Tigranocerta”, **The Journal of Philology**, Vol. 28, London, 1903.ss.99-121.

Holmes, W. G., **The Age of Justinian and Theodora**, vol. I-II, London, 1907.

Hüsrev, Nasır-ı. **Sefername**, çev. Abdülvehap Tarzi. ,Dünya Edebiyatından Tercümeler, Şark İslam Klasikleri:22, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1967.

Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,1960.

İplikçioğlu, Bülent. **Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

Judah B. Segal, **Edessa (Urfa)**, Çev. A. Arslan, İstanbul, 2002.

Kaçar, Turhan. “Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu”, **I. Uluslar Arası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu Kitabı**, Ed. Ali Bakkal, I. Cilt, Şanlıurfa, 23-30 Nisan 2006, ss. 107-119.

Kaçar, Turhan. ”Anadolu’da Sasaniler Ve Romalılar MS 226-363 Emperyal İdeoloji Ve Kriz”, **Tarih Dergisi**, Sayı 47, İstanbul, 2009, ss. 1-22.

Karaaslan Saldırgan, Gizem. **Cizre İç Kale Kazısı Lüle Buluntuları (2013-2016)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2019.

Kaçar, Turhan, “Mezopotamya’da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin’in Düşüşü”, **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, (26-27-28 Mayıs 2006), ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006.

Karadoğan, Sabri, Aytaç Coşkun. “Çevresel Koşulları ve Konumu Açısından Zerzevan Kalesi (Diyarbakır)”, **Uluslar Arası Diyarbakır Sempozyumu Kitabı**, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 18, Diyarbakır, 2017.

Karadoğan, Sabri, Aytaç Coşkun ,”Zerzevan Kalesi ve Çevresinde Jeomorfoloji Araştırmaları”, **Diyarbakır Mekân, Toplum, Ekonomi Sempozyumu Kitabı**, Ed.İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ali Karakaş, Ensar, İstanbul, 2018.

Kaya, Mehmet Ali. “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’in Siyasal Düzenlemeleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sayı 1, Ege Üniversitesi, 1998. ss.163-173.

Kaya, Mehmet Ali .“Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İÖ 92- İS 4)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt 19,1 Temmuz 2004. ss.73-86.

Kaya, Mehmet Ali .“Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt 24 sayı, 38, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara, 2005.ss.11-30.

Kaya, Mehmet Ali .”Roma Lejyonerleri ve Anadolu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi XXIV/37**, Ankara,2005, ss.87-98.

Kaya, Mehmet Ali. **Roma’nın Afrikalı İmparatoru Septimus Severus**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,2.baskı, İstanbul,2008.

Kılıç, Taner. “Nusaybin’in Fiziki Coğrafya Özellikleri”, **Geçmişten günümüze Nusaybin: Sempozyum Bildirileri Kitabı**, Ed. Kenan Ziya Taş, 27-28 Mayıs 2004, 391-402.

Konuk, Süha. **VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası**, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 20012.

Kozbe Gülriz, **Batman İli Kültür Envanteri**, Ed. Gülriz Kozbe, III. Cilt, Batman valiliği, Batman,2017.

Kozbe, Gülriz. Güngör, Akarcan. Uygarlıklar Kavşağında Cizre-Silopi Ovasının Erken Tarihi, **Silopi Uluslar Arası Sempozyum Bildirileri**, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Birinci baskı, Mardin, 2018.ss.47-88.

Kozbe, Gülrüz ve Güngör, Akarcan. Cezire Bölgesinin Muhkem Kalesi: Cizre, **Selçuklu Kaleleri ve Savunma Yapıları Sempozyumu**, 20-22 Kasım, 2015, Sinop. (baskıda),

Kozbe, G., Gök S., 2015, Cizre Kalesi Orta Çağ Barbutin Ve Kalıba Baskı Bezemeli Sırsız Seramikleri, **XI. Akademi Uluslararası Orta Çağ Ve Modern Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri**, 19-24 Ekim, Antalya, 2015.

Kozbe, Gülrüz., The Excavations in the Citadel of Cizre Castle (Bir- ca Belek), Ed. Rolf A. Stucky, Oskar Kaelin, Hans-Peter Mathys, **Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East**, University of Basel, 2014, (baskıda).

Köroğlu, Kemalettin. **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Kejanlı, Türkan. **Anadolu’da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, İstanbul, 2004.

Konuk, Süha. “Geç Antik Çağda Amida’nın Ortaya Çıkış Süreci ve Roma –Sasani Mücadelesindeki Rolüne Dair Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Kitabı**, Cilt 1, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, Ekim 2017.ss.155-164.

Köse, Teslim. **Diyarbakır Kalesi ve Surları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 1997.

Kütük Ahmet. **Ortaçağda Nusaybin Bölgesinin Siyasal, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu**, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı, Şanlıurfa, 2006.

Kütük Ahmet. **Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin’in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu (IV.-Yüzyıl)**, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2012.

Kütük Ahmet. “Bizans İmparatorluğu’nun Alternatif İstihkâm Şehri: Dara (Anastasiopolis) Kuruluş Ve Günümüze Kadarki Durumu”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı:2, Elazığ, 2013.ss.69-85.

Laflı, Ergün, “Helenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma-Erken Bizans Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi: Şavi Höyük VI. Roma ve Geç Roma Erken Bizans Çağları Pişmiş Toprak Buluntuları”, **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya Kitabı**, Hazırlayan. İbrahim Özcoşar, İstanbul, 2007, s. 51-80.

Laflı, E. “Eskiçağ ’da Cizre Arkeolojisi ve Tarihi”., Ed. M.N. Doru., **Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri**. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul,2012.

Magie, David. **Anadolu ’da Romalılar I.Attalos’un Vasiyeti**, Çev. Neziha Başgelen, Ömer Çapar Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.

Malalas, John. **The Chronicle of John Malalas**, (tr. E. Jeff rey, M. Jeff rey, R. Scott), Melbourne 1986. Malalas, XII, 308, 17.

Macqueen J.G. **Hititler ve Hititler Çağında Anadolu**, çeviri Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001.

McGeough, K. M. **The Romans**, New York and London, 2009.

Melek. Ali, Abdullah Demir **Dini Değerleri ile Diyarbakır Kent Kitabı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Diyarbakır, 2009.

Memiş, Ekrem. **Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar**, Ekin Yayınları, Ankara 2007.

Mıynat, Ali. **Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf**, Yüksek lisans Tezi ,Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,2008.

Mommsen, Theodor. **A History of Rome under the Emperors**, Taylor and Francis, London, 1992.

Nasıroğlu Mehtap. **Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin Ve Çevresi,(Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı, Şanlıurfa,2010.

Nauman, Rudolf. **Eski Anadolu Mimarlığı**, çev. Beral Madra, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2007.

Norwich, J.Julius. **Bizans I Erken Dönem (M.S. 323-802)**, çev. Hamide Koyukan, Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.

Oluş Arık, **Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent Kitabı**, İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

Ostrogorsky, George. **Bizans Devleti Tarihi**, çeviri Fikret Işıltan,Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1981.

Olmstead, Albert T.“The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal”, **Journal of The American Oriental Society**, 38, 1918.ss.209-263.

Ödekan, Ayla. “Kale”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, Cilt 2, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul,1997.

Ökse, A. Tuba. Nihat Erdoğan, **Ilısu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Kazıları III Roma İmparatorluk Dönemi ve Orta-Yakın Çağ Yerleşmeleri**, Ed. A. Tuba Ökse, Nihat Erdoğan, Mardin Müzesi,2018.

Örnek, Yasemin. II. Constantius Döneminde Roma İmparatorluğu (Dini Ve Siyasi Tarihi),**Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2013.

Özcoşar, İbrahim. **Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya**, İstanbul, 2007.

H. Burcu Özgüven, **Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmet Kaleleri**,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1997.

Özcan, Kevser Taşdöner. “Augustus Dönemi’nde Armenia: Roma-Parth Hâkimiyet Mücadelesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara, Cilt:33, Sayı:56, 2014. ss.55-72.

Parry, Oswald H., **Six Months in a Syrian Monastery**, London, 1895.

Rawlinson, George. Seven **Great Monarchies of the Ancient Eastern World**, vol. I-III, New York, 1875.s.73.

Rawlinson, George. **Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı: Part İlhanlığı**, çev. Süreyya Ülker, 2. Baskı, Teknografik Matbaacılık, İstanbul, 1988.

Roux, Patrick Le. **Roma İmparatorluğu**, çev. İ. Yerguz, Kültür Kitaplığı: 40, Tarih: 12, 2. Baskı, Dost Yayınları, Ankara, 2006.

Shiel, J. Notes on a Journey, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, cilt. 8, 1838, s.79-80.

Saint Ephraemı Syrı, **Carmina Nisibena**, (Fr. çev. G. Bickell), Lipsiae, 1866.

Sage, M. **The Republican Roman Army A Sourcebook**, New York and London, 2008.

Sağlamtimur, Haluk. Atila Türker, “ Çattepe Höyük “ ,**Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, Ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, İzmir, 2012.ss.66-76.

Sağlamtimur, Haluk.”Dicle Kıyısında Geç Roma Dönemine Tarihlenen Bir Kale Ve Nehir Limanı” ,**Tina Denizcilik Arkeoloji Dergisi**, sayı 2, 2014,ss.28-39.

Sağlamtimur, Haluk, Ali Ozan, H. Sağlamtimur, A. Ozan, “Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı / Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı”, **TINA Denizcilik Arkeoloji Dergisi 8**, 2017, 26-39.

Sağlamtimur, Haluk. İnan Aydoğan, ”Çattepe Höyük”, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı 60,2017, Sayı, ss.83-87.

Sağlamtimur, Haluk, Ali Ozan, Ahmet Uhri. **İlsu Barajı Kurtarma Kazıları Kitabı**, Birinci Baskı, Batman Müzesi, Batman, 2018,ss.241-261.

Santasuosso, Amedeo. **Storming The Heavens Soldiers, Emperors And Civilians in the Roman Empire**, USA, 2001.

Saltuk, Secda. **Antik Çağda Hipodromlar, Circuslar**, Ege Yayınları, Basım:1,İstanbul, 2001.

Sevim, Ali, “Suriye Selçukluları Tarihi”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye diyanet vakfı yayımları, Ankara 1965.

Southgate, Heratio, **Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, State of Christianity in Turkey**, New York, 1844.

Sözen, Metin, Uğur Tanyeli. **Sanat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1992.

Sözen, Metin. **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, Diyarbakır'ı Tanıma Ve Turizm Derneği, İstanbul,1971.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. **İslam Şehirleri**, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Streck, M, **“Erzen”** , İ.A., IV., İstanbul 1998.

Şenoşcak, Mehmet Bülent. **Anadolu’da Roma Lejyonları Ve Askeri Birlikleri, Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya, 2014.

Şeşen, R. , **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, Ankara, 1993.

Şimşek, Mehmet. “Süryani Kaynaklarında İdil”, **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri Kitabı**, Ankara, 2010.

Tacitus, Gaius Cornelius. **The Annals**, Ed. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rouse, A. Post ve E. H. Warmington, çev. John Jackson, Cilt: 2-4, Harvard University Press, Loeb, London, 1962.

Taylor, J. G. “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, cilt. 35, 1865, s. 32.

Tekin, Adil. **Anadolu Tarihinin Taşlarla Yazıldığı Kent**, Basımevi İşletme Müdürlüğü, Diyarbakır, 1997.

Tekin Oğuz. **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Tekin, Oğuz. **Helen ve Roma Tarihi**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.

Tezcan, Mehmet .“**Tigranakerta İle Silvan/Mayperkat’ın Birleştirilmesi Ve Silvan’nın Durumu**”, Mardin Artukulu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2008.

Tezcan, Mehmet. “İpek Yolunun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemeesi”, **Uluslar Arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı 3:1, Erzurum 2014, ss. 96-123.

Tekçam, Tamay. **Arkeoloji Sözlüğü**, Alfa Yayınları, Basım: 1, İstanbul, Kasım 2007.

Theodoret, **History of the Church From 322 to The Death of Theodoret of Mopsuestia, A.D. 427**, (İng. çev. With Memoirs of the Authors) London, 1854.ss.124-125.

Thorpe, Martin. **Roma Mimarlığı**, çev. Rıfat Akbulut, Homer Kitabevi,2.Baskı, İstanbul, 2012.

Tuncel, Metin **Bugünkü Diyarbakır**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Tuncel Metin. “Nusaybin”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 33, Ankara,2003,

Tuncel, M., Özaydın, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8,1993.

Top, M., Şırnaktaki Ortaçağ ve Sonrası Mimarisi Üzerine.). **Uluslar arası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu**. Ed. M.N. Doru, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara,2010.ss.321-341

Uluçam, Abdüsselam, Hasankeyf Kazıları 2005, **28. Kazı Sonuçları Toplantısı, II Kitabı**, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Ankara, 2007.

Vasılıev, A. A. **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, çev. Arif Müfid Mansel,1.cilt, Ankara, 1943.

Velibeyoğlu, Jale, j. Schachner, A. Schachner, “Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları”, **İhsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 'Yılı Çalışmaları Kitabı**, Ed. N.Tuna, Jale Velibeyoğlu, Ankara, 2002, s.794.

Villey, Michel. **2000 Roma Hukuku Güncelliği**, çev. Bülent Tahiroğlu, Der Yayın evi, İstanbul,2017-10.

Vitruvius. **Mimarlık Üzerine On Kitap**, çev. Suna Güven, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı,4. Baskı,2005.

Yalçinkaya Dursunbey. **III. Ve VII. Yüzyıllar Arasında Nusaybin**, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Muğla,2010

Yalçın, Osman. **Diyarbakır**, Özyürek Yayınları, baskı 6,İstanbul, 1981.

Yıldız, Âdem. **Kaleler Şehri Osmaniye Kent Kitabı**, Osmaniye Valiliği Yayınları, Ankara 2007.

Yıldız, İrfan, Zekai Erdal, Dursun Yıldız, Erkan Koç. “Diyarbakır İli Ve İlçeleri Ortaçağ Ve Sonrasına Ait Mimari Ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması -2013, Çınar- Hani İlçeleri “.32. **Araştırma Sonuçları Toplantısı Kitabı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gaziantep, 2014.ss.401-422.

Yıldız, İrfan. Zekai Erdal, Dursun Yıldız, “Medeniyetler Kavşağında Bir İlçe Çınar”,**Çınar İlçesindeki Kültür Varlıkları Kitabı**, Ed.Yusuf Kenan Haspolat, Çınar Kaymakamlığı, Ankara, 2015, ss.26-42.

Yıldırım, Ercüment. **Pers Hâkimiyetinin Bitiminden Bizans Hâkimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya, 2011.

Yıldırım, Ercüment” Roma – Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, **Uluslar Arası Tarih Ve Sosyal Araştırma Dergisi**, Sayı: 7,Ankara,2012.ss.45-64

Yıldırım, Ercüment. “Roma İmparatorluğu’nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt:13,sayı:4,Eskişehir,2013,ss.167-182.

Yıldırım, Ercüment .“Carrhae Yenilgisi ve Roma’nın Doğu Politikasına Etkileri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya,2013.ss.261-272.

Yıldırım, Ercüment. “II. Şapur’un 359 Yılındaki Amida Kenti Kuşatmasında Roma Ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5,Sayı 23,s.455-475.

Yılmazçelik, İbrahim .“XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları”, **1.Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu Kitabı**, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s.30-48.

Yurdakul, Şenol. **Roma Askeri Sistemi (MÖ753-MS 476)**,Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Eski Çağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara,2013.

Yurttaş, Hüseyin. “**Hasankeyf’te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimarî Eserleri**”, **Türkler, VIII**, Ankara 2002.

Yücel, Çağatay. “Savunma ve Saldırı Sistemi Olarak Kulelerin Tarihsel Gelişimi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, No: 70, , Autumn I, 2018, ss 417-434.

Zeydan, Corci. İslam Uygarlıkları Tarihi, Cilt 1,İletişim Yayınları, İstanbul,2004.

Wheeler, E. L. “The Army and the Limes in the East”, **in: A Companion to the Roman Army**, P. Erdkamp (ed.), USA 2007.

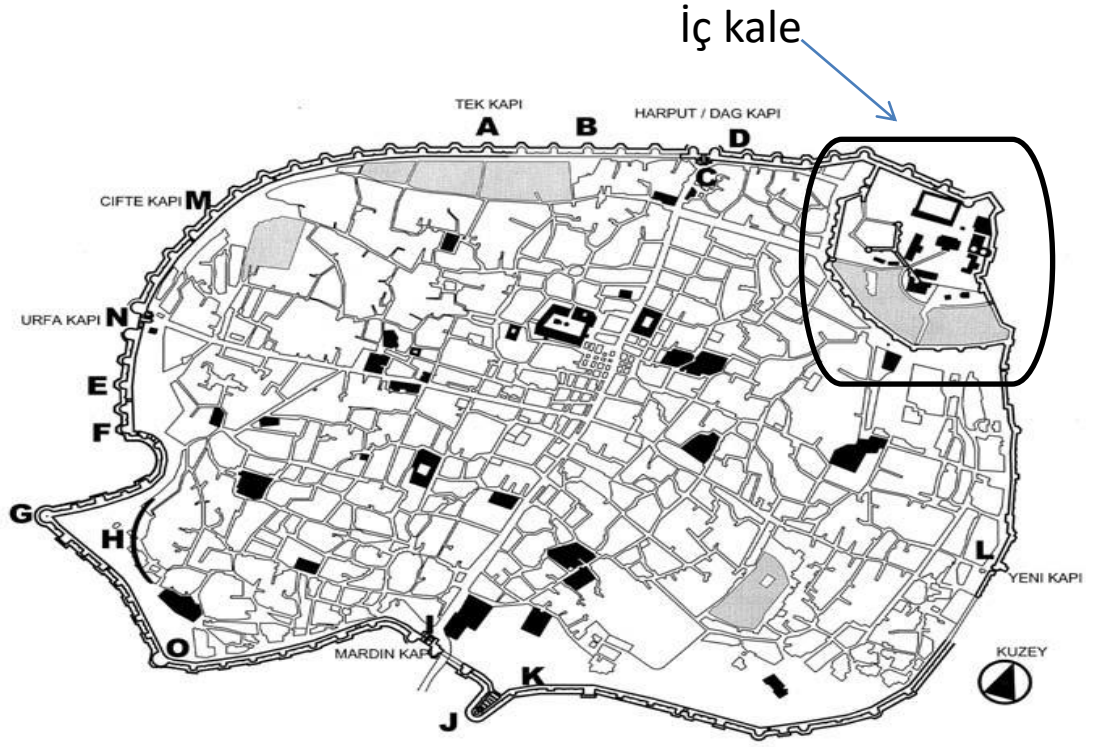
Wheeler, M. **Roma Sanatı Mimarlığı**, çev. Zeynep Koçer Erdem, Homer Kitabevi, İstanbul,2004.

EKLER

Ek 1: Şekiller

Şekil 1:-Amida kalesi planı (Algaze)

Şekil 2: Diyarbakır kalesi güncel fotoğraf

Şekil 3:Amida kalesi 1973 yılı fotoğrafı

Şekil 4: Nusaybin Roma dönemi sur duvarları kalıntıları

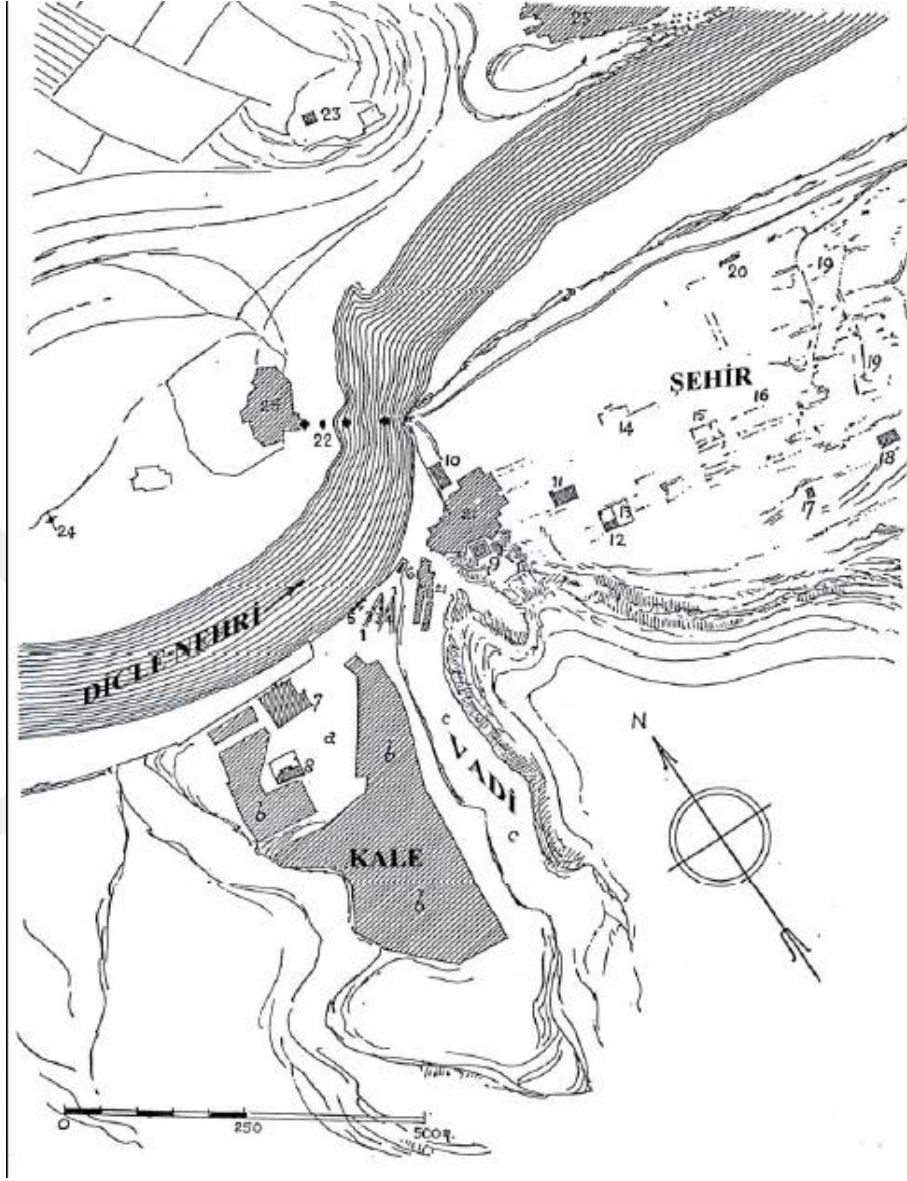
Şekil 5: Nusaybin Roma dönemi sur duvarları kalıntıları

Şekil 6: Nusaybin Roma dönemi sur duvarları kalıntıları

Şekil 7:Hasankeyf şehir planı

Şekil 8: Hasankeyf kalesi güncel fotoğraf (2017)

Şelik 9 : Hasankeyf kalesi Roma rönemi sur kalıntıları

Şekil 10:Dara Roma dönemi duvar kalıntıları

Şekil 11: Dara Roma dönemi duvar kalıntıları

Şekil 12 : Dara Roma dönemi duvar kalıntıları eski görünüm

Şekil 13: Martyropolis (Silvan) Roma dönemi sur duvarları kalıntısı

Şekil 14 : Martyropolis (Silvan) Roma dönemi sur duvarları kalıntısı

Şekil 15:Bazabde (Cizre –Şırnak) Roma dönemi sur kalıntıları

Şekil 16: Bazabde (Cizre –Şırnak) Roma dönemi sur kalıntıları

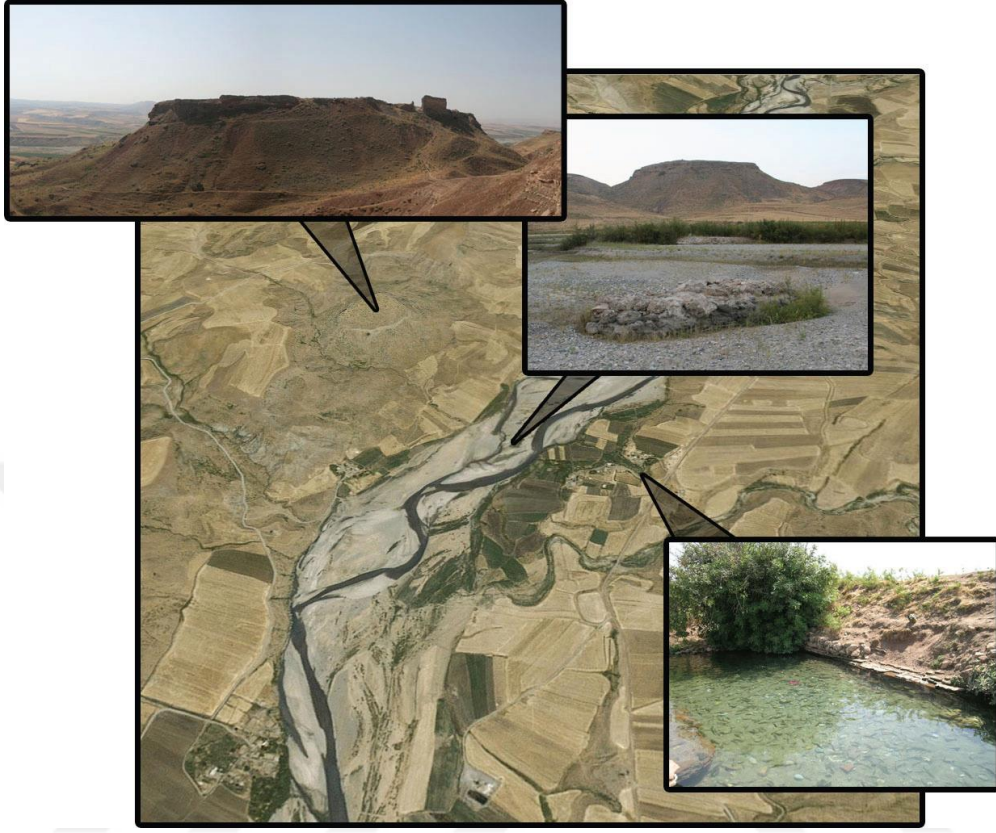
Şekil 17 . Bazabde (Cizre –Şırnak) kalesi Roma dönemi sur kalıntıları

Şekil 18:Erzen Kalesi genel görünüm ,güncel fotoğraf

Şekil 19:Erzen-Golamahsiya uydu görüntüsü

Şekil 20: Erzen - Aphoum Kalesi Kalıntıları

Şekil 21:Çattepe Roma dönemi surları

Şekil 22 : Çattepe Roma dönemi surları ve kullanılan taşlar

Şekil 23: Çattepe Roma dönemi surlarının Dicleye bakan duvarları

Şekil 24 : Çattepe Roma dönemi surlarının Dicleye bakan kulesi

Şekil 25:Zerzevan kalesi genel görünüm

Şekil 26 . Zerzevan kalesi Roma duvarları

Şekil 27:Zerzevan Kalesi

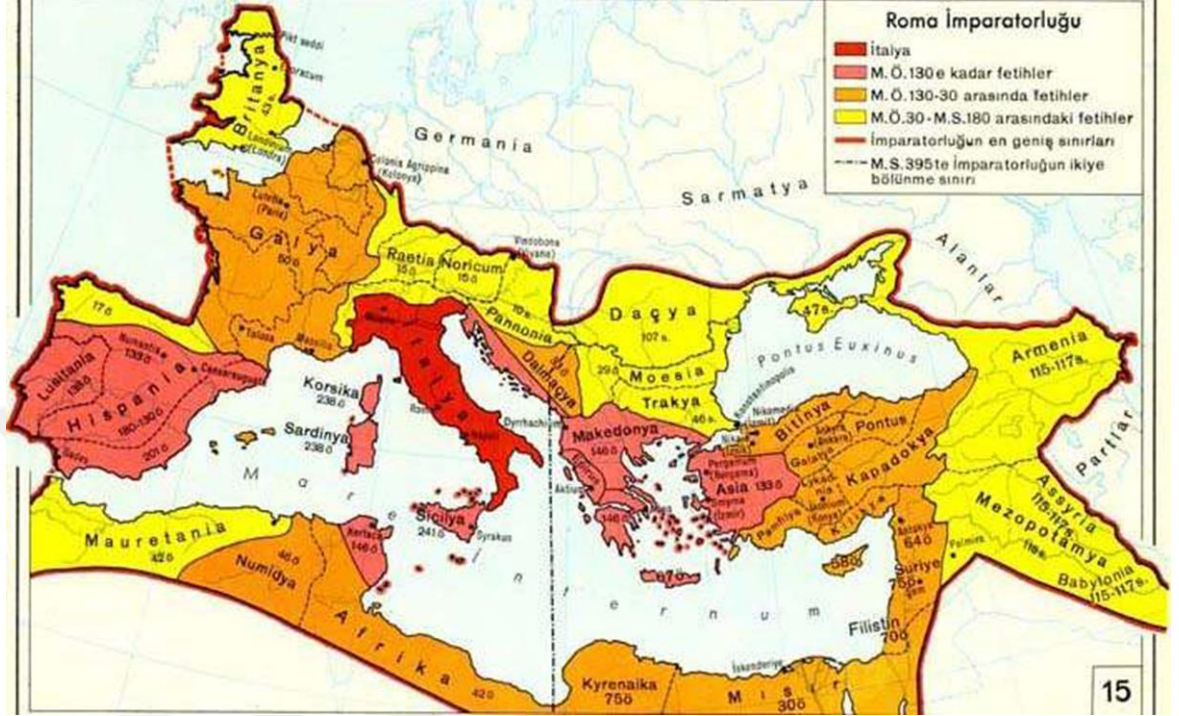

Şekil 28 .Zerzevan Kalesi kalıntıları

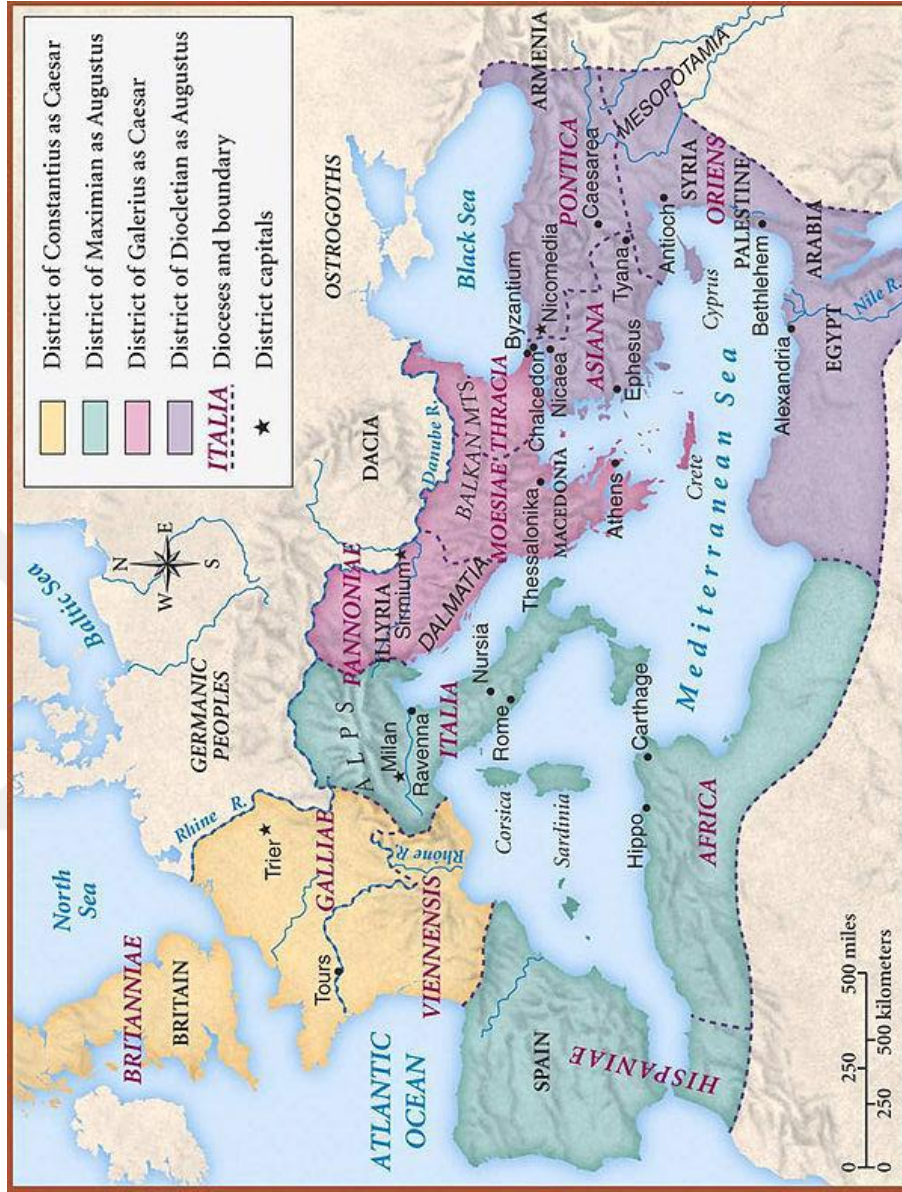

Ek 2 :Haritalar

Harita 1: Kuruluşundan ikiye bölünüşüne kadar Roma İmparatorluğu

Harita 2: Tetrarchia döneminden Roma İmparatorluğu

Harita 3: MÖ 264 ten Caesar'ın öldürülüşüne kadar Roma

Harita 4: Parth-Roma mücadelesinde sınır kenetleri

Harita 5: Armenia Krallığı sınırları

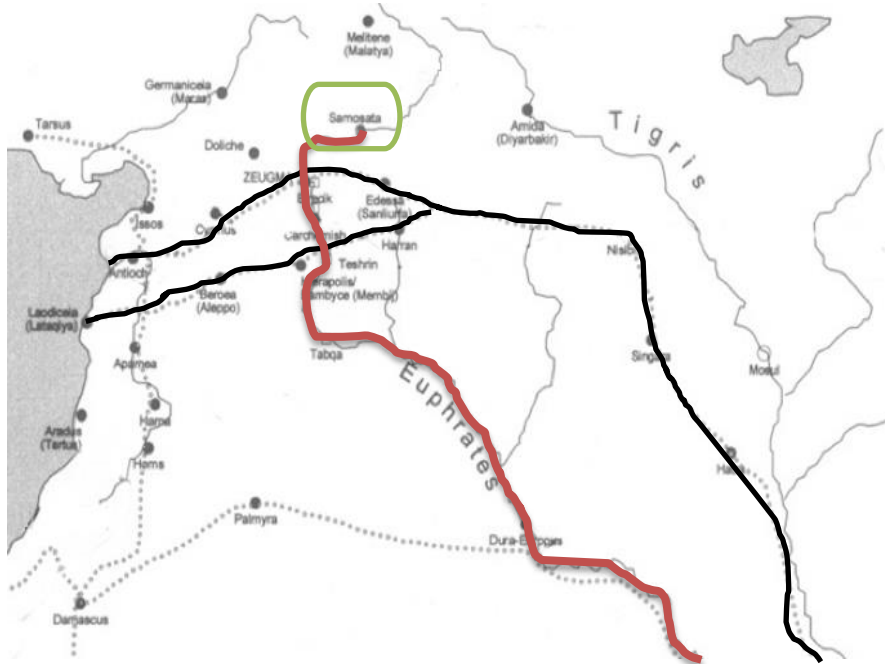
Harita 6: MS 57 Roma Generali Corbulo Fırat ve Çevresindeki Önemli Kentler

Harita 7: Fırat nehri hattındaki Lejyonlar

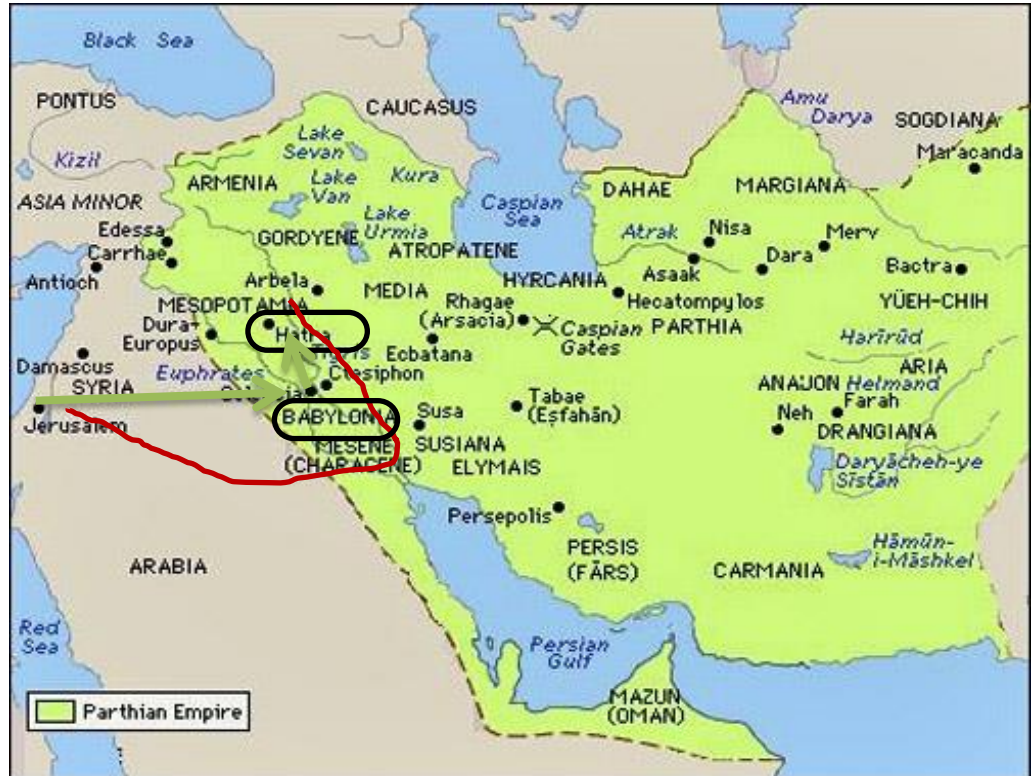
Harita 8: Dicle Fırat arasındaki ticaret yolları geçiş güzergahı

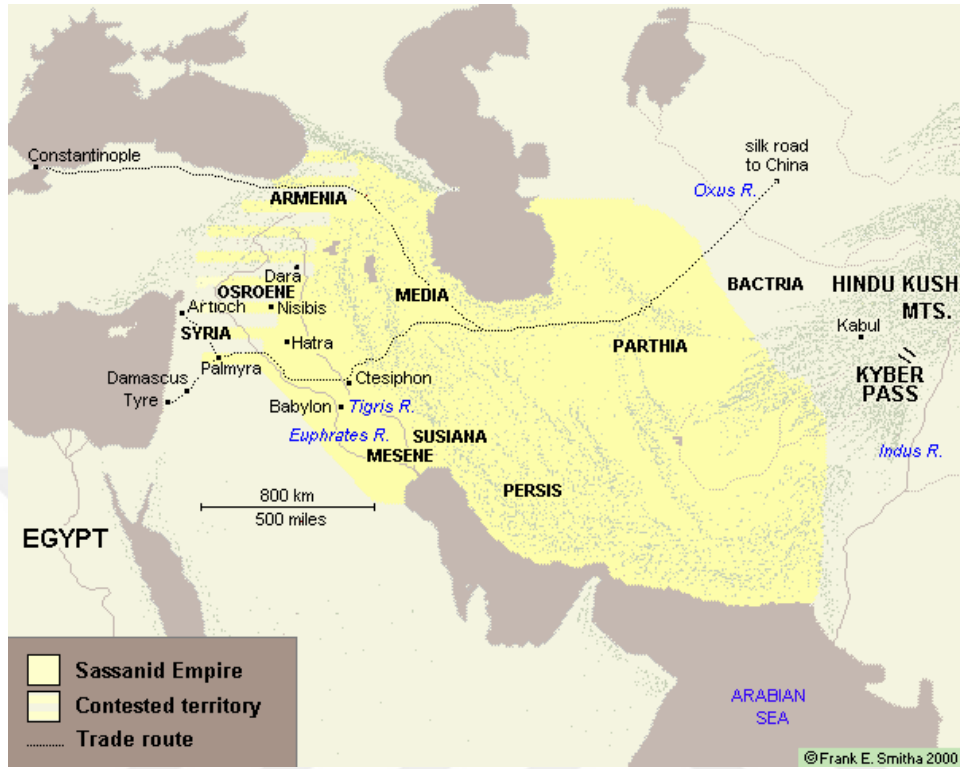
Harita 9: Traianus dönemi Mezopotamya da Roma Eyaletleri

Harita 10 : Septimus Severus ve doğu seferi

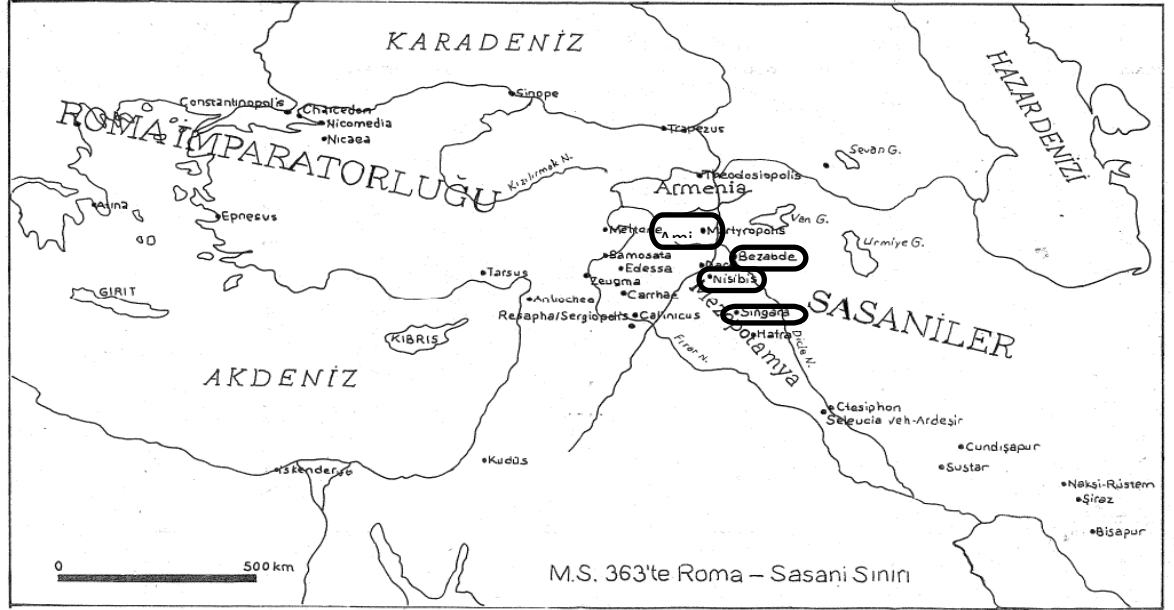
Harita 10:Sasani İmpratorluğu kuruluşu (MS 224) ve Roma ile etkileşim alanı

Harita 11: Diocletianus Dönemi (MS 284-305)

Harita 12: Roma –Sasani MS 299 yılında yapılan antlaşma ve bunun sonucunda elde edilen yerler

Harita 13 : Yukarı Dicle havzasındaki Geç Roma kaleleri

